

Katarzyna Jasińska

Dziedzictwo indoeuropejskie w staropolszczyźnie. Rzeczowniki

Katarzyna Jasińska

Dziedzictwo indoeuropejskie
w staropolszczyźnie.
Rzeczowniki

PRACE INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO PAN

163

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Urszula Bijak, Maciej Eder, Anna Tyrpa, Piotr Żmigrodzki

POLSKA AKADEMIA NAUK · INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Katarzyna Jasińska

Dziedzictwo indoeuropejskie
w staropolszczyźnie.
Rzeczowniki

KRAKÓW 2021

Recenzent:
prof. dr hab. Leszek Bednarczuk

Redakcja i korekta:
dr Iwona Gądek

Ilustracja na okładce:
Michał Różycki

Wydawca:
Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
www.ijp.pan.pl

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2021

ISBN 978-83-64007-74-3

Skład, łamanie, opracowanie graficzne, druk i oprawa:
Argrafpol sp. z o.o.
ul. Żmudzka 21, 51-354 Wrocław
tel. 507 096 545, email: argrafpol@argrafpol.pl, www.argrafpol.pl

Spis treści

Wstęp	9
1. Cel pracy i motywacja podjęcia tematu	9
2. Podstawa materiałowa i jej źródła	11
3. Struktura pracy	14
4. Podstawowe założenia metodologiczne	15
Rozdział I Dziedzictwo indoeuropejskie w staropolszczyźnie a współczesna indoeuropeistyka ...	17
1. Termin <i>dziedzictwo indoeuropejskie</i>	17
2. Klasyfikacja wyrazów pochodzenia indoeuropejskiego	18
2.1. Dziedzictwo indoeuropejskie – kontynuanty bezpośrednie i potencjalnie bezpośrednie	20
2.2. Dziedzictwo indoeuropejskie – kontynuanty pośrednie	21
3. Metody badania dziedzictwa indoeuropejskiego	22
4. Najważniejsze prace dotyczące dziedzictwa indoeuropejskiego w (staro)polszczyźnie	26
Rozdział II Staropolskie rzeczowniki odziedziczone – analiza materiału	31
1. Kontynuanty bezpośrednie	32
2. Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie	105
3. Kontynuanty pośrednie	114
3.1. Kontynuanty pośrednie bałtosłowiańskie	114
3.2. Kontynuanty pośrednie prasłowiańskie	124
Rozdział III Zróżnicowanie semantyczne staropolskich rzeczowników odziedziczonych	147
1. Stosunek znaczeń staropolskich do znaczeń praindoeuropejskich	147
2. Klasyfikacja semantyczna residuów praindoeuropejskich	149
2.1. Życie duchowe człowieka	152
2.2. Świat i życie zewnętrzne człowieka	153
Podsumowanie	157
Bibliografia	161
Wykaz skrótów	167
Spis tabel, schematów i diagramów	169
Aneks	171
Wyrazy polskie występujące w EDSIL a nieodnotowane w Sstp	171
Wyrazy o obcej proveniencji	172
Wyrazy niepewne znaczeniowo	172
Wyrazy o niejednoznacznej etymologii	172
Indeks	175
Summary	185
Podziękowania	187

Wstęp

1. Cel pracy i motywacja podjęcia tematu

Podstawowym celem pracy jest opis wybranych rzeczowników staropolskich pod kątem etymologicznym oraz wskazanie, jaki był udział dziedzictwa praindoeuropejskiego w kształtowaniu się staropolskiego leksykonu (w zakresie nominów). Przeprowadzone przeze mnie analizy mają na celu wykazanie, które pierwiastki praindoeuropejskie były podstawą późniejszych polskich derywatów, a także które rzeczowniki mają bezpośrednie, a które pośrednie źródło w praindoeuropejszczyźnie. Dodatkowo kolejnym celem jest oddzielenie staropolskich rzeczowników stanowiących dokładne residua praindoeuropejskie¹ od pozostałych – utworzonych w epoce prabalto-słowiańskiej i prasłowiańskiej.

Praca ma więc charakter etymologiczny *sensu stricto*. Zastosowanie metod współczesnego językoznawstwa historyczno-porównawczego oraz podział materiału na odpowiednie typy w zależności od rodzaju i liczby comparandów indoeuropejskich² mają dać – w moim zamierzeniu – przejrzysty obraz struktury etymologicznej rzeczowników staropolskich opartych na rdzeniu praindoeuropejskim.

Rozprawa wpisuje się w nurt badań nad stałością w języku. Jak zauważa Krystyna Kleszczowa (2004: 131), analizy historycznojęzykowe zazwyczaj dotyczą tych elementów, które uległy ewolucji. Twierdzi, że są o wiele bardziej atrakcyjne niż te, które nie zmieniły się wcale. Jednak „takie sprofilowanie studiów historycznojęzykowych gubi problemy natury zasadniczej, a do nich niewątpliwie należy rozciągłość tradycji językowej, także problem nadawczej i odbiorczej kompetencji językowej. Warto zatem zatrzymać się przy tych znakach językowych, które „żyją” przez całą historię języka” (Kleszczowa 2004: ibidem). Podobny pogląd przedstawia Bogdan Walczak (2012: 217)

¹ Łac. *residuum* ‘resztką, pozostałość’ z *residuus* ‘pozostały z okresu wcześniejszego’ (Korpany 2001: s.v.). Termin *residuum praindoeuropejskie* rozumiem szeroko, tj. jako wyraz, którego źródłosłów leży w praindoeuropejszczyźnie (rdzeń wyrazu kontynuuje pierwiastek praindoeuropejski) i który nie stanowi pożyczki z innego języka. W takim znaczeniu używa go m.in. Wiesław Boryś (1994) w artykule *O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego*. Do badań językoznawczych pojęcie *residuum* przeszło z terminologii matematycznej (por. *Encyclopedia of Mathematics*: s.v.).

² Łac. *comparandum* ‘porównywane’ z *comparō, āre* ‘porównywać, zestawiać’ (Korpany 2001: s.v.). Termin *comparandum indoeuropejskie* rozumiem jako wyraz poświadczony w innym języku indoeuropejskim, stanowiący dokładny odpowiednik pod względem formalnym omawianego leksemu. Zazwyczaj termin *comparandum* jest używany w szerszym znaczeniu, tj. jako materiał porównawczy z innych języków pokrewnych, oparty na tym samym pierwiastku, przedstawiający podobną strukturę morfologiczną etc. (tak np. Smoczyński 2018).

w artykule *Od średniowiecznej do współczesnej polszczyzny, czyli o stałości w języku*: „To, co przez wieki trwa niezmienione, nie budzi specjalnego zainteresowania badaczy. Toteż w badaniach historycznojęzykowych zawsze uwaga uczonych koncentrowała się na zmianach, przeobrażeniach, ewolucji. Jednak o tożsamości języka w przeważającej mierze decyduje to, co stałe”. W niniejszej pracy chciałabym przedstawić stałość językową na wielu płaszczyznach, szczególnie zaś uwypuklić ją w omówieniu tych rzeczowników staropolskich, które powstały w praindoeuropejszczyźnie i które przetrwały w systemie językowym do najstarszej poświadczonej fazy rozwoju języka polskiego, a często również i do dziś.

Motyacją do podjęcia badań w tym zakresie był brak obszernej, całościowej monografii dotyczącej słownictwa odziedziczonego z epoki praindoeuropejskiej. Badania indoeuropeistyczne, pomimo długiej tradycji, również na gruncie rodzimym³, nie skupiały się na szerokiej analizie polskiego słownictwa odziedziczonego z praindoeuropejszczyzny. Indoeuropeiści polscy opracowywali zagadnienia związane z praindoeuropejską: fonytyką i fonologią (teoria laryngalnych, usilnienie i lenicja, pochodzenie spółgłosek tylnojęzykowych), morfonologią (powstanie i funkcje apofonii, akcentuacja indoeuropejska i słowiańska, sandhi, fonetyka wyrazu), morfologią (system przypadkowy, rodzaj gramatyczny, fleksja werbalna, aspekt, modalność, słowotwórstwo bałtosłowiańskie), składnią (konstrukcja ergatywna, zdanie złożone), leksyką (etymologia indoeuropejska i etymologia słowiańska), etno- i topogenezą (problem wspólnoty bałtosłowiańskiej, praojczyzna Słowian, problemy substratu nieindoeuropejskiego; za: Bednarczuk 2012: 58). Monografia ta ma zatem – przynajmniej częściowo – uzupełnić tę lukę w badaniach indoeuropeistycznych.

Przyczyną wyboru leksyki staropolskiej jako podstawy materiałowej były kwestie praktyczne. Ograniczony i stosunkowo niewielki, w porównaniu do współczesnego, zasób znanego dziś staropolskiego słownictwa przemawiał za podjęciem badań *de facto* rekonesansowych na materiale najstarszej polszczyzny⁴. W miarę postępu prac nad strukturą etymologiczną rzeczowników zarejestrowanych w materiale średniowiecznym okazało się, że materiał staropolski incydentalnie rejestruje bardzo archaiczne formy, których śladu nie można odnaleźć we współczesnej polszczyźnie ogólnej. Przykładem mogą być relikty rzeczowników należących do tematów na *-ū-*, opracowane w *Słowniku staropolskim* (Urbańczyk et al. 1953–2002, dalej skrót: Sstp), jak np. forma stp. kry ‘czerwony płyn w żyłach człowieka i innych kręgowców, krew’ (Sstp III: 382) stanowiąca dokładną kontynuację pie. **kruh₂s* (Watkins 2011: 45), czy stp. rzeczownik *świekry* ‘matka męża lub żony, teściowa’ (Sstp IX: 62) odpowiadający pie. **suekruh₂* (Smoczyński 2001: 126).

³ Więcej na temat indoeuropeistyki w Polsce – por. artykuł Leszka Bednarczuka (2012) *Językoznawstwo indoeuropejskie w Polsce w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku*.

⁴ Nie bez znaczenia był również fakt, że od 2014 r. uczestniczę w badaniach prowadzonych w Pracowni Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN. Dzięki temu swoje analizy mogłam opierać także na nieopublikowanych materiałach tam zgromadzonych, m.in. erracie do *Słownika staropolskiego*. Za tę możliwość serdecznie dziękuję kierownik Pracowni, Pani Prof. Ewie Deptuchowej.

2. Podstawa materiałowa i jej źródła

Podstawą materiałową pracy są rzeczowniki wyekscerpowane ze słownika *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon* (Derksen 2008, dalej skrót: EDSIL)⁵. W słowniku zostały opisane wyrazy prasłowiańskie odziedziczone z praindoeuropejszczyzny, przy każdym haśle podano rekonstruowany wyraz praindoeuropejski i jego kontynuanty w poszczególnych językach słowiańskich, w tym także formy z najstarszych poświadczonych etapów rozwoju danych języków (np. staroruski, staroczeski, staropolski).

W pierwszym etapie ekscerpcji wybrałam z EDSIL wszystkie prasłowiańskie rzeczowniki. Następnie zbadalam materiał egzemplifikacyjny z języków słowiańskich – z niego wyodrębniłam wszystkie rzeczowniki polskie i staropolskie (766 jednostek), a także, odwołując się do jednostek leksykalnych Sstp i jego suplementu (Deptuchowa et al. 2014, dalej skrót: S I), dodałam brakujące staropolskie dokładne kontynuanty prasłowiańskich rzeczowników (17 jednostek). W następnym etapie ekscerpcji sprawdziłam, czy wyrazy określone w EDSIL jako polskie i staropolskie zostały odnotowane w Sstp.

Biorąc pod uwagę powyższe kryteria, wyodrębniłam materiał liczący 655 jednostek. Odrzuciłam rzeczowniki polskie, które nie zostały odnotowane w Sstp. Były to albo wyrazy, które zostały zaświadczone w późniejszych dobach rozwoju języka, np. *dola*, *łam* odnotowane w materiale średniopolskim⁶, albo rzeczowniki zaświadczone w gwarach opatrzone przez Derksena kwalifikatorem *dial.*, np. *jemiesz*, *luga*, *muza*, bądź wyrazy mylnie określone przez Derksena jako staropolskie, np. *jabło*, *karpa*, *kępina* (por. aneks *Wyrazy polskie występujące w EDSIL a nieodnotowane w Sstp*).

Następnie zbadalam etymologię grupy rzeczowników staropolskich. Na podstawie informacji zawartych w EDSIL i w innych słownikach etymologicznych odrzuciłam: wyrazy zapożyczone z innych języków, np. *bleń*, *chleb*, *izba*, derywaty od pożyczek, np. *ciemierzycza* (od *czemier*), *koziół* (od *koza*), *koża* (od *koza*), pożyczki z nieznanymi językami – substratami, np. *jemiola*, *olsza*, *sum* (łącznie 18 jednostek, por. aneks *Wyrazy o obcej proveniencji*), a także rzeczowniki o niejednoznacznej etymologii, np. *chrust*, *krosna*, *sila* (łącznie 62 jednostki, por. aneks *Wyrazy o niejednoznacznej etymologii*). Ponadto w materiale nie uwzględniłam rzeczowników o znaczeniu staropolskim tak oddalonym od praindoeuropejskiego, że niemożliwe było wskazanie semantycznej linii rozwojowej i rozstrzygnięcie, czy mamy do czynienia z homonimami, czy z rozwojem znaczeniowym wyrazu, np. *blegot*, *kielb*, *nogieć* (łącznie 11 jednostek, por. aneks *Wyrazy niepewne znaczeniowo*). Tym sposobem wydzieliłam próbkę materiałową pracy liczącą 564 jednostki.

Zakres chronologiczny materiału jest taki sam jak zakres *Słownika staropolskiego* i jego suplementu – od najstarszych poświadczeń wyrazów pospolitych w języku polskim (połowa XIII wieku) do roku 1500 (Sstp I: II). Zakres ten nie obejmuje zatem całej staropolszczyzny, której zmierzch przyjęto datować na pierwsze dziesięciolecia XVI wieku

⁵ Mam świadomość, że wybór właśnie tego słownika jako pierwszego źródła ekscerpcji podstawy materiałowej może zostać uznany za dosyć kontrowersyjny. Podczas prac wstępnych nad rozprawą zależało mi na wybraniu względnie reprezentatywnej próbki badawczej (hasła na litery A–Z), której analiza umożliwiłaby szersze spojrzenie na kwestię indoeuropejskich korzeni polskiej leksyki. EDSIL wydał mi się dobrym punktem wyjścia do dalszych rozważań, ponieważ był wówczas jedynym ukończonym, dość wyczerpującym słownikiem etymologicznym języków słowiańskich zawierającym współczesną rekonstrukcję praindoeuropejską.

⁶ Por. *Słownik polszczyzny XVI wieku* (dalej skrót: SXVI).

(Klemensiewicz 1985: 31). Mając jednak na uwadze fakt, że uzupełnienie materiału wymagałoby długotrwałej i pracochłonnej kwerendy nie tylko *Słownika polszczyzny XVI wieku*, ale z racji tego, że słownik ten nie został jeszcze ukończony, także źródeł z początków XVI stulecia, postanowiłam ograniczyć próbkę do materiału wyekscerpowanego z EDSIL i skonfrontowanego z Sstp.

W dalszym etapie materiał poddałam klasyfikacji – porównywałam rzeczowniki staropolskie z ich odpowiednikami w innych językach indoeuropejskich, w wyniku czego podzieliłam wyekscerpowane leksemy na następujące grupy:

1. Kontynuanty bezpośrednie.
2. Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie.
3. Kontynuanty pośrednie:
 - a. bałtosłowiańskie,
 - b. prasłowiańskie⁷.

Przyjęcie takiego źródła materiału i zasad jego doboru pozwoliło na wyodrębnienie najważniejszej grupy wyrazów pochodzenia praindoeuropejskiego w staropolszczyźnie bez konieczności pełnej ekscerpcji Sstp i, co za tym idzie, ustalania etymologii każdego zaświadczonego w nim rzeczownika⁸. Opracowanie całego materiału staropolskiego w oparciu o Sstp dałoby z pewnością kompletny obraz struktury etymologicznej średnio-wiecznej polszczyzny, wymagałoby jednak dużych nakładów czasu oraz pracy wieloosobowego zespołu specjalistów (zarówno historyków języka, jak i indoeuropeistów). Uzupełnienie niniejszej pracy o pozostałe rzeczowniki odnotowane w Sstp stanowi zatem dalszą perspektywę badawczą, którą być może uda się zrealizować w przyszłości.

Przy opisie poszczególnych rzeczowników korzystałam przede wszystkim z następujących publikacji:

1. Dla części indoeuropejskiej są to:
 - a. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon* (EDSIL),
 - b. *Lexikon der indogermanischen Verben* (Rix 2001, dalej skrót: LIV),
 - c. *Nomina im indogermanischen Lexikon* (Wodtko et al. 2008, dalej skrót: NIL).

Z niniejszych słowników zaczerpnęłam rekonstrukcje praindoeuropejskie oraz ich znaczenia. W pierwszej kolejności korzystałam z EDSIL, a jeśli proponowana przez jego autora rekonstrukcja wykazywała różnice w stosunku do tradycyjnej, współczesnej rekonstrukcji praindoeuropejskiej⁹, przejmowałam ją za LIV albo NIL. Z tych dwóch publikacji zaczerpnęłam także rekonstruowane znaczenia praindoeuropejskie ze względu na to, że

⁷ Zasady podziału materiału i omówienie terminów *kontynuanty bezpośrednie*, *kontynuanty potencjalnie bezpośrednie* i *kontynuanty pośrednie* przedstawiłam w podrozdziałach I. 2. *Klasyfikacja wyrazów pochodzenia indoeuropejskiego* oraz II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*, II. 2. *Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie*, II. 3. *Kontynuanty pośrednie*.

⁸ W Sstp odnotowano ok. 12 tys. rzeczowników (obliczenia własne), z których znaczną część stanowią pożyczki bezpośrednie i wieloetapowe, a także wyrazy derywowane od pożyczek. Sstp odnotowuje także szereg nazw botanicznych i zoologicznych; odnalezienie ich etymonu niejednokrotnie jest nieosiągalne ze względu na rozdzźwięk między znaczeniem strukturalnym a desygnatem. W materiale staropolskim trudność sprawia także rozstrzygnięcie, czy dany wyraz jest jeszcze apelatywem, czy już nazwą własną.

⁹ EDSIL powstał w kręgu lejdejskim. Indoeuropeistyczna szkoła lejdejska różni się w pewnych kwestiach od tradycyjnej, współczesnej indoeuropejskiej szkoły niemiecko-amerykańskiej – m.in. nie rekonstruuje pie. /a/, przyjmuje teorię glotalną dla prajęzyka, a także jej refleksy w akcentuacji bałtosłowiańskiej (więcej na ten temat – zob. Beekes 2011: 128–129).

EDSIL ich nie podaje. Ze wszystkich trzech słowników korzystałam także przy opracowywaniu materiału porównawczego z innych języków indoeuropejskich. Brałam pod uwagę również comparanda indoeuropejskie odnotowane w słowniku *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (Pokorny 1951, dalej skrót: IEW). Podając odpowiedniki bałtyckie, odwoływałam się do *Słownika etymologicznego języka litewskiego* (Smoczyński 2018). Przedstawiając odpowiedniki prasłowiańskie i staro-cerkiewno-słowiańskie, korzystałam m.in. z prac: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Havlová 1989–2014), *Słownik prasłowiański* (Sławski 1974–2001, dalej skrót: SP), *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov* (Trubaczow 1974–1990).

2. Dla części staropolskiej są to:

- a. *Słownik staropolski* (Sstp) oraz *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)* (S I),
- b. *Opis źródeł* Słownika staropolskiego (Twardzik et al. 2005),
- c. *Indeksy do Słownika staropolskiego* (Eder, Twardzik 2007).

Głównym źródłem, z którego czerpałam informacje semantyczne o materiale staropolskim, jest Sstp. Przejęłam z niego definicje omawianych rzeczowników. Uwzględniłam wszystkie zmiany, które zostały wprowadzone do Sstp podczas opracowywania erraty – zarówno te dotyczące znaczeń, jak i główek hasła (transkrypcja, warianty fonetyczne etc.)¹⁰. Ponadto przy opisywaniu znaczenia staropolskiego często odwoływałam się do cytatów pochodzących ze średniowiecznych zabytków językowych, które zostały podane w Sstp jako ilustracja materiałowa odpowiednich haseł. Zwracałam również uwagę na datację poświadczeń zamieszczoną w Sstp.

Informacje o tekstach, z których pochodzi materiał ilustrujący użycie danego wyrazu, czerpałam z *Opisu źródeł* Słownika staropolskiego (Twardzik et al. 2005). W publikacji tej przedstawiono zwięzłą charakterystykę poszczególnych zabytków językowych, stanowiących kanon źródeł Sstp. Teksty średniowieczne to najczęściej zabytki językowe o charakterze religijnym i prawniczym, jednak prócz tych dwóch głównych rodzajów tekstów w zestawie źródeł Sstp znajdują się także teksty o tematyce hagiograficznej, przyrodniczej, społeczno-obyczajowej, filozoficznej, naukowej, świeckiej, apokryficznej, urzędowej, medycznej, miłosnej etc. Większość z nich to zabytki rękopiśmienne, jedynie ok. 50 tekstów kanonu to inkunabuły (Twardzik et al. 2005). Bogactwo tematyczne i rodzajowe źródeł materiału przekłada się na zróżnicowanie ilustracji materiałowej znaczeń. Niejednokrotnie pozwoliło ono na znacznie dogłębszą analizę staropolskiego zasobu leksykalnego nie tylko w odniesieniu do kwestii etymologicznych, ale przede wszystkim na zbadanie tendencji rozwojowych pod kątem semantycznym.

Przy opracowywanych rzeczownikach będących kontynuantami bezpośrednimi podawałam inne derywaty, zawierające w morfemie słowotwórczym taki sam pierwiastek praindoeuropejski jak omawiany wyraz. Ich zestawienie pozwala ustalić, jak został zrealizowany potencjał słowotwórczy danego pierwiastka. Podczas kompletowania grup wyrazów pokrewnych, głównym źródłem były *Indeksy do Słownika staropolskiego* (Eder, Twardzik 2007); przede wszystkim korzystałam z indeksu alfabetycznego. Wynotowane z publikacji wyrazy, które mogły kontynuować określony pierwiastek praindoeuropejski, w pierwszej kolejności sprawdzałam z Sstp i S I. Następnie potwierdzałam związki

¹⁰ Więcej na temat erraty do Sstp – por. artykuł E. Deptuchowej (2016) *Czy potrzebna jest errata do „Słownika staropolskiego”*.

etymologiczne potencjalnych wyrazów pokrewnych z omawianym rzeczownikiem. Korzystałam przy tym z prac wymienionych w poprzednim punkcie, a także, dla porównania, z polskich słowników etymologicznych autorstwa Aleksandra Brücknera (1927), Franciszka Sławskiego (1952–1982), Wiesława Borysia (2005), Witolda Mańczaka (2017). Ponadto brałam pod uwagę opracowania dotyczące słowotwórstwa powstałe w ośrodku katowickim – *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych* (Kleszczowa 1996), *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki* (Kleszczowa 1998), *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja* (Kleszczowa 2003), *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe* (Janowska, Pastuchowa 2005).

3. Struktura pracy

Niniejsza książka została podzielona na trzy rozdziały: 1. *Dziedzictwo indoeuropejskie w polszczyźnie a współczesna indoeuropeistyka*; 2. *Staropolskie rzeczowniki odziedziczone – analiza materiału*; 3. *Zróżnicowanie semantyczne staropolskich rzeczowników odziedziczonych*. Pracę kończy podsumowanie rozważań na temat dziedzictwa praindoeuropejskiego w staropolszczyźnie. Pierwszy rozdział jest wprowadzeniem do tematyki oraz stanowi część teoretyczną pracy, pozostałe dwa rozdziały mają charakter analityczny. Taki podział ma na celu przedstawienie podjętej problematyki z wielu stron, aby analiza była jak najbardziej kompletna, a końcowe wnioski i spostrzeżenia jednoznaczne.

W pierwszym rozdziale *Dziedzictwo indoeuropejskie w polszczyźnie a współczesna indoeuropeistyka* przedstawiłam zagadnienia *stricte* teoretyczne. We wstępnych rozważaniach podjęłam próbę zdefiniowania terminu *dziedzictwo indoeuropejskie* w odniesieniu do języka polskiego. Następnie zaprezentowałam autorską koncepcję klasyfikacji wyrazów pochodzenia praindoeuropejskiego – przedstawiłam podział praindoeuropejskich residuów na kontynuanty bezpośrednie, potencjalnie bezpośrednie i pośrednie. W kolejnej części zreferowałam metody badania dziedzictwa praindoeuropejskiego, przyjęte także w niniejszej pracy. Położyłam nacisk na opisanie etymologii i słowotwórstwa historycznego. Szczególną uwagę poświęciłam przedstawieniu nowych teorii w językoznawstwie historyczno-porównawczym, tj. teorii spółgłosek laryngalnych, paradygmatów akcentuacyjno-apofonicznych oraz struktury pierwiastka praindoeuropejskiego.

W kolejnym rozdziale *Staropolskie rzeczowniki odziedziczone – analiza materiału* omówiłam poszczególne grupy kontynuantów praindoeuropejskich. Skupiłam się na wskazaniu kryteriów podziału oraz udowodnieniu przynależności do danego typu residuów poprzez podanie odpowiednich comparandów z innych języków indoeuropejskich. Szczegółowej analizy dokonałam w obrębie grupy *kontynuantów bezpośrednich* – przy każdym rzeczowniku uznanym za kontynuant bezpośredni przedstawiłam m.in. informacje o rozwoju fonetycznym wyrazu, stosunku znaczenia praindoeuropejskiego do znaczenia staropolskiego oraz o innych staropolskich derywatach opartych na tym samym pierwiastku praindoeuropejskim. W obrębie grup rzeczowników zaklasyfikowanych jako *kontynuanty potencjalnie bezpośrednie, pośrednie bałtosłowiańskie i pośrednie prasłowiańskie* wskazałam typowe dla danego zakresu zjawiska językowe. Przy każdej z wyodrębnionych grup słownictwa odziedziczonych podałam również klasyfikację semantyczną.

W ostatnim rozdziale – *Zróżnicowanie semantyczne staropolskich rzeczowników odziedziczonych* – przedstawiłam generalne tendencje rysujące się w obrębie stosunków znaczeń staropolskich do znaczeń praindoeuropejskich. Ponadto zestawiałam klasyfikacje semantyczne przedstawione w poprzednim rozdziale przy poszczególnych grupach kontynuantów; podjęłam próbę analizy semantyki całego słownictwa odziedziczonego.

Do pracy dołączyłam ponadto aneks zawierający rzeczowniki staropolskie, które zostały odrzucone podczas klasyfikacji materiału wyekscerpowanego z EDSIL, oraz indeks rzeczowników staropolskich omówionych w pracy.

4. Podstawowe założenia metodologiczne

Najważniejszym kryterium pozwalającym stwierdzić, czy dany rzeczownik pochodzi z epoki praindoeuropejskiej, jest to, czy kontynuuje w morfemie leksykalnym pierwiastek praindoeuropejski. Aby zweryfikować bądź sfalsyfikować przynależność rzeczownika do grupy residuów praindoeuropejskich, należy najpierw dotrzeć do jego rdzenia, potem – ustalić pochodzenie morfemu leksykalnego.

Dotarcie do morfemu leksykalnego wyrazu jest możliwe dzięki dokonaniu analizy morfologicznej wyrazu, polegającej na wydzieleniu w nim jak najmniejszych, niepodzielnych części znaczeniowych zwanych morfemami. Morfem leksykalny to rdzeń, niosący podstawową treść myślową poszczególnych wyrazów (GHJP: 160). Pochodzenie rdzenia można zbadać metodą historyczno-porównawczą poprzez porównywanie wyrazu z jego odpowiednikami w innych językach indoeuropejskich i próbę odtworzenia hipotetycznej formy pierwotnej (Perlin 2004: 71). Przy użyciu tej metody powstały słowniki etymologiczne, z których korzystałam w pracy przy ustalaniu, jaki pierwiastek praindoeuropejski jest kontynuowany w rzeczowniku staropolskim.

Po włączeniu wyrazu do residuów praindoeuropejskich można próbować zaklasyfikować go do odpowiedniego typu kontynuantów. W niniejszej pracy zaproponowałam podział na kontynuanty bezpośrednie, potencjalnie bezpośrednie, pośrednie bałtosłowiańskie i pośrednie słowiańskie¹¹. Aby włączyć badany leksem do konkretnej grupy, konieczne jest zbadanie jego odpowiedników w innych językach indoeuropejskich. O przydzieleniu wyrazu do danej grupy decyduje liczba i rodzaj comparandów (dla kontynuantów bezpośrednich: co najmniej dwa dokładne odpowiedniki z języków indoeuropejskich innych niż bałtosłowiańskie; dla kontynuantów potencjalnie bezpośrednich jeden dokładny odpowiednik z języków indoeuropejskich innych niż bałtosłowiańskie; dla kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich jeden dokładny odpowiednik z języków bałtyckich; dla kontynuantów pośrednich prasłowiańskich dokładne odpowiedniki w językach słowiańskich).

Przyjętymi przeze mnie najważniejszymi sposobami zaklasyfikowania materiału są wspomniane: historyczna analiza morfologiczna wyrazu i metoda historyczno-porównawcza. Natomiast metody, jakimi posłużyłam się przy opisie i analizie gramatycznej materiału, odpowiadają omówionym w podrozdziale I. 3. metodom współczesnego językoznawstwa indoeuropejskiego.

¹¹ Por. podrozdział I. 2. *Klasyfikacja wyrazów pochodzenia indoeuropejskiego*.

Analizy materiału pod kątem semantycznym dokonałam przy użyciu podziału tematycznego słownictwa zaproponowanego przez Tadeusza Lehra-Spławińskiego (1938: 469–481)¹² w artykule *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim*. Ponadto w pracy wykorzystałam metodę statystyczną, w celu wyodrębnienia najliczniejszych i najmniejszych grup i podgrup residuów.

¹² Więcej na temat artykułu T. Lehra-Spławińskiego – por. podrozdział I. 4. *Dotychczasowy stan badań nad dziedzictwem indoeuropejskim w polszczyźnie*.

Rozdział I

Dziedzictwo indoeuropejskie w staropolszczyźnie a współczesna indoeuropeistyka

Pierwszy rozdział pracy poświęcam zagadnieniom teoretycznym, stanowiącym podwaliny moich badań. Przedstawione w nim ustalenia, dotyczące m.in. definicji terminu *dziedzictwo indoeuropejskie*, możliwych podziałów leksyki odziedziczonej czy też zastosowanej metodologii badawczej, odnoszą się także do kolejnych części pracy. W tym miejscu pokrótce opisuję także stan badań nad dziedzictwem indoeuropejskim w polszczyźnie, wskazując najważniejsze publikacje, które były istotnym punktem odniesienia w trakcie przeprowadzanych analiz.

1. Termin *dziedzictwo indoeuropejskie*

Poprzez *dziedzictwo indoeuropejskie* najogólniej rozumie się grupę wyrazów powstałych w epoce indoeuropejskiej i kontynuowanych w danym języku indoeuropejskim. Zbiór leksemów uznanych za odziedziczone daje się wyodrębnić przy pomocy porównywania wyrazów z ich odpowiednikami w innych językach indoeuropejskich. Przy uwzględnieniu działania regularnych praw głosowych oraz zmian analogicznych, a także innych zmian fonetycznych i morfologicznych, które zaszły w poszczególnych językach, można przyjąć zrekonstruowaną postać praindoeuropejską (Watkins 2011: XIII–XX).

Przykładowo za kontynuant praindoeuropejski uznaje się polski leksem *brat*. Jego odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich przedstawiają się następująco:

scs. *bratrъ, bratъ*
cz. *bratr*
ros. *brat*
łac. *frāter*
stgr. *φῑράτηρ*
goc. *brōþar*
skr. *bhrātār*

Postać praindoeuropejską zrekonstruować można zatem jako **b^hreh₂-tēr-ø* (EDSIL: 60). Analizując rozwój fonetyczny wyrazu od stanu praindoeuropejskiego do współczesnego języka polskiego, należy odnotować zmiany, jakie zaszły na przestrzeni wieków:

1. W rdzeniu wyrazu:
 - a. przebarwienie samogłoski $*e > a$,
 - b. zanik spółgłoski laryngalnej $*h_2$ oraz wzdłużenie zastępcze poprzedzającej ją samogłoski a ,
 - c. zanik aspiraty w nagłosowym $*b^h$.
2. W morfemie słowotwórczym:
 - a. zmiana stopnia apofonicznego WSE > SZ,
 - b. dodanie jeru tylnego do wygłosu wyrazu wskutek działania prawa sylab otwartych, zanik jeru w epoce przedpiśmiennej,
 - c. zanik wygłosowego $*r$ (najpierw w nominatiwie, a później w całym paradygmacie drogą wyrównania analogicznego).
3. W końcówce fleksyjnej:
 - a. utrzymanie końcówki $\emptyset$.

Grupa polskich wyrazów kontynuujących tak dokładnie wyrażenia praindoeuropejskie (tj. zachowujących ten sam pierwiastek, sufix i końcówkę) jest jednak stosunkowo nieliczna, dawne formacje zostały wyparte przez nowsze na różnych etapach rozwoju języka bądź też uległy modyfikacjom na poziomie morfologicznym. Rozumienie pojęcia *dziedzictwo indoeuropejskie* ograniczone do dokładnych kontynuantów stanu praindoeuropejskiego można jednak rozszerzyć, włączając do tej spuścizny również wyrażenia, które pośrednio nawiązują do zasobów prajęzyka, tj. są oparte na rdzeniu praindoeuropejskim.

2. Klasyfikacja wyrazów pochodzenia indoeuropejskiego

Założenie szerszego rozumienia pojęcia *dziedzictwo indoeuropejskie*, tj. uwzględniającego wyrazy oparte na pierwiastku praindoeuropejskim, wiąże się z koniecznością wprowadzenia pewnych uszczegółowień do opisu struktury grupy wyrazów odziedziczonych. W opracowaniach językoznawczych brakuje przejrzystych propozycji klasyfikacji residuów¹³ indoeuropejskich, jednak można odnaleźć takowe dla słownictwa odziedziczonego z prasłowiańszczyzny. Niektóre z nich można zaadaptować dla spuścizny praindoeuropejskiej.

Biorąc pod uwagę podział według Wojciecha Rzepki i Bogdana Walczaka (1992: 217–223), w prasłowiańskim dziedzictwie leksykalnym można wyróżnić pięć warstw:

1. Wyrazy prasłowiańskie zachowane do dziś w polskim języku ogólnym, np. *bloto*, *broda*, *czarny*, *dlubać*, *ja*.
2. Wyrazy prasłowiańskie zaświadczone w dziejach języka polskiego, które jednak do dziś w języku ogólnym nie przetrwały, np. *asi* ‘ale’, *borowica* ‘wrzos, bagno, paproć’, *czyść* ‘czytać’, *dziela* ‘dla, ze względu na’, *jaskry* ‘jasny’.
3. Wyrazy prasłowiańskie zachowane wyłącznie w gwarach, np. *bałamącić* ‘bałamuścić’, *bryzgiel* ‘pryszcz’, *ceřin* ‘należący do córki’, *duchać* ‘dąć’, *jedynica* ‘jedy-naczka’.

¹³ W niniejszej pracy wymiennie stosuję terminy: *residua praindoeuropejskie*, *wyrazy odziedziczone z praindoeuropejszczyzny*, *bezpośrednie/potencjalnie bezpośrednie/pośrednie (praindoeuropejskie) kontynuanty*, na określenie wyrazów pochodzących z epoki praindoeuropejskiej, które są poświadczane w materiale staropolskim.

4. Wyrazy prasłowiańskie zachowane jedynie w nazwach własnych, osobowych i geograficznych, np. nazwy terenowe *Bara* (**bara* ‘moczar’), *Bug* (**bugъ* ‘zakole rzeki’), *Jask* (**ěskъ* ‘dół’); nazwy osobowe *Czepiel* (**čepelъ* ‘ostrze noża’), *Doja* (**doja* ‘udój’).
5. Wyrazy prasłowiańskie wprost w polszczyźnie niezaświadczone, których istnienie daje się jednak wykazać obecnością utworzonych od nich derywatów, np. **bagati* ‘pragnąć, łaknąć’ (istnienia leksemu dowodzi gwarowe *zabagać się* ‘zachciewać się’), **bratel’b* ‘brat’ (istnienia leksemu dowodzi kaszubskie *bracelstwo* ‘braterstwo, przyjaźń’).

Zaadaptowanie takiej propozycji struktury słownictwa do leksyki odziedziczonej z epoki praindoeuropejskiej, niewątpliwie dającej precyzyjny obraz dziedzictwa, wymaga przeprowadzenia badań na bardzo obszernym materiale, skupiającym zasób leksykalny polszczyzny ogólnej wszystkich dób rozwoju języka, wyrazy gwarowe, jak również nazwy własne. Na obecnym etapie prac nad słownikami polszczyzny historycznej, gwarowymi i onomastycznymi takie holistyczne podejście jest możliwe, wymaga jednak długotrwałych badań prowadzonych przez wieloosobowy zespół.

W przedstawionym podziale należałoby zmodyfikować warstwę 5. – wyrazy *praindoeuropejskie* wprost w polszczyźnie niezaświadczone, których istnienie daje się wykazać obecnością utworzonych od nich derywatów. Prócz wyrazów¹⁴, o których tu mowa, warto byłoby również zwrócić uwagę na pierwiastki praindoeuropejskie pojawiające się w niektórych polskich derywatach. Przy uwzględnieniu propozycji dodania do tej warstwy pierwiastków praindoeuropejskich kontynuowanych w polskich leksemach, wysoce prawdopodobne jest znaczne poszerzenie tej grupy wyrazów. Dodatkowo w tym punkcie należałoby uściślić kwestię systematyzacji materiału. Optymalne wydaje się wprowadzenie podziału podobnego do tego z warstw 1–4. Ostatnia warstwa obejmowałaby zatem wyrazy praindoeuropejskie wprost w polszczyźnie niezaświadczone oraz pierwiastki praindoeuropejskie, których istnienie daje się wykazać obecnością utworzonych od nich derywatów we współczesnej polszczyźnie ogólnej, w polszczyźnie historycznej, w gwarach, w nazwach własnych.

Godna uwagi jest także propozycja Wiesława Borysia (1994: 19–24), który w leksyce prasłowiańskiej uwzględnia następujące grupy wyrazów:

1. Wyrazy mające dokładne (bądź bliskie pod względem morfologicznym) odpowiedniki na całym obszarze indoeuropejskim lub na znacznej części tego obszaru. Są to tzw. indoeuropejskie residua, gotowe wyrazy odziedziczone przez język prasłowiański z epoki wspólnoty praindoeuropejskiej lub z okresu dyferencjacji tej wspólnoty.
2. Wyrazy mające tylko nawiązania (tj. wyrazy pokrewne, inaczej zbudowane) w materiale indoeuropejskim, ale niemające dokładnych odpowiedników o tej samej strukturze. W tej grupie mieszczą się wyrazy z różnych faz przechodzenia od indoeuropejskiego prajęzyka do prasłowiańskiego: praindoeuropejskie dialektyzmy leksykalne, innowacje okresu przejściowego od schyłkowego praindoeuropejskiego do prasłowiańskiego, wczesne innowacje protosłowiańskie (np. derywowane jeszcze od indoeuropejskich pierwiastków).

¹⁴ Termin *wyraz* rozumiem tu jak *leksem*, tj. abstrakcyjną jednostkę systemu słownikowego języka, na który składa się określone znaczenie leksykalne oraz zespół wszystkich funkcji gramatycznych (EJP: 205–206).

3. Wyrazy mające dokładne lub bliskie pod względem struktury odpowiedniki w pewnych tylko grupach języków indoeuropejskich, np. słowiańsko-germańskie, słowiańsko-indoirañskie. Na grupę tę składają się wyrazy o różnej chronologii.
4. Wyrazy zapożyczone w różnych okresach istnienia języka prasłowiańskiego, wykazujące obce, niesłowiańskie właściwości fonetyczne i/lub morfologiczne.
5. Innowacje prasłowiańskie.

Najstarszą warstwą słownictwa są tu *indoeuropejskie residua*, czyli wyrazy niemal identyczne pod względem morfologicznym w większości języków indoeuropejskich, najmłodszą – najczęściej derywaty powstałe w epoce prasłowiańskiej. Idąc dalej, dla polszczyzny można by wyróżnić jeszcze grupę innowacji północno/zachodniosłowiańskich i staro/średnio/nówopolskich.

W przedstawionym przez W. Borysia podziale dużą rolę pełnią odpowiedniki wyrazu w innych językach – na podstawie ich rodzaju można przyporządkować leksem do odpowiedniej grupy. Taka koncepcja klasyfikacji materiału wydaje mi się bardzo przejrzysta, dlatego też inspirowana tym rozwiązaniem, przygotowałam własną propozycję podziału słownictwa odziedziczonego z epoki praindoeuropejskiej w staropolszczyźnie. Przyjęłam trychotomiczny podział wyrazów pochodzenia praindoeuropejskiego: kontynuanty bezpośrednie, potencjalnie bezpośrednie i pośrednie¹⁵.

2.1. Dziedzictwo indoeuropejskie – kontynuanty bezpośrednie i potencjalnie bezpośrednie

Kontynuantami bezpośrednimi nazywam dokładne odpowiedniki wyrazów praindoeuropejskich, które mają co najmniej dwa ściśle odpowiadające im comparanda z języków indoeuropejskich innych niż bałtosłowiańskie.

Można do nich zaliczyć:

- a) wyrazy niepodzielne słowotwórczo, czyli tzw. formacje pierwiastkowe, np. pie. **kruh₂s* (SE: **kreuh₂s*) > psł. **kry* > stp. *kry*; wyraz przeszedł następujące zmiany fonetyczne: zanik wygłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającego **u* > **ū*, zanik wygłosowego *s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, przejście **ū* > *y*; comparanda: awest. *xrū* ‘krwiste mięso’, stirl. *crú* ‘krew’ (NIL: 444);
- b) wyrazy historycznie podzielne słowotwórczo, zawierające kontynuanta praindoeuropejskiego sufiksu (do grona takowych zaliczam również spójki tematyczne), np. pie. **h₂erh₃-d^hlo-m* > psł. **or-dl-o* > pol. *radło*; wyraz przeszedł następujące zmiany fonetyczne: w rdzeniu – przebarwienie samogłoski **e* > **a* przez spółgłoskę laryngalną **h₂*, zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂* i spółgłoski laryngalnej **h₃* w wygłosie tematu, metateza nagłosu **or* > *ra* pod intonacją akutową, w morfemie słowotwórczym – utrata aspiraty **d^h* > **d* (pie. > wpsł.), rozwój **l* > *u* przed samogłoską tylną *o* (ppsł. > pol.), w końcówce – zanik wygłosowego **m* wskutek działania prawa sylab otwartych (pie. > wpsł.); comparanda: łac. *aratrum* ‘radło’, stgr. *árottron* ‘ts.’, lit. *árklas* ‘ts.’.

¹⁵ Uproszczoną wersję tego podziału przedstawiłam wraz z Dariuszem Piwowarczykiem (2019b) w artykule *The Indo-European heritage in Modern Polish – introductory remarks*.

Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie to według mnie również dokładne odpowiedniki wyrazów praindoeuropejskich. Mają one jednak tylko jedno ściśle odpowiadające comparandum z języków indoeuropejskich innych niż bałtosłowiańskie, jak np. stp. *glina* ‘głina, gatunek ziemi nadający się na wyroby ceramiczne’ (Sstp II: 415) kontynuująca pie. **gleh₁ineh₂* ‘głina’, dla której jedynym dokładnym odpowiednikiem jest stgr. *glinē* ‘glinka, ił’ (EDSIL: 164).

2.2. Dziedzictwo indoeuropejskie – kontynuanty pośrednie

Kontynuanty pośrednie to leksemy, które w morfemie leksykalnym kontynuują pierwiastek praindoeuropejski, np. pol. *biczowanie* kontynuujące pie. pierwiastek **b^hiH-* ‘bić’. Historyczna analiza morfemowa niniejszego leksemu (*bi-cz-ow-a-ni-e*) przedstawia się następująco:

- *bi-* jest morfemem leksykalnym kontynuującym praindoeuropejski pierwiastek setowy **b^hiH-* (SZ od pie. **b^heiH-* ‘bić’, pie. **b^hiH-* > psł. **bī-* > pol. *bi-*, por. LIV: 72),
- *-cz-* jest morfemem słotwórczym pochodzenia praindoeuropejskiego (pie. **t₁o* > psł. **č* > pol. *cz*, por. EDSIL: 41),
- *-ow-* jest morfemem słotwórczym pochodzenia bałtosłowiańskiego (pbsł. **ou* > psł. **ow* > pol. *ow*, por. Otrębski 1965: 397),
- *-a-* jest morfemem słotwórczym pochodzenia praindoeuropejskiego (pie. **eh₂* > psł. **ā* > pol. *a*, por. Jasanoff 1983),
- *-n-*¹⁶ jest morfemem słotwórczym pochodzenia praindoeuropejskiego (pie. **no* > psł. **nъ* > pol. *n*, por. Vaillant 1966: 117–118),
- *-e* jest morfemem gramatycznym pełniącym funkcję końcówki fleksyjnej pochodzenia praindoeuropejskiego (pie. **i-o_i* > psł. **ije* > pol. *e*, por. Olander 2015: 105).

Aby ustalić, czy dany wyraz jest kontynuantem pośrednim, niezbędna jest analiza morfemowa w ujęciu historycznym – istotna jest tu bowiem „głębokość” rozbioru. Procesy zmiany znaczeń i leksykalizacji zachodziły już w epoce bałtosłowiańskiej czy prasłowiańskiej, wobec czego znalezienie motywacji danego wyrazu nie zawsze jest łatwe, stąd też nieodzowne jest sięgnięcie po rozwiązania, jakie daje analiza historyczno-porównawcza w połączeniu z analizą morfemową.

Przykładem ilustrującym konieczność korzystania z tych metod może być przymiotnik *cierpki*. Z punktu widzenia słotwórstwa jest to wyraz niemotywowany, jego znaczenie zaś ustala się jako ‘mający kwaskowaty lub gorzkawo-kwaśny smak’ (SJP PWN)¹⁷. Analiza porównawcza uwzględniająca odpowiedniki pol. *cierpki* w innych językach słowiańskich (cz. *trpký*, ros. *тёрпкий*, s./ch. *trpak*) sugeruje, że jest to wyraz o proveniencji prasłowiańskiej, a jego rekonstruowana postać wyglądałaby następująco: **t₁p-ъkъjъ* (w złożonej odmianie przymiotnika). Etymolodzy postulują, żeby rekonstruowane znaczenie prasłowiańskiego wyrażenia brzmiało ‘powodujący drętwienie, cierpienie’. Wskazywałoby to na związek znaczeniowy z czasownikiem *cierpnąć* ‘odczuwać

¹⁶ Morfem słotwórczy *-ani-* urobiony został z morfemu *a* > psł. **a* tworzącego temat czasu przeszłego podstawowego czasownika oraz z morfemu *n* > psł. *n* tworzącego imiesłów bierny.

¹⁷ Główne znaczenie przymiotnika *cierpki* pozostało w zasadzie niezmiennie już od staropolszczyzny – Sstp: ‘acerbus’ (‘kwaśny’ Korpanty 2001: s.v.), SXVI: ‘gorzkawo-kwaśny’ (o smaku), SL: ‘smaku kwaskowatego, usta ściągającego’ etc.

mrowie na skutek strachu, zimna itp.’, ‘o częściach ciała: drętwieć wskutek ucisku, nieprzyjemnych wrażeń smakowych itp.’ (SJP PWN). Czasownik ten, również synchronicznie niemotywowany, historycznie jest wyrazem pochodnym względem podstawowego czasownika *cierpieć* – stanowi zatem inchoativum z sufiksem *-nq-* (Boryś 2005: 82). Comparanda bałtyckie – lit. *tiřpti* ‘cierpnąć, drętwieć’, łot. *tīrpt* ‘ts.’ (Smoczyński 2018: 1586), stanowiące dokładne odpowiedniki psł. **třpēti* > pol. *cierpieć* oraz czasownik pochodny *cierpnąć* wskazują, że znaczenie **třpēti* ‘odczuwać, przeżywać ból fizyczny lub moralny’ jest znaczeniem przenośnym, podstawowe zaś musiało wiązać się semantycznie z ‘byciem twardym, sztywnym, zdrętwiałym’ (Boryś 2005: 81). Wobec tego czasownik psł. **třpēti* > pol. *cierpieć* mógł być wyrazem motywującym przymiotnik psł. **třp-ьkьjь* > pol. *cierpki*, co zresztą odzwierciedla się w jego ówczesnej budowie słowotwórczej. Ustalone znaczenie czasownika psł. **třpēti* ‘być twardym, sztywnym, zdrętwiałym’ pozwala połączyć prasłowiańską formę z praindoeuropejskim pierwiastkiem **(s)terp-* ‘być sztywnym, twardym, twardnieć’ (IEW: 1024)¹⁸. Przymiotnik *cierpki* etymologicznie zatem jest związany z praindoeuropejskim pierwiastkiem i należy do grupy pośrednich kontynuantów, pomimo że prawdopodobnie już od doby prasłowiańskiej jest wyrażeniem zleksykalizowanym.

Kontynuanty pośrednie można podzielić na dwie grupy, w zależności od rodzaju dokładnych comparandów z języków bałtosłowiańskich:

- a) kontynuanty pośrednie bałtosłowiańskie, tj. wyrazy kontynuujące w morfemie lekсыkalnym pierwiastek praindoeuropejski, które posiadają dokładny odpowiednik bałtycki, np. stp. *krowa* ‘krowa’, ‘danina składana w postaci krowy’ (Sstp 392–393), rzeczownik kontynuujący pie. **kerH-* ‘rogaty’ (Mallory, Adams 2006: 492), posiadający dokładny odpowiednik litewski *kárvė* ‘krowa’ (EDSIL: 236);
- b) kontynuanty pośrednie prasłowiańskie, tj. wyrazy kontynuujące w morfemie lekсыkalnym pierwiastek praindoeuropejski, które posiadają dokładne odpowiedniki jedynie w innych językach słowiańskich, np. stp. *burza* ‘procella’¹⁹ (Sstp I: 179), rzeczownik kontynuujący pie. **b^hey-r-* ‘grzmieć, huczeć, drgać’, posiadający dokładne odpowiedniki jedynie w innych językach słowiańskich, np. scs. *burja* ‘burza’, ros. *búrja* ‘ts.’, cz. *bouře* ‘ts.’ (EDSIL: 68).

3. Metody badania dziedzictwa indoeuropejskiego

Tradycyjną metodą służącą do badania dziedzictwa praindoeuropejskiego jest metoda historyczno-porównawcza. Jej celem jest odtwarzanie stanu prajęzykowego poprzez porównywanie odpowiadających sobie leksemów w poszczególnych językach, które podejrzewane są o wspólne pokrewieństwo językowe, tj. o pochodzenie ze wspólnego prajęzyka. Elementy powtarzające się w większości języków transponuje się do prajęzyka, a w sytuacjach niepewnych posługuje się również typologią zmian językowych (biorąc pod uwagę częstość danej zmiany w poświadczonych historiach języków). Przy użyciu tej metody możliwe jest zrekonstruowanie stanu wyjściowego prajęzyka oraz objaśnienie chronologicznego rozwoju poszczególnych dźwięków i form w każdym ze spokrewnionych języków. Tym samym można dokładnie stwierdzić, który z elementów (dźwięków, form)

¹⁸ Por. pokrewne łac. *torpeō*, *torpēre* ‘sztywnieć, drętwieć’, per. *turuš* ‘kwaśny’ (IEW: 1024).

¹⁹ Łac. *procella* ‘burza’ (Korpanty 2001: s.v.).

językowych został odziedziczony z prajęzyka, a który jest tworem powstałym w późniejszym okresie bądź zapożyczeniem.

Podstawą w badaniach historycznojęzykowych jest założenie regularności zmian głosowych, czasami jednak pojawiają się pewne odstępstwa w tym zakresie. Osobliwości w rozwoju form mogą być objaśniane jako tzw. pozorne wyjątki. Ich przyczynę tłumaczy się m.in. faktem, iż oprócz regularnych zmian głosowych (tzw. praw głosowych) w języku działa analogia, poprzez którą jego użytkownicy mogą upodabniać formy do siebie. Oprócz tego zdarza się często, iż wybrana forma w okresie, gdy zachodziła dana zmiana głosowa, nie spełniała warunków do podlegania zmianie, tym samym nie mogła ona zostać wtedy zmieniona (Ringe, Eska 2013: 43–56).

Poza badaniami odpowiedniości dźwiękowych podczas prób rekonstrukcji wyrazu konieczne jest ustalenie jego semantyki – dojście do pierwotnego znaczenia, rozważenie możliwych i poświadczonych zmian znaczeniowych, a także powiązanie samego wyrazu z jego konkretnymi znaczeniami obecnymi w danej rzeczywistości językowej (Arlotto 1972: 1–11). Analiza znaczeniowa stanowi niemniej istotną część badań etymologicznych²⁰, wszak dążeniem etymologii jest dojście do tzw. etymonu, tzn. ustalenie, jaki wyraz bądź pierwiastek stanowił bazę, od której utworzony został dany derywat (EJP: 90), i powiązanie go ze źródłowym znaczeniem.

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej, której zaczątki dał Ferdinand de Saussure (1879) w swojej pracy o systemie samogłoskowym rekonstruowanego języka praindoeuropejskiego, polega na rekonstrukcji stanu wcześniejszego z obserwacji oboczności, nieregularności i archaizmów występujących na jednym etapie rozwoju języka. Koncepcja ta miała bezpośredni wpływ na przełomowe odkrycia w dziedzinie indoeuropeistyki: odkrycie spółgłosek laryngalnych oraz wyodrębnienie paradygmatów akcentuacyjno-apofonicznych.

Genezę teorii spółgłosek laryngalnych łączy się z badaniami prowadzonymi właśnie przez F. de Saussure’a, który analizował zrekonstruowany sposobem historyczno-porównawczym system języka praindoeuropejskiego. Używając do analiz metody rekonstrukcji wewnętrznej, sprowadził rekonstruowane ówczynie dwa szeregi apofoniczne (z długim i krótkim wokalizmem) do jednego typu. Zakładał przy tym, że w szeregu z długim wokalizmem istniały elementy nazwane umownie „koeficjentami sonantycznymi”, które, zanikając, wzdlużały poprzedzającą samogłoskę, a w pozycji między spółgłoskami zamieniały się w samogłoski. Hipoteza F. de Saussure’a, sceptycznie przyjmowana w jego czasach, po odkryciu języka hetyckiego i identyfikacji w nim spółgłosek laryngalnych przez Jerzego Kuryłowicza w 1927 r., stała się podstawą teorii spółgłosek laryngalnych²¹, powszechnie akceptowanej dziś w środowisku indoeuropeistycznym (Meier-Brügger 2003, Fortson 2004). Według tej teorii w języku praindoeuropejskim funkcjonowały trzy spółgłoski szczelinowe (*h₁, *h₂, *h₃), jednak niemal we wszystkich językach indoeuropejskich²² zanikły w toku ich rozwoju. Kiedy spółgłoski laryngalne zanikały,

²⁰ Może ona stanowić przedmiot szerokich rozważań historycznojęzykowych – por. np. Jakubowicz 2010.

²¹ Założenie teorii spółgłosek laryngalnych szczegółowo omówił Wojciech Smoczyński (2006) w pracy *Rzut oka na teorię laryngalnych*. Przegląd najważniejszych faktów z historii teorii spółgłosek laryngalnych przedstawił natomiast Dariusz Piwowarczyk (2018) w artykule *Językoznawstwo historyczno-porównawcze indoeuropejskie a współczesne gramatyki historyczne języka polskiego*.

²² Z wyjątkiem języków anatolijskich, gdzie częściowo zachowały się *h₂ i *h₃.

w niektórych językach przebarwiały oraz wzdłużały poprzedzającą je samogłoskę, mogły również powodować anaptyksę, tj. wstawienie samogłoski rozbijającej grupę spółgłoskową (Meier-Brügger 2003: 106–124).

Teoria spółgłosek laryngalnych pomaga m.in. wyjaśnić nieregularne postaci apofonii pierwiastków, dzięki niej usystematyzowana została także budowa pierwiastka praindoeuropejskiego. W ogólnym założeniu powinien on zaczynać się od spółgłoski i posiadać jedną samogłoskę bądź dyftong (struktura CeC). Tym samym wszystkie pierwiastki pierwotnie rekonstruowane jako dwuzgłoskowe są rekonstruowane z samogłoską laryngalną (por. Fortson 2004: 48–64), a dwuzgłoskowa postać pierwiastka jest związana ze specyficznym rozwojem spółgłosek laryngalnych (lub zbitek z nimi związanych) w poszczególnych językach indoeuropejskich.

Istotną koncepcją z punktu widzenia współczesnej indoeuropeistyki jest teoria paradymatów akcentuacyjno-apofonicznych. Mówi ona o klasyfikacji praindoeuropejskich rzeczowników atematycznych z punktu widzenia przeciwstawności mocnych i słabych form odmiany²³. Przyjmując dwa kryteria, tj. stopień apofoniczny morfemów składowych wyrazu (pierwiastek, sufiks, końcówka) oraz pozycję akcentu w stosunku do jednego z morfemów, można przyjąć cztery typy paradymatów dla języka praindoeuropejskiego: 1. akrostatyczny, kiedy akcent spoczywa na pierwiastku zarówno w przypadkach mocnych, jak i słabych (mocne pokazują – SO, słabe – SE); 2. proterokinetyczny, kiedy w przypadkach mocnych akcent spoczywa na pierwiastku w SE, zaś w przypadkach słabych przesuwają się na sufiks w SE; 3. hysterokinetyczny, kiedy w przypadkach mocnych akcent spoczywa na sufiksie w SE, zaś w przypadkach słabych przesuwają się na końcówkę w SE; 4. amfikinetyczny, kiedy w przypadkach mocnych akcentowany jest pierwiastek w SE, a w przypadkach słabych końcówka w SE; sufiks występuje zwykle ze wzdłużonym SO w n.sg. i zwykłym SO w ac.sg. (za: Smoczyński 2018: XXVIII, por. też Fortson 2004: 123–126).

Różnice w ilości rekonstruowanych paradymatów, jak i w ich typach pozostają, jako że praktycznie w żadnym z poświadczonych języków indoeuropejskich nie zachował się cały paradymat bez zmian. Jest to więc próba znalezienia wspólnego mianownika dla szeregu występujących w różnych językach form odmiany. Z teorią paradymatów akcentuacyjno-apofonicznych związana jest również prajęzykowa derywacja, która mogła mieć postać derywacji zewnętrznej (przy użyciu sufiksów) bądź wewnętrznej (przy zmianie paradymatu akcentuacyjno-apofonicznego) w prajęzyku (Fortson 2004: *ibidem*).

Jednymi z nowszych badań indoeuropeistycznych są refleksje nad tzw. systemem Calanda w prajęzyku. Jest to system derywacji wymiennej pierwiastków prajęzykowych, w których derywacja występuje na zasadzie substytucji sufiksów. Pierwszy odkrył tę zasadę Willem Caland. Zauważył, że w języku awestyjskim występują przymiotniki, które (kiedy stanowią część złożenia) wykazują sufiks *-i-* zamiast przymiotnikowego *-ra-* (*derəzra* ‘silny, mocny’, ale *derəzi-raθa* dosł. ‘mocny rydwan’, tj. złożenie egzocentryczne ‘mający mocny rydwan’). Podobnie można wskazać praindoeuropejski pierwiastek **h₁leng^{wh}* – ‘lekki’. Jego odpowiednikami są w poszczególnych językach indoeuropejskich: stgr. *elap^hrós* ‘lekki, szybki’ oraz *elak^hús* ‘mały’, skr. *raghú* ‘szybki, lekki, mały’, lit. *lengvūs* ‘lekki’ i scs. *lǝgǝkǝ* ‘lekki’. Tym samym w systemie prajęzyka musiały współistnieć przymiotniki na

²³ Opis pionierskich badań Pedersena, Kuryłowicza, Kuipera, Schindlera w tym zakresie przedstawił m.in. M. Meier-Brügger (2003: 201–208).

-ro- oraz na -u-. Obecnie w indoeuropeistyce system Calanda jest przedmiotem intensywnych badań wraz z teorią derywacji tematycznej (Lowe 2011: 1–8).

Dla dalszego badania wyrazów odziedziczonych z praindoeuropejszczyzny niezbędne jest również korzystanie z osiągnięć słowotwórstwa. Ten dział językoznawstwa zajmuje się analizą i opisem systemu słowotwórczego danego języka bądź języków. Istotą słowotwórstwa, w przeciwieństwie do fleksji, jest jego nieregularność i nieprzewidywalność (Heinz 1961: 343–354). Reguły fleksyjne są regularne i przejrzyste, kwestie słowotwórcze są natomiast trudniejsze ze względu na wspomnianą nieregularność. System słowotwórczy danego języka, tj. sposób, w jaki tworzone są w nim derywaty, może być analizowany z dwóch perspektyw – opisowej i historycznej. W niniejszej pracy patrzę na materiał z tej drugiej perspektywy – słowotwórstwa diachronicznego²⁴, które ustala pochodność genetyczną wyrazów motywowanych.

Słowotwórstwo diachroniczne kładzie nacisk przede wszystkim na rozwój formantów w perspektywie historycznej oraz na rozwój całego systemu słowotwórczego. Przez porównanie systemu czy synchronicznego modelu słowotwórczego z jednej epoki z modelem z epoki wcześniejszej bądź późniejszej dokonuje się analizy zmian, jakie zaszły w systemie słowotwórczym na przestrzeni czasu.

Współczesną metodykę badań w dziedzinie słowotwórstwa diachronicznego scharakteryzowała Jadwiga Puzynina w swoim artykule (1975) pt. *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym języka polskiego*. Autorka twierdzi, że „najważniejsze jest opracowanie systemu i normy językowej poszczególnych epok. Oznacza to opis materiału w przemysłany sposób – dobranego jako próbka z dużego korpusu tekstów, jak najpełniej i najadekwatniej reprezentującego daną epokę. (...) Uzyskany model słowotwórstwa byłby oczywiście – jak każdy model – przybliżonym obrazem rzeczywistego stanu rzeczy. (...) Opis paru takich modeli kolejnych epok pozwoliłby na pogłębione studium zmian diachronicznych, obserwowanych z szerszej perspektywy zmieniających się dużych struktur o skomplikowanych relacjach międzyelementowych” (Puzynina 1975: 175). Według autorki przy badaniach tego typu należy ustalić synchronicznie derywaty z każdej epoki, dochodząc, czy dalej ich motywacja słowotwórcza jest żywa w języku konkretnej epoki, jaka jest ich dystrybucja, jak wygląda kwestia produktywności na tle nie tyle liczby derywatów, co ich miejsca w rozwoju historycznym języka (Puzynina 1975: 175–176).

Przy diachronicznej analizie słowotwórczej w moim odczuciu istotne jest także dokonanie podziału wyrazu na morfemy. Morfemowa analiza wyrazów mówi o istnieniu trzech rodzajów morfemów – leksykalnego, gramatycznego słowotwórczego oraz gramatycznego fleksyjnego (GHJP: 160–162). Każdy z morfemów pełni odpowiednią funkcję – leksykalny, stanowiący rdzeń wyrazu, jest nośnikiem znaczeniowym, odwołującym do jakiegoś elementu rzeczywistości pozajęzykowej, słowotwórczy przyporządkowuje wyraz do danej klasy derywatów, a fleksyjny określa funkcję wyrazu w zdaniu. Obecność w morfemie leksykalnym kontynuantu praindoeuropejskiego pierwiastka jest kluczowe przy ustalaniu, czy wyraz ma korzenie indoeuropejskie.

²⁴ Część badaczy postuluje nazwanie tego rodzaju słowotwórstwa panchronicznym, por. monografię Mirosława Skarżyńskiego (1999), w której przedstawiono historię problemu.

4. Najważniejsze prace dotyczące dziedzictwa indoeuropejskiego w (staro)polszczyźnie

Problemy związane z szeroko pojętym dziedzictwem indoeuropejskim w polszczyźnie były poruszane w wielu pracach językoznawczych. Do stanu badań na ten temat trzeba by było włączyć właściwie każdą książkę, artykuł o (staro)polszczyźnie, w którym rozważane są kwestie etymologiczne i który przedstawia stan z epoki praindoeuropejskiej. Z oczywistych względów nie będę tu ich przytaczać – lista pozycji tego typu byłaby długa i niekompletna. W tym miejscu chciałabym jednak zwrócić uwagę na kilka najważniejszych prac z punktu widzenia zagadnień omawianych w niniejszej pracy.

Pierwszą z nich jest artykuł Leszka Bednarczuka (2018) pt. *Dziedzictwo indoeuropejskie w polszczyźnie*. Autor przedstawia w nim rolę spuścizny praindoeuropejskiej w kształtowaniu się systemu gramatycznego języka polskiego – zajmuje się kwestiami dotyczącymi fonologii, morfonologii, morfologii, składni. Ponadto opisuje w nim słownictwo polskie pochodzenia praindoeuropejskiego. Materiał klasyfikuje do następujących obszarów tematycznych: natura – czas, aura, ziemia, ogień, woda; rośliny – drzewa i krzewy, zboża, jarzyny, zioła, owoce, nasiona; zwierzęta – dzikie, domowe, ptaki, ryby, owady, organy, elementy, wytwory; człowiek – pokrewieństwo, części ciała; gospodarka – budownictwo, sprzęty, narzędzia, pożywienie; społeczeństwo; życie duchowe; właściwości – fizyczne, psychiczne, nazwy kolorów; czynności – przechodnie, stanowe, umysłowe, ruchowe, czuciowo-dotykowe, fizjologiczne, gospodarcze, rolnicze, łowieckie, związane z ogniem, związane z wodą. Artykuł, pomimo przyjęcia przez autora konserwatywnej rekonstrukcji stanu praindoeuropejskiego (brak teorii laryngalnych etc.) oraz fragmentaryczności materiału, stanowi istotny wkład w rozpoznanie tego tematu.

Wstępne ustalenia związane z metodologią badań dziedzictwa indoeuropejskiego w polszczyźnie przedstawiłam wraz z Dariuszem Piwowarczykiem (2019b) w artykule *The Indo-European heritage in Modern Polish – introductory remarks*. Opisujemy w nim pokrótce bieżący stan badań, a następnie prezentujemy propozycję podziału słownictwa odziedziczonego. Klasyfikacja ta odbiega jednak od przyjętej przeze mnie w niniejszej pracy. Na podstawie obecności odpowiednich morfemów wydzielone są w niej jedynie dwa typy kontynuantów: bezpośrednie i pośrednie. W artykule ponadto zwracamy uwagę na istotną rolę, jaką pełnią nowe teorie językoznawstwa historyczno-porównawczego w badaniach indoeuropeistycznych.

Praca Adolfa Erharta (2000) *Versuch einer statistischen Auswertung des indoeuropäischen Anteils am gemeinslawischen Wortschatz* ma charakter przyczynkowy. Przedstawiony jest w niej wycinek odziedziczonego słownictwa indoeuropejskiego w językach słowiańskich. Próbkę badawczą stanowiły hasła na litery L, M oraz N wyekscerpowane ze słownika wspólnego słownictwa języków słowiańskich Františka Kopečnego (1981). A. Erhart wnioskuje w artykule, że spośród analizowanych leksemów 93% czasowników i 87% rzeczowników kontynuuje praindoeuropejskie morfemy.

Omówienie etymologiczne pewnego wycinka materiału leksykalnego przedstawia również Krystyna Herej-Szymańska (2000) w pracy *Z dziedzictwa indoeuropejskiego w słowiańskiej terminologii anatomicznej*. Autorka opisuje w nim słownictwo słowiańskie odnoszące się do nazw części ciała. Do analizy zostało wybranych 18 podstawowych leksemów, dla których można zrekonstruować praformy indoeuropejskie. Są to następujące wyrazy zachowane w języku polskim: *brew, broda, brzuch, cyc, grzywa, język, kark, krew, mózg*,

nos, pięta, ramię, trzosa ('zęby trzonowe'), *ucho, usta, włos, żyła*²⁵. Rozważania kończy wniosek: „Uważa się, że terminy anatomiczne odziedziczone z indoeuropejszczyzny są wyjątkowe, gdyż pierwotnie nazwy części ciała zmieniały się pod wpływem tabu. Tymczasem odnalazłam 18 terminów słowiańskich, oznaczających 19 nazw części ciała, które są ewidentnie dziedzictwem indoeuropejskim” (Herej-Szymańska 2000: 181).

Dwa artykuły Wiesława Borysia: *Słowiańskie słownictwo z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich* (1999) oraz *Najstarsza słowiańska leksyka intelektualna* (2011), odnoszą się do leksyki związanej z relacjami międzyludzkimi oraz duchowością człowieka. Autor omawia w nich genezę poszczególnych wyrazów prasłowiańskich oraz ich pierwotną semantykę, odwołując się także do ich odpowiedników w innych językach indoeuropejskich oraz wyodrębniając kontynuowany w leksemach pierwiastek praindoeuropejski. W pierwszym z artykułów (Boryś 1999) przeanalizowane zostały dwa podstawowe wyrazy prasłowiańskie: **prijeti* oraz **drugъ*. Co ważne, autor podaje do każdego z nich szereg wyrazów pokrewnych, w których występuje ten sam pierwiastek²⁶. W drugiej pracy (Boryś 2011) omówiony został szereg prasłowiańskich wyrazów, podzielonych na dziewięć grup semantycznych: 1. 'rozum, umysł, intelekt', 2. 'pamięć', 3. 'czynności umysłu, myślenie, rozmyślanie, myśl', 4. 'myśleć, rozmyślać, rozważać, sądzić, mniemać', 5. 'wiedzieć, znać', 6. 'umieć', 7. 'rozumieć, pojmować', 8. 'pamiętać, zachowywać w pamięci, przypominać sobie, wspominać', 9. 'zapomnieć'. W podsumowaniu autor konstatuje: „Jak i w innych działach leksyki prasłowiańskiej, w słownictwie ujawniły się leksykalne podstawy praindoeuropejskie oraz różne warstwy chronologiczne prasłowiańskich innowacji leksykalnych. W omawianym dziale słownictwa prawie nie ma gotowych wyrazów odziedziczonych z epoki wspólnoty indoeuropejskiej. Za odziedziczony można by uznać psł. rzeczownik ***mętъ* (< pie. **mentis*), nie zachował się on wszakże jako samodzielny wyraz, lecz tylko w psł. złożeniu **pa-mętъ*. Jest mało prawdopodobne, by odziedziczonym z praindoeuropejskiego był psł. rzeczownik **sъdъ*, bliski co prawda pokrewnym wyrazom w innych językach indoeuropejskich, które jednak mają inne postaci morfologiczne” (Boryś 2011: 48).

Oprócz pojedynczych studiów, informacje na temat słownictwa odziedziczonego znajdują się w każdym słowniku etymologicznym języka polskiego (Brückner 1927, Sławski 1952–1982, Bańkowski 2000, 2014, Boryś 2005, Mańczak 2017). Nawiązanie do kwestii dziedzictwa indoeuropejskiego można oddależyć w podawanych formach pierwiastków odziedziczonych z epoki najstarszej. Słowniki te nie uwzględniają jednak nowszych osiągnięć gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich (przede wszystkim teorii spółgłosek laryngalnych) przy rekonstrukcji form prajęzykowych. Z tego względu ważnym punktem odniesienia są indoeuropejskie słowniki i szersze studia etymologiczne, np. Ricka Derksena (EDSIL), Juliusa Pokornego (IEW), Calverta Watkinsa (2011), Jana Bičovskega (2017) czy też Carla Darlinga Bucka (1949).

Słownik *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon* (EDSIL), z którego ekscerpowałam próbkę badawczą, jest słownikiem etymologicznym języka prasłowiańskiego odnotowującym współczesną rekonstrukcję praindoeuropejską. Pomimo tytułu wskazującego ograniczenie materiału do leksyki odziedziczonej, w słowniku znajdują się

²⁵ W artykule autorka omawia także psł. wyraz **jbsto* 'jądro', 'nerka', który nie zachował się w języku polskim (Herej-Szymańska 2000: 180).

²⁶ Podobne rozwiązanie przyjąłam w niniejszej pracy przy omawianiu kontynuantów bezpośrednich, por. podrozdział II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*.

także pożyczki z innych języków, wyrażenia pochodzące z języków nieindoeuropejskich, tzw. substratów, czy też wyrazy o niepewnej etymologii.

Leksykon *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (IEW) gromadzi maksymalny repertuar rekonstruowanych pierwiastków praindoeuropejskich – autor dopuszcza w nim przyjęcie odziedziczonego pierwiastka nawet w wypadku istnienia comparandów tylko w dwóch grupach języków indoeuropejskich. Tym samym niektóre z rekonstruowanych dla prajęzyka pierwiastków mają małe oparcie w poświadczonych danych.

Słownik J. Pokornego stanowi bazę kolejnych opracowań z dziedziny indoeuropeistyki, również tych o charakterze leksykograficznym. Wśród nich znajduje się opracowanie C. Watkinsa *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots* (2011). Autor zawęży wybór pierwiastków indoeuropejskich do tych, których ślady można odnaleźć w zasobie leksykalnym języka angielskiego. Przy poszczególnych pierwiastkach C. Watkins przedstawia kontynuacje pierwiastków poprzez stadium pragermańskie do staroangielskiego, średnioangielskiego i współczesnej angielszczyzny. Dodatkowo wyróżnia wyrazy opierające się na rdzeniu praindoeuropejskim, które przeszły do języka angielskiego jako zapożyczenia z innych języków.

W podobnym duchu utrzymany jest wykaz rdzeni opracowany przez J. Bičovskega (2017). Drugi tom monografii *Praindoevropština. II. Dodatky* zawiera zestaw praindoeuropejskich pierwiastków kontynuowanych w zasobie leksykalnym języka czeskiego. Autor obok pierwiastków i ich znaczeń oraz wyrazów czeskich podaje także materiał porównawczy z innych języków indoeuropejskich.

W słowniku *Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages* C. Buck (1949) opisał wyrazy w poszczególnych językach indoeuropejskich z innej perspektywy – według pól znaczeniowych, z czego przytoczone zostały zarówno formy odziedziczone, jak i formy nowoutworzone, występujące tylko w jednym lub kilku językach indoeuropejskich (tzw. transponaty) i nieposiadające podstaw praindoeuropejskich.

Do najważniejszych prac, które stanowiły inspirację niniejszej publikacji, zaliczam także te dotyczące spuścizny prasłowiańskiej w języku polskim. Jednym z istotniejszych artykułów poruszających ten temat jest napisany przez Tadeusza Lehra-Spławińskiego (1938) *Element prasłowiański we współczesnym słownictwie polskim*. Przedstawiona w nim klasyfikacja tematyczna wyrazów odziedziczonych z prasłowiańszczyzny została przeze mnie przejęta w analizach semantycznych poszczególnych residuów. T. Lehr-Spławiński wyróżnia następujące grupy znaczeniowe: A. Życie duchowe człowieka: 1. Władze duszy i uczucia, 2. Niektóre pojęcia oderwane, 3. Funkcje psychofizyczne; B. Świat i życie zewnętrzne człowieka: 1. Ziemia, niebo, 2. Rośliny i ich części składowe, 3. Zwierzęta, ich ciało itd., 4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby, 5. Życie społeczne, rodzina, 6. Życie gospodarcze, 7. Czynności fizyczne. W artykule T. Lehr-Spławiński stwierdza, że zasób słownictwa pochodzenia prasłowiańskiego obejmuje około ćwierci (sic!) całego leksykonu wykształconego Polaka. Późniejsze prace, m.in. *Stratyfikacja prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w polszczyźnie (uwagi po lekturze „Słownika prasłowiańskiego”)* Wojciecha Ryszarda Rzepki i Bogdana Walczaka (1992) czy *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej* Lucyny Jankowiak (1997), pokazały, że zbiór słów pochodzenia prasłowiańskiego w polszczyźnie jest znacznie obszerniejszy.

Kwestie związane ze słownictwem odziedziczonym z epoki prasłowiańskiej doczekały się wielu analiz tak w języku polskim, jak i w pozostałych językach słowiańskich (por. np. Kopečný 1981). Słownictwo wspólne językom słowiańskim i bałtyckim, które

można by uznać za odziedziczone z epoki prabałtosłowiańskiej, w porównaniu z dziedzictwem prasłowiańskim było badane na znacznie mniejszą skalę. Przyczyny tego stanu rzeczy można upatrywać w wątpliwościach – a często i negacji – uczonych co do istnienia epoki prabałtosłowiańskiej w rozwoju języków słowiańskich i bałtyckich²⁷. Takie zastrzeżenia nigdy nie pojawiały się w wypadku rodziny języków słowiańskich (świadomość wspólnoty języków słowiańskich była żywa na długo przed przyjęciem istnienia pokrewieństwa języków indoeuropejskich).

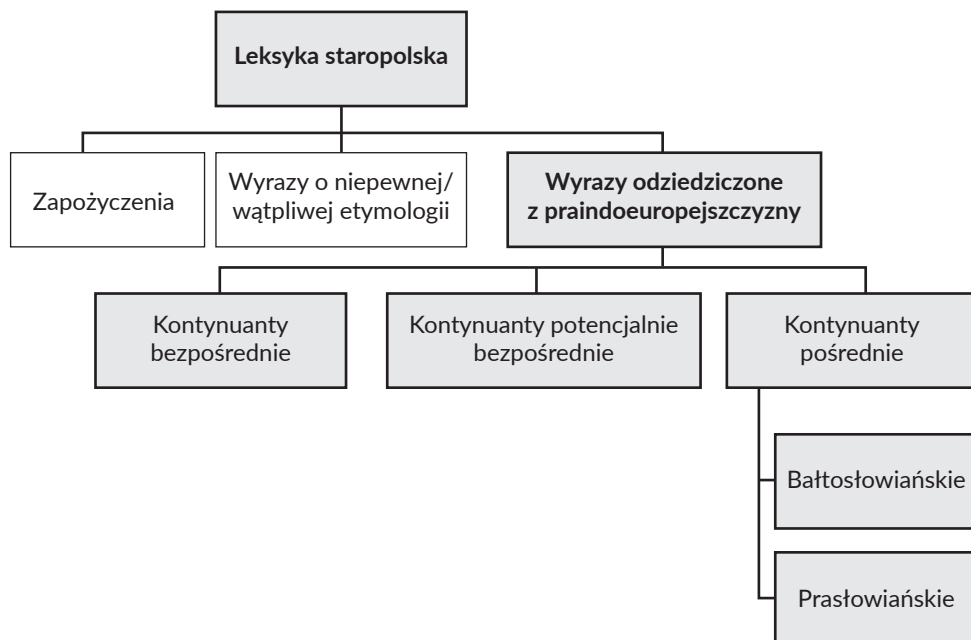
²⁷ Por. np. Klimas 1967.

Rozdział II

Staropolskie rzeczowniki odziedziczone – analiza materiału

W niniejszym rozdziale przedstawiam analizę etymologiczną rzeczowników uznanych za odziedziczone z epoki praindoeuropejskiej. Sposób prezentacji i opracowania wyrazów uzależniłam od typu residuów (bezpośrednie, potencjalnie bezpośrednie lub pośrednie kontynuanty, por. Schemat 1. *Struktura etymologiczna słownictwa staropolskiego*). Największy nacisk położyłam na szczegółowe omówienie kontynuantów bezpośrednich ze względu na to, że stanowią one najistotniejszą dla moich badań warstwę słownictwa odziedziczonego. Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie oraz pośrednie (bałtosłowiańskie i prasłowiańskie) omówione zostały mniej szczegółowo – w obrębie tych grup skupiłam się na objaśnieniu poszczególnych typów residuów i podaniu ich wewnętrznych podziałów.

Schemat 1. *Struktura etymologiczna słownictwa staropolskiego*

1. Kontynuanty bezpośrednie

Przez kontynuanty bezpośrednie rozumiem wyrazy, które powstały w epoce praindoeuropejskiej i kontynuowane są, przy uwzględnieniu wszystkich zmian fonetycznych, w staropolszczyźnie. Kryterium uznania wyrazu za powstały w praindoeuropejszczyźnie była obecność co najmniej dwóch dokładnych comparandów z dwóch różnych rodzin języków indoeuropejskich, innych niż bałtosłowiańskie. Przykładem kontynuantu bezpośredniego jest stp. rzeczownik *dań* ‘danina, czynsz, podatek’, ‘danina w miodzie’, ‘dobrowolna ofiara’, ‘akt nadania mienia’ (Sstp II: 25–26), kontynuujący pie. **deh₃nom* ‘datek, dar’ i mający dwa dokładne comparanda z różnych języków indoeuropejskich: skr. *dānam* ‘datek, darowizna’ oraz łac. *dōnum* ‘podarunek, dar’ (EDSIL: 95).

Zasady opisu materiału

Każdy omawiany w tym podrozdziale rzeczownik opracowałam możliwie według tego samego wzorca, dzieląc opis na dwie części: schematyczną i opisową.

Część schematyczna dzieli się z kolei na następujące elementy:

1. **Nagłówek.** W nagłówku została umieszczona poświadczona forma omawianego rzeczownika staropolskiego oraz jej ewentualne odmianki fonetyczne, np. *cier-nie*, *cierznie*, *cirnie*, *cirznie*, a także główne znaczenie/znaczenia przejęte za Sstp²⁸, pominięte zostały znaczenia botaniczne i zoologiczne, jeśli nie były znaczeniami prymarnymi, znaczenia połączeń wyrazowych oraz znaczenia opatrzone komentarzem *corruptum pro* czy też *dubium*. Jeśli w Sstp przy danym wyrazie podano jedynie znaczenie w języku łacińskim, w niniejszej pracy nie dopisywałam własnej propozycji znaczeniowej, zamiast tego w przypisie odnotowałam polskie tłumaczenie łacińskiej definicji.
2. **Rekonstrukcja praindoeuropejska (pie.).** W tym miejscu została podana rekonstruowana postać praindoeuropejska omawianego rzeczownika wraz z jej znaczeniem oraz uwzględnieniem podziału na pierwiastek i morfemy gramatyczne (granice między nimi oznaczono dywizem). Rekonstrukcję przejmowałam przede wszystkim za EDSIL, a gdy była niepełna albo, moim zdaniem, błędna²⁹, za innymi słownikami etymologicznymi – LIV, NIL, IEW. Znaczenia pierwiastków, jak również odpowiedniki staropolskiego rzeczownika w innych językach indoeuropejskich (zob. pkt 3. *Comparanda*) przejęto za tymi samymi pracami.
3. **Comparanda.** Pod rekonstrukcją praindoeuropejską zostały wypisane comparanda pojawiające się w innych językach indoeuropejskich. Przyjęłam podanie maksymalnie czterech odpowiedników staropolskiego rzeczownika. W pierwszej kolejności odnotowane zostały dwa dokładne pozabałtosłowiańskie comparanda rzeczownika z języków reprezentujących dwie różne grupy językowe³⁰ rodziny języków

²⁸ Z uwagi na konieczność klarownego przedstawienia informacji zrezygnowałam z podania przy każdym rekonstruowanym znaczeniu – zarówno staropolskim, jak i praindoeuropejskim – odnośników bibliograficznych.

²⁹ Por. pp. 9, s. 12.

³⁰ Od wspólnoty praindoeuropejskiej najpierw oddzieliła się grupa anatolijska, cechująca się m.in. ubóstwem deklinacji i koniugacji. Następnie odłączyły się grupy: tocharska oraz italo-celtycka, dla których charakterystyczne jest zachowanie końcówek mediopasywnych na *-r*. W dalszej kolejności ze wspólnoty wyodrębniły się języki germańskie na północy oraz język grecki na południu; były to

indoeuropejskich. Uwzględniłam następujące języki: anatolijskie, indo-irańskie, italo-celtyckie, germańskie, tocharskie, język grecki, albański i ormiański³¹. W drugiej kolejności przedstawione zostały formy pokrewne występujące w językach bałtyckich: litewskim, staropruskim bądź łotewskim, jako najbliższe odpowiedniki pozasłowiańskie. Jako ostatnie podałam comparandum staro-cerkiewno-słowiańskie stanowiące najstarszy odpowiednik wśród języków słowiańskich. Jeśli wśród comparandów nie znalazły się formy bałtyckie bądź staro-cerkiewno-słowiańskie, oznacza to, że nie udało mi się znaleźć dokładnych odpowiedników omawianego rzeczownika staropolskiego w tych językach. Ich braku nie zaznaczałam.

4. **Rozwój.** Po przedstawieniu comparandów został podany uproszczony rozwój fonetyczny i morfologiczny wyrazu od epoki praindoeuropejskiej poprzez prasłowiańską do języka staropolskiego. W przypadku gdy staropolska postać fonetyczna nie jest równoznaczna z dzisiejszą, uwzględniłam także rozwój do współczesnej polszczyzny (np. stp. *bōl* > pol. *ból*). Jak wspomniałam, rekonstrukcja praindoeuropejska została przejęta za następującymi pracami: EDSIL, LIV, NIL bądź IEW. Za nimi przejęłam także rekonstrukcję prasłowiańską; odnosiłam się także do SP i polskich słowników etymologicznych (Brückner 1927, Sławski 1952–1982, Boryś 2005, Mańczak 2017). Przyjęłam podawanie ujednoliconej formy prasłowiańskiej, wyjątkowo opisywałam rozwój do epoki wczesno- i późnoprzasłowiańskiej. W rekonstrukcjach nie zaznaczałam akcentów oraz intonacji, uwzględniłam je natomiast przy opisie rozwoju fonetycznego wyrazu. Nie przedstawiłam też rekonstrukcji bałtosłowiańskiej jako stadium przejściowego między praindoeuropejszczyzną a prasłowiańszczyzną ze względu na zbyt małą liczbę opracowań, w których zawarte zostały rekonstrukcje bałtosłowiańskie, a także brak *communis opinio* dotyczącej postaci rekonstrukcji tego etapu w rozwoju języków bałtyckich i słowiańskich (dotyczy to przede wszystkim kwestii spornych związanych z akcentuacją bałtosłowiańską, por. Olander 2015).

W części opisowej opracowano następujące zagadnienia:

1. **Zmiany fonetyczne i morfologiczne.** W pierwszej części opisu zostały omówione zmiany fonetyczne i morfologiczne, jakie zaszły w wyrazie od epoki praindoeuropejskiej poprzez prasłowiańską do doby staropolskiej. Zmiany fonetyczne i morfologiczne zostały przyjęte za standardowymi pracami indoeuropeistycznymi (Meier-Brügger 2003, Fortson 2004), sławistycznymi (Olander 2015) oraz polonistycznymi (Łoś 1922, 1925, 1927, GHJP).

ostatnie z tzw. języków peryferyjnych. Wśród pozostałych języków, tzw. centralnych, wydzieliły się grupy: indo-irańska, bałtosłowiańska, ormiańska, albańska. Zanim doszło do tego podziału, w obrębie całej podrodziny języków centralnych zaszła innowacja w postaci spirantyzacji spółgłosek tylnojęzykowych zmiękczonej (w przeciwieństwie do języków centralnych, w których niezależnie od siebie doszło do identyfikacji spółgłosek tylnojęzykowych zmiękczonej z twardymi). Stąd NB podział na języki *centum* i *satəm*. Więcej o poszczególnych rodzinach języków – por. np. *Indo-European Linguistics* (Meier-Brügger 2003), *Języki indoeuropejskie* (Bednarczuk 1986–1988).

³¹ Odpowiedników bałtyckich nie przyjęto jako wiążących. Występowanie comparandów jedynie w tych językach zazwyczaj wskazuje na to, że prawdopodobnie zostały utworzone w epoce bałtosłowiańskiej – por. podrozdział II. 3. 1. *Kontynuanty pośrednie bałtosłowiańskie*.

2. **Relacje semantyczne.** W tym punkcie przedstawiłam stosunek znaczenia staropolskiego do znaczenia praindoeuropejskiego. Starałam się opisać kwestie związane ze stabilnością i zmianami znaczenia, a także zwrócić uwagę na znaczenia sekundarne, wykształcone później. Przy opisie zmian znaczeniowych odwoływałam się do klasycznego podziału według Hermanna Paula³². W tym miejscu odnotowałam informacje na temat częstości występowania omawianego wyrazu w średniowiecznych zabytkach językowych na podstawie materiału egzemplifikacyjnego podanego pod danym hasłem w Sstp. Na podstawie analizy cytatów ilustrujących dane hasło i klasyfikacji tematycznej źródeł Sstp zawartej w *Opisie źródeł Słownika staropolskiego* (Twardzik et al. 2005) starałam się tu także wskazać, w jakiego rodzaju tekstach pojawia się omawiany rzeczownik.
3. **Wyrazy pokrewne.** W ostatniej części opisu przedstawiłam staropolskie wyrazy utworzone na tym samym pierwiastku, od którego urobiony został omawiany rzeczownik (są to kontynuanty pośrednie *sensu largo*³³). Przy każdym z nich podana została ich definicja przejęta za Sstp. Moim kryterium uznania wyrazu za pokrewny była obecność w morfemie leksykalnym kontynuantu praindoeuropejskiego pierwiastka. Do ustalenia, czy wyraz jest oparty na tym samym pierwiastku pie., wykorzystana została historyczno-etymologiczna analiza morfemowa, pozwalająca stwierdzić, jakie jest źródło rdzenia derywatu³⁴. W materiale nie uwzględniałam zapożyczeń, nawet jeśli zostały oparte na tej samej osnowie. Podawałam jedynie formy, które mylnie uznaje się za archaiczne, a które są *de facto* pożyczkami (por. np. hasła *bratr*, *dci*). W tym miejscu nie omawiałam szczegółowo wyrazów kontynuujących ten sam co dany rzeczownik pierwiastek pie., jedynie je przytoczyłam, celem zwrócenia uwagi na żywotność określonego pierwiastka w staropolszczyźnie i jego (nie)zrealizowany potencjał słotwórczy. W wypadku gdy zbiór wyrazów pokrewnych opartych na tym samym pierwiastku był bardzo liczny, grupowałam je, biorąc pod uwagę podstawy słotwórcze dalszych derywatów (por. np. hasła *bydło*, *słowo*, *sol*).

Wykaz kontynuantów bezpośrednich:

1. *bobr* ‘bóbr’

pie.: **b^he-b^hrH-us* ‘bóbr’

comparanda: łac. *fiber* ‘bóbr’, stwn. *bibar* ‘ts.’, lit. *bėbras* ‘ts.’

rozwój: pie. **b^heb^hrHus* > psł. **bobrъ* > stp. *bōbr* > pol. *bóbr*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiracji w spółgłoskach zwartych **b^h* > **b*, zmiana **e* > **o* bądź kontynuacja stopnia apofonicznego O, zanik wygłosowego **-s* w wyniku działania prawa sylab otwartych,

³² Autor wprowadza trzy kategorie zmian: zwężenie znaczenia, rozszerzenie znaczenia, przeniesienie znaczenia (por. Paul 1880).

³³ Więcej na temat kontynuantów pośrednich – por. podrozdział I. 2. 2. *Dziedzictwo indoeuropejskie – kontynuanty pośrednie*.

³⁴ Por. podrozdział 4. *Wstępu do niniejszej pracy, Podstawowe założenia metodologiczne pracy*.

zachowanie krótkiego wygłosowego **u* oznaczanego w rekonstruowanej formie prasłowiańskiej jako tzw. jer tylny (ǫ); psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej ze wzdlużeniem zastępczym poprzedzającej go samogłoski **o*; stp. > pol. podwyższenie artykulacji oraz zwężenie $\bar{o} > u$ ³⁵.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie staropolskie są takie same. Odnoszą się do tego samego zwierzęcia. W staropolszczyźnie nie wykształciły się znaczenia wtórne, co świadczy o niezmienniej semantycznej linii rozwojowej wyrazu.

Rzeczownik *bobr* został poświadczony w tekstach o charakterze prawniczym oraz w słownikach. W Sstp odnotowano kilkanaście użyć leksemu, przy czym kilka z nich odwołuje się do wyspecjalizowanego znaczenia ‘danina prawa polskiego’ odnoszącego się do n.pl. *bobry*.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka wyrazów opartych na tym samym pierwiastku pie. **b^heb^hr-*. Są to derywaty utworzone od rzeczownika *bobr* i jego pochodnych: *bobrowy* ‘bobra dotyczący’, ‘bobrowniczy (urzędnik książęcy)’, *bobrowe* ‘danina prawa polskiego’, *bobrownik* ‘człowiek ze stanu służebnego zajmujący się bobrami’, *bobrownicze* ‘rodzaj daniny’.

2. *bol* ‘dolor’³⁶

pie.: **b^hol(H)-us* ‘czynienie słabym, chorym poprzez uderzanie’

comparanda: stisl. *bŏl* ‘nieszczęście, szkoda’, stang. *bealu* ‘biada, uszkodzenie’, scs. *bolb* ‘ból’

rozwój: pie. **b^hol(H)us* > psł. **bolb* > stp. *bōl* > pol. *ból*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne: pie. > psł. utrata aspiraty w nagłosowym **b^h* > **b*, nieregularna zmiana wygłosowego krótkiego **u* w **ī*, które jest oznaczane w rekonstrukcji prasłowiańskiej jako tzw. jer przedni (ɛ), zanik spółgłoski laryngealnej *H* w wygłosie tematu; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej i wzdlużenie zastępcze samogłoski *o*; stp. > pol. podniesienie artykulacji i ścieśnienie $\bar{o} > u$ ³⁷. NB praindoeuropejski wyraz stanowi formację dewerbatywną zbudowaną na SO pierwiastka **b^hel(H)-*.

Relacje semantyczne

Związki semantyczne między znaczeniem praindoeuropejskim a staropolskim zostały wyraźnie zachowane. W obu przypadkach rzeczownik odnosi się do bólu, przy czym

³⁵ Samogłoska $\bar{o}$ prawdopodobnie w epoce przedpiśmiennej różniła się od samogłoski *o* nie tylko w zakresie długości, ale także i jakości (stopniowe podwyższanie i zwężanie). Przyjmuje się, że na przełomie XIV i XV wieku opozycja *o* : $\bar{o}$ była już wyraźna. Nie wiadomo natomiast, kiedy dokładnie nastąpiło wyraźne zrównanie $\bar{o}$ z *u* (GHJP: 97). W niniejszej pracy, celem ujednolicenia, we wszystkich formach zawierających kontynuant $\bar{o}$ zawarłam to samo oznaczenie: $\bar{o}$.

³⁶ Łac. *dolor* ‘ból (fizyczny), cierpienie’, ‘udręka, rozpacz, zgryzota, smutek’ (Korpanty 2001: s.v.).

³⁷ Rozwój $\bar{o}$ do *u* – por. hasło *bobr*.

w epoce praindoeuropejskiej należy mówić raczej o gerundium, którego źródłem jest czasownik kauzatywny wyrażający powodowanie bólu, a w dobie staropolskiej jest to abstractum oznaczające ból. W Sstp odnotowano tylko jedno poświadczenie tego rzeczownika znajdujące się w tekście *Psalterza floriańskiego*. Liczniej reprezentowane są natomiast wyrażenia mu pokrewne.

Wyrazy pokrewne

Od praindoeuropejskiego pierwiastka **b^hel(H)-* urobione zostały w epokach późniejszych, funkcjonujące również w staropolszczyźnie, rzeczowniki takie jak: *bolanie* ‘jęk’, *bolączka* ‘ból’, ‘wrzód’, *bolenie* ‘ból’, ‘żał’, *boleść* ‘ból fizyczny’, ‘ból psychiczny’. Wszystkie należą do tego samego pola semantycznego związanego z odczuwaniem cierpienia, a ich desygnaty mają przede wszystkim charakter abstrakcyjny.

3. **brat** ‘brat rodzony’, ‘krewny dalszego stopnia’, ‘członek tej samej grupy ludzi odczuwanej jako wspólność’, ‘bliźni’

pie.: **b^hreh₂-tēr* ‘brat’

comparanda: stgr. *p^hrātēr* ‘brat’, skr. *bhrātār* ‘ts.’, stprus. *brāti* ‘ts.’, scs. *bratrъ* ‘ts.’

rozwój: **b^hreh₂tēr* > psł. **bratrъ* > stp. *brat*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata aspiraty w nagłosowym **b^h*, przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem spółgłoski laryngalnej *h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₂* wraz ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski **a*, zmiana stopnia apofonicznego w morfemie słowotwórczym SE > SZ, dodanie jeru tylnego w wygłosie wyrazu wskutek działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej oraz zanik wygłosowego **r* (najpierw w n.sg., a później w całym paradygmacie drogą wyrównania analogicznego).

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie dominujące w staropolszczyźnie (tj. najczęściej zaświadczone w materiale średniowiecznym) są takie same, nie nastąpiły w jego obrębie żadne zmiany. Pozostałe znaczenia staropolskie nie odbiegają od podstawowego, pozostają w tym samym polu semantycznym określającym stosunki pokrewieństwa i relacje międzyludzkie³⁸.

Wyrazy pokrewne

Zarówno rzeczownik *brat*, jak też derywaty od niego utworzone, zawierające ten sam pierwiastek praindoeuropejski, są licznie reprezentowane w średniowiecznych zabytkach językowych. Do grupy derywatów nominalnych pokrewnych rzeczownikowi *brat*³⁹ należą m.in. *bracianek* ‘brat stryjeczny’, *braciec* ‘brat’, *bracieniec*, *bracinięc* ‘brat’,

³⁸ Więcej na temat nazw stopni pokrewieństwa w języku polskim – por. Łoś 1914, Szymczak 1966.

³⁹ Wśród niniejszych derywatów znajduje się jeszcze jedno potencjalne bezpośrednie residuum praindoeuropejskie – rzeczownik kolektywny *bracia* stanowiący kontynuację pie. **b^hreh₂-tr-ieh₂* > wpsł. **bratria* > ppsł. **bratia* > stp. *bracia* ‘bracia’; dokładny odpowiednik stgr. *p^hrātría* ‘bractwo’ (EDSIL: 60–61).

bratanek ‘syn brata’, ‘cioteczny brat’, *bratanię* ‘syn lub córka brata’, *bratek* ‘braciszek’, *bratogłowca* ‘bratobójca’, *bratowizna* ‘spuścizna po bracie’, *bratrzyk* ‘braciszek’. Są to rzeczowniki albo stanowiące synonimy wyrazu *brat*, albo nierozzerwalnie związane z nim znaczeniowo.

Niektórzy badacze (por. Sławski I 1952–1956: 41) twierdzą, że staropolska postać *bratr* poświadczona w *Biblii Królowej Zofii* w g.sg. (*bratra*) jest archaizmem. Mając jednak na uwadze to, że ten zabytek językowy został oparty na wzorcu czeskim⁴⁰, słuszniejsze wydaje się przekonanie, że jest to bohemizm (por. Basaj, Siatkowski 2006: 29).

4. *broda* ‘barba’, ‘mentum’⁴¹

pie.: **b^hard^h-eh₂* ‘broda’

comparanda: łac. *barba* ‘broda’, stwn. *bart* ‘ts.’, łot. *bārda* ‘ts.’, scs. *brada* ‘ts.’

rozwój: pie. **b^hard^heh₂* > psł. **borda* > stp. *broda*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne: pie. > psł. utrata aspiraty w nagłosowym **b^h* > **b*, przejście **a* > **o*, utrata aspiraty **d^h* > **d* w wygłosie tematu, przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₂*; psł. > stp. metateza grupy **or* > *ro* pod intonacją cirkumfleksową. Ze względu na brak odpowiedników w językach południowoeuropejskich można wysnuć przypuszczenie, że jest to forma północnoeuropejska (EDSIL: 55).

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest dokładnie takie samo jak staropolskie, nie nastąpiły w jego obrębie żadne zmiany. W staropolszczyźnie rzeczownik *broda* był dość licznie reprezentowany w tekstach zarówno o tematyce religijnej (np. *Rozmyślanie przemyskie*), jak i prawniczej (zapiski sądowe).

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek **b^hard^h-* stanowi osnowę dwóch innych staropolskich rzeczowników – *brodawica* ‘brodawka piersiowa’ oraz *brodawka* ‘brodawka’, ‘brodawka piersiowa’. Związki znaczeniowe między bezpośrednim kontynuantem *broda* a rzeczownikami zawierającymi ten sam pierwiastek praindoeuropejski można wytłumaczyć przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem *brodawki* i *brodawicy* ‘duża guzowata narośl na skórze porośnięta włosami, wyglądem przypominająca brodę’ (Boryś 2005: 39).

5. *brew* ‘supercilium’⁴²

pie.: **h₃b^hruH-s* ‘brew’

comparanda: stgr. *ophrūs* ‘brew’, stang. *brū* ‘ts.’, lit. *bruvīs* ‘ts.’, scs. *brъвъ* ‘ts.’

rozwój: **h₃b^hruHs* > psł. **bry* > prapol. **bry* → stp. *brew*

⁴⁰ Więcej na temat wzorca czeskiego *Biblii królowej Zofii* – por. Urbańczyk 1946, Wanicowa 2006, Deptuchowa 2008.

⁴¹ Łac. *barba* ‘broda, zarost’ (Korpany 2001: s.v.), *mentum* ‘broda, podbródek, szczęka’ (Korpany 2001: s.v.).

⁴² Łac. *supercilium* ‘brew’ (Korpany 2001: s.v.).

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej $*h_3$, utrata aspiraty $*b^h > *b$, zanik spółgłoski laryngalnej $*H$ ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski $*u$, przejście $*\bar{u} > *y$, zanik wygłosowej spółgłoski $*s$ w wyniku działania prawa sylab otwartych; prapol. > stp. przejście do tematów na $-i-$ poprzez reanalizę formy ac. sg. *brew*, która zastąpiła starszą formę n. sg. $*bry$ (Łoś 1925: 101–102). Proces zastępowania starego n. sg. formą ac. sg. mógł nastąpić już w okresie późnej słowiańszczyzny – w słowiańskim materiale porównawczym brakuje dokładnej kontynuacji psł. $*br\bar{u}$ ⁴³.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie staropolskie są jednakowe. Wyraz *brew* jest jedną z tych nazw części ciała, które pokrywają się znaczeniem i budową w wielu językach indoeuropejskich (Sławski I 1952–1956: 42; por. także Herej-Szymańska 2000). Począwszy od pierwszej połowy XV w., rzeczownik jest poświadczony w materiale staropolskim kilkakrotnie. Został zanotowany w tekstach poetyckich, teologicznych, religijnych i leksykograficznych.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano tylko jeden derywat oparty na tym samym co *brew* rdzeniu: przymiotnik *czarnobrwy* ‘*supercilia fusca habens*⁴⁴’.

6. *bydło* ‘bydło’, ‘posiadłość’, ‘żywot, przebywanie’⁴⁵

pie.: $*b^h u H - d^h l o m$ ‘miejsce, gdzie się mieszka’, ‘narzędzie do życia’

comparanda: stgr. $p^h \acute{u} t l o n$ ‘rasa’, stang. *botl* ‘mieszkanie’, lit. *būklas* ‘mieszkanie, legowisko’

rozwój: pie. $*b^h u H d^h l o m >$ psł. $*bydlo >$ stp. *bydło*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata aspiraty w nagłosowym $*b^h > *b$, zanik spółgłoski laryngalnej $*H$ w wygłosie tematu ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski $*u$, utrata aspiraty w sufiksie $*d^h > *d$, zanik wygłosowego $*m$ w wyniku działania prawa sylab otwartych, spodziewana forma prasłowiańska powinna mieć końcówkę $*-b$ (z wygłosowego $*-om$), jednak została ona zastąpiona przez $*-o$, być może pochodzenia zaimkowego, przejście $*\bar{u} > *y$; psł. > stp. rozwój $*l > \bar{u}$ przed samogłoską tylną *o*.

⁴³ SP podaje, że niektórzy badacze sądzą, że pierwotna postać *bry* zachowała się w ros. compositum *bielo-brj-syj* ‘płowy, jasnobłond’ (SP I: 403).

⁴⁴ Łac. *supercilia fusca habens* ‘mający czarne brwi’ (tłum. KJ).

⁴⁵ Druga część definicji znaczeniowej ‘żywot, przebywanie’ została wprowadzona do Sstp podczas opracowywania erraty.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie ‘miejsce, gdzie się mieszka’ zachowało się również w materiale staropolskim w postaci znaczenia ‘posiadłość’. W Sstp odnotowano jedynie dwa cytaty poświadczające właśnie to znaczenie – oba z *Psalterza floriańskiego*. Równie nielicznie (2 cytaty – z pieśni *Nasze nadziejo przemila* oraz z łacińskiego kazania z polskimi glosami) w materiale średniowiecznym reprezentowane jest znaczenie ‘żywot’, odnoszące się bezpośrednio do podstawy słowotwórczej czasownika *być* (z pie. **b^huH-*) ‘żyć, być, istnieć’. Większa liczba poświadczeń ilustruje natomiast inną definicję semantyczną, znaną współczesnej polszczyźnie – ‘bydło’.

Według Danuty Buttler (1978: 105) rozwój semantyczny wyrazu *bydło* jest przykładem konkretyzacji nazw czynności. Autorka pisze również: „formacje czynnościowe bardzo często stają się wtórnie nazwami przedmiotów z czynnością związanych: jej wykonawców, rezultatów, narzędzi, miejsc działania itp.” (Buttler 1978: ibidem). Na potwierdzenie powyższej tezy można przywołać liczne przykłady z materiału staropolskiego, np. *robota* ‘praca, szczególnie fizyczna, zajęcie, działanie’ obok ‘to, co zostało wyrobione, wyroby, owoc pracy, dzieło’⁴⁶.

Rzeczownik *bydło* nie jest jednak przykładem tego typu zmiany, o czym świadczy m.in. znaczenie rzeczownika praindoeuropejskiego ‘miejsce, gdzie się mieszka’, ‘narzędzie do życia’, które ostało się w średniowiecznym materiale językowym. Ponadto należy zaznaczyć, że w epoce praindoeuropejskiej morfem słowotwórczy **-d^hlo-/t^hlo-* tworzył *nomina instrumenti*⁴⁷ albo *nomina loci*⁴⁸, zatem jego pierwotne znaczenie nie mogło być abstrakcyjne. O pierwotności znaczenia konkretnego świadczą comparanda w innych językach indoeuropejskich, jak przywołane stang. *botl* ‘mieszkanie’. Rozwój semantyczny wyrazu *bydło* odzwierciedlałby zatem proces przeniesienia znaczenia z konkretnego ‘mieszkanie’ na konkretne ‘bydło’. Poświadczone w staropolszczyźnie abstrakcyjne znaczenie ‘żywot, przebywanie’ traktuję jako wtórne⁴⁹, co nie zmienia faktu, że częściowo właśnie z tym znaczeniem związane są desygnaty derywatów motywowanych rzeczownikiem *bydło* oraz urobionym od niego czasownikiem *bydlić*.

Wyrazy pokrewne

Rodzina wyrazów opartych na tym samym co *bydło* pierwiastku (pie. **b^huH-*) jest w staropolszczyźnie bardzo liczna, ze względu na to, że kontynuacja praindoeuropejskiego pierwiastka występuje w podstawowym czasowniku *być*.

Wyrazy kontynuujące w morfemie leksykalnym pie. **b^huH-*, oprócz *być*, to:

- a) najbliższe wyrazowi *bydło*: *bydlę* ‘zwierzę domowe’, *bydlny* ‘odnoszący się do bydła, bydłocy’, *bydlić* ‘mieszkać, przebywać, żyć’, ‘żyć według jakichś praw, postępować’, ‘podlegać prawu’, ‘być poddanym’, ‘sprawować urząd’, *bydlenie* ‘mieszkanie’, ‘życie, postępowanie’, *bydliciel* ‘mieszkaniec’, *dobydlić* ‘dożyć’,

⁴⁶ Stp. *robota* kontynuuje psł. **orbotā* ‘bycie niewolnikiem’, ‘niewola, spełnianie obowiązków niewolnika’, ‘ciężka praca’. Rzeczownik jest derywatem na *-ota* urobionym od czasownika ‘orbiti’, który kontynuuje pie. pierwiastek **h₃erb^h-* ‘zmieniać przynależność’ (Smoczyński 2006). Więcej na temat rzeczowników na *-ota* w staropolszczyźnie – por. Jasińska 2016, 2020.

⁴⁷ Por. np. pie. **h₂erh₃-d^hlo-m* ‘narzędzie do orania’ > psł. **or-dlo* > pol. *ra-dło* (NIL: 323).

⁴⁸ Por. np. pie. **steh₂-d^hlo-m* ‘stajnia’ > płac. **sta-blo-m* > łac. *stabulum* (NIL: 642).

⁴⁹ Być może znaczenie to wyodrębniło się już w epoce bałtosłowiańskiej, por. pokrewne lit. *būklė* ‘byt, stan, położenie’, ‘życie’ (Smoczyński 2018: 181).

- pobydlieć* ‘pozostać’, *pobydlenie* ‘pobyt’, a także *dobytek* ‘bydło, rzadziej inne zwierzęta domowe’, ‘zwierzęta’, ‘mienie, pieniądze’, ‘danina’, *dobytczę* ‘bydlę’, *dobytczy* ‘bydlęcy, bydłąt dotyczący’, ‘zwierzęcy’;
- b) *bycie* ‘byt, żywot’, ‘obecność’, *niebycie* ‘nieobecność’, ‘niestawienie się, nieprzybycie na wezwanie sądu’;
- c) *byt* ‘mieszkanie, przebywanie’, ‘życie’, *bytny*, *bytni* ‘istniejący, istotny’, *bytność* ‘byt, istnienie, istota’, *niebytność* ‘nieobecność’, *bytnie* ‘substancjalnie, istotowo’;
- d) *dobyć* ‘nabyć, zyskać, osiąść’, ‘uzyskać, nabyć mocą wyroku sądowego’, ‘opanaować, zająć, zdobyć siłą’, ‘znaleźć, wyszukać’, ‘wydobyć, wyciągnąć (o broni)’, *dobycie* ‘nabycie, uzyskanie’, ‘wygranie sprawy, przysądzenie roszczenia’, ‘mienie przysądzone w postępowaniu sądowym’;
- e) *przedobyć* ‘uzyskać na mocy wyroku sądowego’, *przedobycie* ‘mienie przez sąd przyznane’;
- f) *nabyć* ‘dojść do czegoś, osiągnąć coś, uzyskać, osiąść’, *nabycie* ‘osiągnięcie czegoś, uzyskanie’, *nienabytny* ‘niedający się odzyskać, odrobić, utracony’;
- g) *odbyć*, *otbyć* ‘odrzuć roszczenia powoda’, ‘odpędzić, oddalić’, ‘puścić, porzucić’, *odbycie*, *otbycie* ‘odrzuć roszczeń powoda’;
- h) *przebyć* ‘przeprowadzić się na drugą stronę przeszkody wodnej (rzeki, morza)’, ‘spędzić gdzieś pewien czas, pobyt gdzieś trochę’, ‘przetrwąć’, *przebytek*, *przebytek* ‘naturalne lub sztuczne pomieszczenie służące za mieszkanie, miejsce schronienia’, ‘pomieszczenie w obrębie większej budowli, pokój, sypialnia’, ‘ziemia, terytorium zamieszkiwane przez kogoś’, ‘pobyt, zamieszkiwanie, przebywanie w jakimś miejscu’;
- i) *zbyć*, *zbyć się* ‘uwolnić się od czegoś, pozbyć się czegoś’, ‘ominąć coś, uniknąć czegoś’, ‘zostać jako nadwyżka, zbywać’, ‘przetrwąć, zostać’, ‘zniknąć, ujść’, ‘dowieść niewinności, usprawiedliwić’, ‘odrzuć roszczenia powoda’, ‘uchylić się przed wypełnieniem zobowiązań na zasadzie przedawnienia’, ‘na mocy wyroku sądowego stracić coś’, *zbytni*, *zbytny* ‘niepotrzebny, zbędny, zbyteczny’, ‘nieumiarkowany, nadmierny’, ‘istniejący nadal (po zniknięciu czegoś), pozostały’, ‘niepohamowany, swawolny (o śmiechu)’, *niezbytny* ‘niezbędny, konieczny’, *zbytność* ‘brak umiarkowania, powściągliwości’, ‘rozwiązłość, rozpusta’, *zbytnie* ‘powierzchnownie, niedokładnie’, *zbyteczny* ‘ten, który pozostaje jako nadwyżka, stanowi nadmiar’, ‘taki, który przekracza jakąś liczbę, nie mieści się’, ‘niepotrzebny, zbędny’, *zbyteczność* ‘nadmiar, obfitość’, *nazbyt* ‘niepotrzebnie, zbytecznie’, ‘za bardzo, za dużo, nadmiernie’;
- j) *pobyt* ‘przebywanie’, *pobytek* ‘przebywanie’, *pozbyć* ‘stracić’, ‘oddalić kogoś, uwolnić się od kogoś, czegoś’, *przebyt* ‘przebywanie w jakimś miejscu, stały pobyt’, ‘to, w czym się mieszka, mieszkanie’, *przebyteczny* ‘nadający się do zamieszkania’, *przybytek* ‘naturalne lub sztuczne pomieszczenie służące za mieszkanie, miejsce schronienia’, ‘pomieszczenie w obrębie większej budowli, pokój, sypialnia’, ‘pobyt, zamieszkiwanie, przebywanie w jakimś miejscu’, *zabyć* ‘pozbyć się czegoś’⁵⁰.

⁵⁰ W Sstp odnotowano także formę *byciedlny* ‘właściwy ludziom dobrym, życzliwy, łaskawy’, która została zapisana w *Mamotrekcie lubińskim*, jednak nie włączam jej do materiału, ponieważ stanowi ona bohemizm (por. Basaj, Siatkowski 2006: 31).

7. *cena, cana* ‘wartość’

pie.: **k^woi-nēh₂* ‘opłata, rekompensata’

comparanda: stgr. *poine* ‘zemsta, kara’, awest. *kaēnā* ‘odwet, zemsta, kara’, lit. *kaina* ‘nagroda, cena’, scs. *cēna* ‘cena’

rozwój: pie. **k^woineh₂* > psł. **cēna* > stp. *cana* → *cena*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata koartytucji labialnej w spółgłosce labiowelarnej **k^w* > **k*, monoftongizacja dyftongu **oi* > **ē*, II palatalizacja **k* > **c* pod wpływem następującej samogłoski **ē* pochodzącej z dyftongu, przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski wygłosowej **a*; psł. > pol. przegłos lechicki **ē* > **a* przed przedniojęzykowożębową *n*; stp. forma *cena* powstała wskutek wyrównania analogicznego do przypadków zależnych.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie staropolskie są sobie bliskie, należą do tego samego pola semantycznego związanego z opłatą/wartością (pieniężną) jakiegoś przedmiotu. W Sstp odnotowano jedynie dwa użycia leksemu *cena* – oba zostały zapisane w tekstach kazań łacińskich z polskimi głosami (jedno z początku XV w., drugie z drugiej połowy XV w.).

Wyrazy pokrewne

Rodzina wyrazów kontynuujących w morfemie leksemalnym pie. **k^wei-* nie jest duża. W Sstp odnotowano następujące wyrazy pokrewne rzeczownikowi *cana, cena*:

- cenīc* ‘oceniać’, *zacenīc* ‘ustalić cenę, oszacować’;
- kajać, kajać się* ‘żałować swoich czynów, objawiać skruchę, pokutować’, ‘spowiadać się, wyznawać grzechy’, *pokajać się* ‘żałować swoich złych czynów’, *rozkaiać się* ‘nie dojść do skutku’⁵¹.

8. *chod* ‘stąpanie, krok’, ‘postępowanie’

pie.: **sod-os* ‘chodzenie’

comparanda: stgr. *hodós* ‘droga’, skr. *sāda* ‘jazda konna’, scs. *xodъ* ‘ruch, poruszanie się’

rozwój: pie. **sodos* → psł. **xodъ* > stp. *chōd* > pol. *chód*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przejście **s* > **x* – zmiana analogiczna, polegająca na zrównaniu nagłosu formy czasownika głównego **choditi* (†*soditi*) z drugim członem czasowników prefigowanych **pri-xoditi*, *per-xoditi* etc. Psł. **x* w tych złożeniach tłumaczy się tzw. prawem *ruki*, według

⁵¹ Derywaty *cenīc* i *zacenīc* (a także rzeczownik *cana*) są oparte na SO pierwiastka: **k^woi-*, natomiast derywaty *kajać, kajać się* – na WSO: **k^wōi-*. Różnica w stopniu apofonicznym wpłynęła na inny nagłos wyrazów (Boryś 2005: 219).

którego praindoeuropejskie *s w pozycji po samogłoskach *i, u* i spółgłoskach *r, k* przeszło w prasłowiańszczyźnie w *x* (por. Moszyński 2006: 227–228), zmiana *o w *jer* tylny, zanik wygłosowego *s w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zanik *jeru* tylnego w pozycji słabej i wzdłużenie zastępcze samogłoski *o > *ō* stp. > pol. podniesienie artykulacji *ō* do *u* związane z zanikiem iloczasu⁵².

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie ‘stąpanie, krok’ w znacznej mierze odpowiada praindoeuropejskiemu ‘chodzenie’. Oba dotyczą przemieszczania się, chodzenia, odnoszą się zatem do jednej z podstawowych czynności wykonywanych przez człowieka. Sekundarne znaczenie ‘postępowanie’, utworzone już w późniejszym czasie, ma charakter przenośny.

W Sstp odnotowano kilkanaście przykładów użycia leksemu *chod*. Znamienne jest to, że wszystkie poświadczenia wyrazu pochodzą z dwóch tekstów paralelnych – *Psalterza floriańskiego* i *Psalterza puławskiego*, opartych być może na tym samym prawzorze (Rzepka, Wydra 2004: 68–69).

Wyrazy pokrewne

Materiał staropolski obfituje w derywaty powstałe na bazie czasownika *chodźć* i jego pochodnych. Wszystkie kontynuują w morfemie leksykalnym praindoeuropejski pierwiastek *sod-⁵³ ‘iść’. Są to m.in. następujące grupy wyrazów:

- a) *chodzenie, chodzenie* ‘chodzenie’, ‘chód, kroki’, *chodnik* ‘ścieżka’;
- b) *dochodźć* ‘mieć dojście do czegoś’, ‘docierać do pewnego punktu’, ‘zyskać wyrokiem sądowym’, *dochod* ‘przychód, wpływ, zysk’, *niedochodni (?)* ‘niedonoszony, poroniony płód’, *niedochodzący* ‘ts.’, *niedochodzony* ‘ts.’, *niedochodźca (?)* ‘ts.’;
- c) *inochoda* ‘specjalny chód konia, przy którym stawia on jednocześnie dwie prawe nogi, a potem dwie lewe’, *inochodnik, junochodnik* ‘koń idący inochodą, tj. stawiający na przemian obie prawe nogi, potem obie lewe’, *innochodnik* ‘ts.’, *mimochodnik* ‘ts.’;
- d) *obchodźć, hobychodźć się, obchodźć się, obychodźć się* ‘chodźć dookoła czegoś’, ‘święcić, czcić’, ‘postępować w pewien sposób, zachowywać się, żyć (obchodźć się)’, ‘trudnić się czymś, zajmować się’, ‘posługiwać się czymś’, ‘spierać się o coś’, *obchodzenie* ‘chodzenie, krążenie dookoła czegoś’, *obchod* ‘obrzęd’, ‘postępowanie’, ‘zajęcie, zatrudnienie, praca’, ‘dochód, zysk’, *obochod* ‘chodzenie dookoła, kołowanie’;
- e) *odchodźć, otchodźć* ‘iść w inne miejsce, oddalać się’, *odchodzący* ‘oddalony, odległy, daleki’, *odchodzenie* ‘przemijanie’, *odchod* ‘strata, uszczerbek’;
- f) *pochodźć* ‘iść, chodźć, przemieszczać się, wychodźć skądś’, ‘przejść, przemierzyć coś w celu dokładnego obejrzenia’, ‘brać początek, zaczynać się, powstawać, wynikać, wywodzić się’, ‘trwać, utrzymywać się’, ‘obowiązywać’, ‘używać’, *pochodzący* ‘mający prawo przenoszenia się z jednej wioski do drugiej, opuszczenia jednego pana feudalnego i osiedlenia się w dobrach innego (o ludności poddanej)’;

⁵² Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

⁵³ Jest to SO pierwiastka *sed- ‘siedzieć’. W niniejszym ustępie przytaczam jedynie kontynuanty pośrednie, które stanowią bezpośrednie residuum *sod- (SO). Do kontynuantów *sed- (SE) należałoby zaliczyć czasownik *siedzieć* i wszystkie jego pochodne, por. Boryś 2005: 64, 545–546.

pochodzenie ‘zależność’, *pochod* ‘przejście’, ‘krok, chód’, ‘pochodzenie, rodowód’, ‘początek, źródło’, *pochodnia* ‘smolne łuczywo albo pakuły czy szmaty nasyczone smołą i osadzone na szczapie używane do oświetlania’, *pochodnie* ‘pod względem pochodzenia, źródła, początku’;

- g) *proznochod* ‘włóczęga, obieżyświat’, *proznochodka* ‘nierządnica, jawnogrzesz-nica’;
- h) *przechodzić, przechodzić się* ‘chodzić, poruszać się’, ‘przenikać’, ‘iść przed kimś, poprzedzać’, ‘przewyższać, wyprzedzać’, ‘być przełożonym’, ‘przekraczać przez coś, przeprawiać się’, ‘przemijać’, ‘iść naprzód, postępować’, *przechodzący* ‘prze-nikający, przenikliwy’, *przechod* ‘dróżka, ścieżka’, ‘bród, płytki odcinek rzeki’, ‘kryte przejście przez korytarz’, ‘wolne dojście, dostęp’, ‘przedmowa, pierwszy ustęp tekstu’, ‘bieg rzeki, potok’, *przechodźca* ‘poprzednik, zwiastun’, *przechodzie-nie* ‘kryte przejście, korytarz’;
- i) *przychodzić* ‘przemieszczać się, przybywać dokądś (o istotach żywych)’, ‘pojawiać się (o rzeczach i zjawiskach)’, ‘stawać się, pojawiać się (o pojęciach abstrakcyj-nych)’, *przychodzący* ‘przybysz, cudzoziemiec’, *przychod* ‘przyrost mienia, dochód, zysk’, ‘wejście, otwór wejściowy’, ‘bieg (rzeki)’, *przychodzień* ‘przybysz, obcokra-jowiec’, *przychodni* ‘obcy, nowy’, *przychodniow(y)* ‘dotyczący przychodnia, przy-bysza’, *przychodca* ‘przybysz’;
- j) *schodzić, schodzić się* ‘przewędrować, obejść’, ‘kończyć się, niknąć, przemijać’, ‘odchodzić’, ‘spadać na kogoś, dosięgać’, ‘schodzić niżej, zstępować’, ‘tracić na czymś’, ‘obrać się’, *schodzenie* ‘zanikanie, przemijanie’, ‘cechy łączące, wspól-ność’, ‘zgrupowanie, zebranie’, *schod* ‘stopień’, ‘przepaść’;
- k) *uchodzić* ‘unikać, chronić się przed czymś’, *uchodzenie* ‘zmęczenie, znużenie, utru-dzenie chodzeniem’;
- l) *wchodzić* ‘iść, dostawać się do wnętrza czegoś, wkraczać’, ‘zaczynać coś, nawią-zywać coś, podejmować coś’, ‘wstępować wyżej, iść w górę’, *wchodzenie* ‘otwór (w budynku, namiocie) przeznaczony do wchodzenia i wychodzenia, wejście’, ‘zbie-ranie się, gromadzenie’, *wchod* ‘wchodzenie, wstępowanie’, ‘otwór (w budynku, namiocie) przeznaczony do wchodzenia i wychodzenia, wejście’, ‘kraniec ziemi po tej jej stronie, po której wschodzi (pozornie) słońce’, *wchodza* ‘wejście (do wną-trza)’, *wchodzień* ‘przybysz’;
- m) *wschodzić* ‘iść, wstępować w górę, wchodzić’, ‘ruszać w drogę, wdzierać się w obcy kraj’, ‘pojawiać się na wschodnim horyzoncie, podnosić się nad horyzont (o słońcu, zorzy)’, ‘wydobywać się z ziemi, kielkować, wschodzić (o roślinach)’, ‘powstawać, zaczynać się’, *wschod* ‘strona świata, w której pojawia się rano słońce’, ‘pora, o któ-rej pojawia się zorza lub słońce, poranek’, ‘stopień, schodek’, ‘wejście’, *wschodowy* ‘taki jak wschodzące na horyzoncie słońce, pełen blasku, ognia’;
- n) *wychodzić* ‘opuszczać jakieś miejsce, iść’, ‘opuszczać gospodarstwo we wsi swego pana (o kmieciu)’, ‘iść, udawać się na spotkanie kogoś, na powitanie kogoś’, ‘wyruszać na wyprawę wojenną’, ‘odchodzić przymusowo (o kobiecie odprawia-nej przez męża)’, ‘opuszczać majątek, przekazując go innemu, przestawać być właścicielem majątku’, ‘wydobywać się skądś na zewnątrz’, ‘przewyższać, prze-kraczać jakąś miarę’, ‘schodzić z właściwej drogi, błdzić’, ‘kończyć się’, *wychod* ‘wyjście, wywędrowanie, opuszczenie jakiegoś miejsca’, ‘otwór przeznaczony do wychodzenia i wchodzenia, wyjście’, ‘miejsce, gdzie coś się wydobywa na wierzch,

na powierzchnię’, ‘miejsce, gdzie się wychodzi w celu wypróżnienia się, latryna, wychodek’, ‘opłata płacona panu, z którego wsi kmieć odchodził, przez pana, w którego wsi tenże kmieć się osiedlał (w prawie ruskim)’, *wychodowy* ‘używany jako wychodek’, *wychodzień* ‘ten, kto wyszedł, opuścił swój kraj’, *wychodne* ‘opłata płacona panu, z którego wsi kmieć odchodził, przez pana, w którego wsi tenże kmieć się osiedlał (w prawie ruskim)’, *wychodnie* ‘w sposób określający działanie od strony przyczyny i skutku (o interpretacji tekstu)’;

- o) *zachodzić* ‘wstępować w spór sądowy zamiast pozwanego’, *zachod* ‘strona świata, w której znika słońce pod wieczór za linią horyzontu’, ‘zachodzenie, zniknięcie za horyzontem’, ‘pora, w której słońce znika za horyzontem’, ‘wstąpienie w spór sądowy zamiast pozwanego’, ‘pożyczka zwrotna udzielana przez pana kmieciami na zagospodarowanie się, pomocne’, *zachodni*, *zachodny* ‘mający związek ze stroną świata zwaną zachodem, skierowany ku zachodowi, leżący na zachodzie’, *zachodne* ‘opłata związana z zachodem, to jest wstąpieniem w spór sądowy zamiast pozwanego’, *zachodźca*, *zachoca*, *zachocca*, *zachodca*, *zachojca* ‘osoba wstępująca w spór sądowy zamiast pozwanego’;
- p) *darmochod* ‘włóczęga’, *nachod* ‘najście, najazd, napad’, *nadchodzić* ‘przybywać, zbliżać się, przybliżać się’, ‘napadać, nachodzić, atakować (o chorobie)’, *niechodza* ‘pustynia, pustkowienie’, *podchodzić* ‘zbliżać się, nadchodzić’, *przedchodzić* ‘iść przed kimś, poprzedzać’, *rozchodzić się* ‘iść w różnych kierunkach, rozpraszać się’, ‘różnić się, różnicować się’, *zapochodzący* ‘mający prawo przenoszenia się z jednej wioski do drugiej, opuszczenia jednego pana feudalnego i osiedlenia się w dobrach innego (o ludności poddanej)’.

9. **ciernie, cierznie, cirnie, cirznie, cirń** ‘krzak ciernisty lub jego pędy’, ‘cierń, kolec’, ‘oset’

pie.: **tŕn-om* ‘cierń’

comparanda: skr. *tŕna-* ‘trawa, ostrze trawy’, stisl. *born* ‘cierń’, scs. *trъnъ* ‘ts.’

rozwój: pie. **tŕnom* > psł. **tŕnъ* > stp. *cirń*||*cirnie*, *ciernie*, *cierznie*, *cierznie*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiękczenie **ŕ*, zanik wygłosowej spółgłoski **m* spowodowany działaniem prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowej samogłoski **o* w jer przedni; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowego **t* w **t* pod wpływem miękkiego sonantu, przejście **t* > *ć*, rozwój **ŕ* > *ir*, zmiękczenie spółgłoski **n* > *ń* pod wpływem sąsiadującego jeru przedniego, zanik wygłosowego jeru przedniego; formy oboczne *ciernie*, *cierznie*, *cirnie*, *cirznie* (neutrum) powstały w wyniku przeniesienia wyrazu do odmiany nijakiej; różnice fonetyczne są związane z rozwojem sonantu (**ŕ* > *ir*||*irz*) i dalszym rozwojem grupy *ir*||*irz* (*ir*||*irz* > *er*||*erz*).

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie przetrwało do okresu staropolskiego. W średniowieczu, oprócz odziedziczonego znaczenia ‘cierń, kolec’, desygnatem wyrazu *cierń* były również krzaki cierniste; wskazuje to na mechanizm *totum pro parte*. Ponadto wyspecjalizowało się znaczenie ‘oset’ oznaczające konkretną, kłującą roślinę.

Wyraz *cierń* został dość licznie poświadczony w materiale staropolskim, jego użycia pochodzą przede wszystkim z tekstów o charakterze religijnym (*Psalterz floriański* i *Psalterz puławski*, *Rozmyślanie przemyskie*, kazania).

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka wyrazów opartych na rdzeniu **(s)ter-n-*: *cirniowy* ‘spineus’⁵⁴, *cierznisko* ‘miejsce zarosłe cierniem’, *cirnisty* ‘mający kolce, kolczasty’, *ucirnić* ‘nałożyć splot gałązek cierniowych, cierniem zadać ból’. Pierwiastek **ter-n-* stanowi rozszerzenie pierwiastka **(s)ter-* ‘być sztywnym, twardym, twardnieć’. Oprócz tego rozszerzenia, pie. **(s)ter-* posiadało inne, m.in. **(s)ter-p-*, na którym zbudowane są np. derywaty *cierpieć*, *cierpki*, *cierpliwy* (Boryś 2005: 81–82).

10. *cora* ‘córka’

pie.: **d^hugh₂-tēr* ‘córka’

comparanda: skr. *duhitār* ‘córka’, stgr. *t^hugátēr* ‘ts.’, lit. *duktė* ‘ts.’, scs. *dṽšti* ‘ts.’

rozwój: pie. **d^hugh₂tēr* > psł. **dṽkti* > prapol. *dcera* > stp. *cōra* > pol. *córa*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: utrata aspiraty w nagłosowym **d^h* > **d*, zachowanie krótkiego *u* w postaci jeru tylnego, ubezdźwięcznienie **g* > **k*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₂* w wygłosie tematu, rozwój wygłosowego długiego **-ē-* przed **-r* do psł. **i*, psł. > prapol. wprowadzenie do n. sg. końcówki tematów na *-a-*, prapol. > stp. uproszczenie nagłosu wyrazu **dc* > *c*, być może pod wpływem frekwencji (Mańczak 2017: 27), dyspalatalizacja **e* > *o*, być może od przypadków zależnych, wzdlżenie **o* > *ō* ze względu na następującą spółgłoskę *r*, stp. > pol. podniesienie artykulacji *ō* > *u* związane z zanikiem iloczasu⁵⁵.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie (oraz współczesne), co jest typowe dla nazw pokrewieństwa. Wyraz został odnotowany w materiale Sstp kilkadziesiąt razy, wyłącznie w tekstach o charakterze religijnym (*Psalterz floriański*, *Psalterz puławski*, *Biblia królowej Zofii*, *Modlitewnik Nawojki*), przy czym podstawowym i najliczniej poświadczonym znaczeniem jest ‘córka’. Ponadto rzeczownik pojawia się jako nadrzędny element w opisowym określeniu nazw miast (*cora babilońska* ‘Babilon’, *cory Judy* ‘miasta judzkie’, *cora Syjon* ‘Jeruzalem’, *cory tyrskie* ‘Tyry’). Formacje tego typu są dokładnym odzwierciedleniem łacińskiego wzorca – zanotowane są w polskich psalterzach i stanowią dosłowny przekład Wulgaty⁵⁶.

Zarówno bezpośredni kontynuant *cora*, jak i deminutivum od niego utworzone – *corka* – nie mają w Sstp poświadczonego znaczenia paralelnego do sekundarnego znaczenia

⁵⁴ Łac. *spineus* ‘zrobiony z ciernia’ (Korpanty 2001: s.v.).

⁵⁵ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

⁵⁶ Np. (...) *we wrocech czori Syon* z *Psalterza floriańskiego* tłumaczącego łac. (...) *in portis filiae Sion* (Ps 73 (72), 28).

wyrazu *syn*⁵⁷. Oba wyrazy mają w zasadzie te same desygnaty, przy czym deminutivum *corka* używane było również w połączeniu *corka służebna* w znaczeniu ‘służąca’.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano jeden wyraz kontynuujący w morfemie leksykalnym pie. **d^hugh₂-*. Jest to wspomniane deminutivum *corka* ‘filia’⁵⁸. Przywołana w Sstp forma *dca* (słusznie opatrzona komentarzem „bohemizem”) nie może być traktowana jako wyraz polski. W materiale średniowiecznym została zanotowana tylko raz, w *Biblii królowej Zofii*, zabytku językowym powstałym na wzorcu czeskim⁵⁹: *Gymyø zoni Abramowy bilo *Sanay, a Nachorowi zoni gymyø bilo Melcha, *tzcza Aaronowa* (Sstp II: 46). Odpowiednikiem łacińskim fragmentu jest: (...) *Melcha, filia Aaron* (Rodz 11, 29), a czeskim: *Melcha dci Aramowa* (tu fragment *Starego Testamentu Cardy* za: Urbańczyk, Kyas 1965–1971: 25). Zepsuty zapis wyrazu oraz paralelna postać staroczeska *dci*, różniąca się jedynie końcówką⁶⁰, świadczą o wpływie czeskim na ten fragment tłumaczenia.

11. *cześć* ‘cześć, dobre imię, honor’, ‘chwała, sława, rozgłos’, ‘cnota, dobre obyczaje’, ‘siła, moc’, ‘szacunek, uszanowanie’, ‘godność, szaczyt’, ‘ozdoba, chluba’, ‘stan’, ‘uczta, biesiada’

pie.: **(s)k^wit-tis* ‘myślenie, myśl’

comparanda: skr. *citti* ‘myślenie, zamiar’, awest. *čisti* ‘świadomość, przytomność’, scs. *čbstb* ‘honor, szacunek’

rozwój: pie. **(s)k^wittis* > psł. *čbstb* > stp. *cześć*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. **s* mobile niekontynuowane w prasłowiańszczyźnie, utrata koartytucji labialnej w spółgłosce labiowelarnej **k^w* > **k*, zachowanie krótkiego **i* w postaci jeru przedniego, I palatalizacja **k* > **č* pod wpływem samogłoski **i*, rozbitcie zbitki spółgłosek zwartych **tt* poprzez epentezę **s*, tj. **tt* > **tst*, w językach słowiańskich uproszczenie grupy **tst* > **st*, zachowanie krótkiego **i* (*b*) w końcówce wyrazu, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zmiękczenie **t* pod wpływem jeru przedniego jeszcze przed zanikiem jerów, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej, obniżenie artykulacji **i* > *e*, czyli tzw. wokalizacja jeru przedniego stojącego w pozycji mocnej **b* > *e*, przejście **t’* > *ć*, upodobnienie **s* > *ś* pod wpływem *ć* (asymilacja pod względem miękkości/miejsca artykulacji).

⁵⁷ Podstawowe znaczenie rzeczownika *syn* to ‘dziecko płci męskiej w stosunku do własnych rodziców’, a sekundarne – ‘członek tej samej grupy ludzi uznawanej za wspólnotę (w tekstach z Biblii lub pozostających pod jej wpływem)’ (Sstp VIII: 520–521).

⁵⁸ Łac. *filia* ‘córka’ (Korpanty 2001: s.v.).

⁵⁹ Więcej na temat wzorca czeskiego *Biblii królowej Zofii* – por. Urbańczyk 1946, Wanicowa 2006, Deptuchowa 2008.

⁶⁰ Końcówka *-a* w *dcera* mogła zostać przejęta z nominatiwu stp. *córa*, więcej na temat stcz. *dci* – por. *Elektronický slovník staré češtiny*.

Relacje semantyczne

Od czasów praindoeuropejskich do staropolskich znaczenie rzeczownika *czeńć* uległo zmianom. Przede wszystkim nastąpiło przeniesienie znaczenia 'myślenie, myśl' do 'czeńć, dobre imię, honor'⁶¹ prawdopodobnie w dobie prasłowiańskiej. Pierwotne znaczenie szczerkowo zachowało się w innej grupie kontynuantów pie. **(s)k^wit-*, tj. w czasowniku *czytać* i pochodzących od niego derywatach (por. podpunkt i w części *Wyrazy pokrewne*). Ponadto w staropolszczyźnie wykształcił się szereg znaczeń wtórnych abstrakcyjnych, wszystkie jednak pozostają ze sobą ściśle związane.

W Sstp odnotowano bardzo dużo poświadczeń rzeczownika *czeńć*, które występują w tekstach o rozmaitej tematyce (religijna, prawnicza). Szczególnie bogaty materiał egzemplifikacyjny przedstawiono przy pierwszych sześciu znaczeniach ('czeńć, dobre imię, honor', 'chwała, sława, rozgłos', 'cnota, dobre obyczaje', 'siła, moc', 'szacunek, uszanowanie', 'godność, zaszczyt'); przy pozostałych trzech przedstawiono po dwa cytaty ilustrujące użycia leksemu.

Wyrazy pokrewne

Na bazie praindoeuropejskiego pierwiastka **(s)k^wit-* powstała bardzo liczna rodzina wyrazów. W średniowiecznej polszczyźnie zostały poświadczone następujące derywaty:

- a) *nieczeńć* 'brak czci, brak uszanowania';
- b) *czesne, czestne* 'opłata na rzecz sędziego', *czesno* 'uczciwie', *czesność, czestność* 'cnotliwość', *czesny, czestny* 'cnotliwy', 'czcigodny, dobrze urodzony', 'przedni, wyborny', *nieczestny* 'pozbawiony czci', *czestnik, cześnik* 'urzędnik, dostojnik', *czeńnica* 'żona cześnika', *poczesny, poczestny* 'czcigodny, otaczany szacunkiem, poważany', 'skromny, budzący szacunek swą skromnością', 'nieskazitelny, czysty, dziewiczy', 'stosowny, należny, powinny', 'prawowity, legalny', *niepoczesny, niepoczestny* 'nieobyczajny, niestosowny, nieprzyzwoity, niemoralny', *poczesność, poczestność* 'czeńć, poważanie, szacunek', 'dostojęństwo, powaga', 'wstydlivość kobieca, skromność', *niepoczesność, niepoczestność* 'brak wstydu, nieobyczajność', *pocześliwy, poczestliwy* 'czcigodny, szanowany', *pocześliwie* 'godnie, z czcią, szacunkiem, uwielbieniem', 'zgodnie z uznanymi zasadami postępowania', *pocześliwość* 'chwała, czeńć', 'powaga, dostojęństwo', *pocześnie, poczestnie* 'ze czcią, szacunkiem, honorami', 'dostojnie, z powagą', 'zgodnie z prawem, normami moralnymi, legalnie, prawowicie';
- c) *cny, czsny, czstny* 'cnotliwy, uczciwy', 'godzien czci, poszanowania', 'nieposzlakowany, mający dobrą opinię', *bezecny* 'zły, wstrętny', *nieczsny* 'nieuczciwy, niegodziwy', 'niemądry, głupi', *cność, czsność* 'zacność, cnotliwość', 'jakaś zaleta etyczna', 'moc', *cnota, czsnota* 'zacność, cnotliwość', 'jakaś zaleta etyczna', 'moc', 'czeńć', *czsnotność* 'cnotliwość', *cnotnie* 'przykładnie, wzorowo', *cnotliwy, czsnotliwy* 'virtutibus praeditus, honestus'⁶², *cnotliwie* 'przykładnie, wzorowo';
- d) *czcić, ćcić* 'poważać, szanować, wyrażać uznanie', 'święcić', 'częstować', *czciciel* 'ten, kto oddaje czeńć, czci (w kulcie religijnym)', *obnieczić* 'obrazić, znieważyć', 'zgwalczyć, zhańbić, zbezczścić', *ponieczić, poniećcić* 'zbezczścić, sprofanować',

⁶¹ To znaczenie przyjmuję za prymarne w staropolszczyźnie ze względu na to, że w innych językach słowiańskich kontynuanty psł. **čestbъ* mają znaczenie 'honor, szacunek' (SP II: 316).

⁶² Łac. *virtutibus praeditus, honestus* 'obdarzony męstwem, szacowny' (Korpanty 2001: s.v.).

- zuczyć czy zućić* ‘otoczyć czcią’, *nieuczciwy* ‘nieuczciwy, niecny, bezecny’, *przezeczciwy* ‘bez czci, honoru, niesławny’;
- e) *poczcić, poćcić, potcić* ‘uczcić, okazać cześć’, *poczciwy, poćciwy* ‘godny czci, poważany, szanowany’, *poczciwość, poćciwość* ‘cześć, szacunek’, ‘dobre imię, sława’, *poczciwie, poćciwie* ‘chwalebnie, zaszczytnie’;
- f) *uczcić, ućcić, utcić* ‘otoczyć czcią, okazać cześć, uwielbić’, ‘przeznaczyć ku czyjejś czci’, ‘przyjąć jako zanego gościa, ugościć, poczęstować’, *uczciwy czy ućciwy* ‘zgodny z zasadami prawa i moralności’, ‘czcigodny, wielebny (grzecznościowo o dostojnikach duchowych)’, ‘okazały, zaszczytny’, *nieuczciwy* ‘uwłaczający czci, obelżywy’, ‘niemający czci, mający złą sławę’, *uczciwość czy ućciwość* ‘szacunek, poważanie, oznaki szacunku’, *uczciwie czy ućciwie* ‘zgodnie z zasadami etycznymi, zgodnie z prawem, moralnie’;
- g) *uczta* ‘posiłek’, ‘obrzęd pogrzebowy, może biesiada pogrzebowa’, *uczliwość, uczliwość* ‘szacunek, poważanie, oznaki szacunku’, ‘spełnianie czynności religijnych, ofiar, sprawowanie obrzędów’, *nieuczliwie, nieuczliwie* ‘nie wstydząc się, bez skrępowania, w naganny sposób’;
- h) *częstować, czestować* ‘czcić, szanować’, ‘współbiesiadować’, *czestowanie* ‘częstowanie’, *uczestować* ‘udzielać pomocy, pomagać’, *ucześcić* ‘posilić, pokrzepić’;
- i) *czytać* ‘legere’, *poczytać* ‘policzyć’, *podczytać* ‘policzyć’, *przeczytać* ‘zapoznać się z treścią tekstu pisanego przez jego lekturę’, *przyczytać* ‘policzyć coś komuś, przypisać coś komuś’, *rozczytać* ‘odczytać’, ‘rozważyć, przemyśleć coś, zastanowić się nad czymś’, *rozczytacz* ‘ten, kto zajmuje się czytaniem, lektor’.

12. *czyrzw, czyrzw* ‘robak’

pie.: **k^wrm-is* ‘robak’

comparanda: skr. *k^rmi* ‘robak’, stirl. *cruim* ‘ts.’, lit. *kirmis* ‘ts.’, scs. *črvb* ‘ts.’

rozwój: pie. **k^wrmis* > psł. **č^rv^b* > stp. *czyrzw* || *czyrw* > pol. *czerv*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata koartytucji labialnej w spółgłosce labiowelarnej **k^w* > **k*, zmiękczenie sonantu **r* > **j* być może pod wpływem zmiękczonego **m*, nieregularna zmiana **m* > **v*, zachowanie krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru przedniego, regularny rozwój **j* > *ir* || *irz* między spółgłoską a spółgłoską wargowo-zębową *v*, rozwój *rz* > *r* (*czyrzw* > *czyrw*), stwardnienie **i* > *y*; stp. > pol. obniżenie artykulacji *y* > *e* przed *r*, *rz*, zanik formy *czyrzw*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie. W Sstp oprócz znaczenia głównego zaproponowano także drugie, zoologiczne, węższe od podstawowego. Określa ono konkretny gatunek (*Anobium pertinax* L.), odnosi się i do połączenia wyrazowego *czyrzw drzewny*, i do samego rzeczownika *czyrzw*.

Wyraz został odnotowany w materiale Sstp kilka razy: w tekstach religijnych (*Psalterz floriański*, *Biblia królowej Zofii*), poetyckich (bajki Gwidryna) albo słownikach (dwa przekazy słownika *Vocabularius Ex quo*).

Wyrazy pokrewne

Rodzina derywatów opartych na pierwiastku *pie. *k^w₃m-* jest stosunkowo liczna jak na materiał średniowieczny. W Sstp odnotowano następujące wyrazy kontynuujące w morfem leksykalnym ten sam pierwiastek, który pojawia się w rzeczowniku *czyrw*, *czyrzw*:

- a) *czyrwiec* ‘czerwiec, owad wytwarzający barwnik czerwony’, ‘farba służąca do barwienia materiałów na czerwono’, ‘szósty miesiąc roku’, *czyrwcewy*, *czyrwcowy*, *czyrzwcewy*, *czyrzwcowy* ‘czerwony, purpurowy, szkarłatny’;
- b) *czyrwiencić*, *czerwienić się* ‘*rubescere*’⁶³, *czyrwień* ‘szósty miesiąc roku, czerwiec’, ‘ósmy miesiąc roku, sierpień’, *czyrwieniec* ‘materiał szkarłatny, purpura’;
- c) *czerwony*, *czyrwiony*, *czyrwony*, *czyrzwiony*, *czyrzwony* ‘czerwony, szkarłatny’, ‘rudy, gniady’, ‘ze złota wysokiej próby’, ‘różowy’, *czyrwoność* ‘rumieniec (wstydu)’, ‘czerwona glina’, *czyrwonocisawy* ‘czerwonokasztanowy (tylko o maści końskiej)’, *naczyrzwien* ‘czerwonawy, trochę czerwony’;
- d) *czyrzwiewy* ‘robaczywy’, ‘szkarłatny’, *czyrwość* ‘zepsucie, zgnilizna (moralna)’, *czyrwotoczyna* ‘próchno drewna stoczonego przez czerw (może też czerw toczący drzewo)’;
- e) *poczyrzwieniać* (?) ‘barwić na czerwono’, *sczyrwiencić* ‘zabarwić na czerwono, poczerwienić’, *uczyrwiencić*, *uczyrzwienić* ‘zabarwić na czerwono’.

13. *dań* ‘danina, czynsz, podatek’, ‘danina w miodzie’, ‘dobrowolna ofiara’, ‘akt nadania mienia’

pie.: **deh₃-nom* ‘datek, dar’

comparanda: skr. *dānam* ‘datek, darowizna’, łac. *dōnum* ‘podarunek, dar’, scs. *danb* ‘podatek, danina’⁶⁴

rozwój: *pie. *deh₃-nom* > psł. **danb* > stp. *dań*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: *pie.* > psł. przebarwienie samogłoski **e* > **o* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₃*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₃* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski, przejście **ō* > **a* w epoce późnoprąsłowiańskiej, nieregularna zmiana **o* > **b*, zanik wygłosowego **m* w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zmiękczenie **n* > *ń* przez jer przedni, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

W staropolszczyźnie znaczenie praindoeuropejskie zachowało się w jednym z mniej licznie poświadczonych w Sstp znaczeń – ‘dobrowolna ofiara’. Znaczenie dominujące, tj. ‘danina, czynsz, podatek’, zostało wykształcone wtórnie wskutek przesunięcia dominanty znaczeniowej wyrazu. W tekstach staropolskich funkcjonowały jeszcze oba przeciwstawne znaczenia, lecz od XV wieku zaczął postępować proces usuwania z systemu leksykalnego jednego z nich. Prawdopodobnie okolicznością przyspieszającą proces było to, że wyraz *dań* funkcjonował jako termin prawny, zatem nie powinien wywoływać nieporozumień

⁶³ Łac. *rubescere* ‘czerwienić się’ (Korpanty 2001: s.v.).

⁶⁴ Lit. *donis* ‘danina, podatek’ to pożyczka białoruska (Smoczyński 2018: 268).

(Buttler 1978: 213–214). Ponadto w leksykonie staropolskim istniał jeszcze jeden derywat oparty na tym samym rdzeniu, *dar* ‘dar, podarunek, ofiara’, ‘darowizna’, wobec czego znaczenie rzeczownika *dań* ‘dobrowolna ofiara’ mogło zostać wyparte przez ‘danina, czynsz, podatek’.

Wyraz *dań* ma w Sstp odnotowanych dużo poświadczeń, przy czym częściej są to poświadczenia znaczeń ‘danina, czynsz, podatek’, ‘danina w miodzie’ (poświadczenia w tekstach zarówno religijnych, jak i prawniczych), rzadziej natomiast – ‘dobrowolna ofiara’ (dwa poświadczenia w tekstach religijnych), ‘akt nadania mienia’ (jedno poświadczenie w tekście prawniczym).

Wyrazy pokrewne

Materiał staropolski obfituje w derywaty powstałe na bazie podstawowego czasownika *dać*, *dajać* ‘dać, czynić’ i jego pochodnych. Wszystkie kontynuują w morfemie leksykalnym praindoeuropejski pierwiastek **deh₃-* ‘dać’. Są to m.in. następujące grupy wyrazów:

- a) *danie* ‘akt, czynność przekazania, użyczenia, wyznaczenia komuś czegoś’, ‘dar, ofiara’, *niedanie* ‘nieprzekazanie, niewręczenie’, ‘brak zgody na coś, uniemożliwienie’, *daniec* ‘dawca’, *danina* ‘akt nadania mienia lub uprawnień’, ‘mienie darowane tytułem wiana lub posagu’, *dannica* ‘jakaś miara miodu’, *danny* ‘czynszowy’, ‘urzędnik książy, prawdopodobnie podkomorzy’, *dawać* ‘dawać’, ‘czynić’;
- b) *dar* ‘dar, podarunek, ofiara’, ‘darowizna’, *darek* ‘drobny podarunek’, *darca* ‘ten, kto daje, dawca’, *darmy* ‘bez nagrody’, ‘daremny, bezskuteczny’, *darmo* ‘bez zapłaty’, ‘na próżno’, ‘bez przyczyny’, *darmie* ‘bez przyczyny’, *daremny* ‘inanis, sine fructu’⁶⁵, *daremno* ‘bez przyczyny’, *daremnie* ‘bez przyczyny, bez potrzeby’, *darmochod* ‘włóczęga’, *datek* ‘mały dar’;
- c) *dodać* ‘dać, dostarczyć czy dodać brakującą resztę’, ‘podać, doręczyć’, *dodawac* ‘dawać, dostarczać’;
- d) *nadać* ‘przyznać, przypisać na własność’, ‘opłacić, wynagrodzić’, *nadanie* ‘darowizna’;
- e) *oddać*, *odać*, *otdać*, *oddać się* ‘zwrócić, dać coś za coś, odpłacić czymś za coś’, ‘dać na własność, darować’, ‘powierzyć, przekazać kogoś lub coś pod czyjąś opiekę’, ‘dać za małżonkę, uczynić małżonką, wydać za mąż’, ‘zając się kimś lub czymś, poświęcić się komuś lub czemuś’, ‘odłożyć’, ‘sprzedać, dać na sprzedaż’, *oddanie*, *odanie*, *otdanie* ‘zwrot, przekazanie na powrót tego, co się wzięło, pożyczycie’, ‘odwzajemnienie, odpłata’, ‘danie, przekazanie na własność albo w użytkowanie’, ‘zawarcie małżeństwa’, *nieoddany* ‘nieprawny, nieślubny’, *oddawać*, *odawać*, *otdawać* ‘dawać, ofiarowywać, przekazywać’, ‘dawać coś za coś, odpłacać czymś za coś, odwodzić się’, ‘powierzyć, przekazać coś pod czyjąś opiekę, władzę’, ‘dawać za małżonkę, wydać za mąż’, *oddawanie*, *odawanie*, ‘darowizna’, ‘zawarcie małżeństwa’;
- f) *podać*, *podac się* ‘dać, przekazać, powierzyć komuś’, ‘podsunąć, umożliwiając wzięcie do rąk, wręczyć’, ‘wydać (przede wszystkim kogoś komuś)’, ‘poddać, podporządkować (kogoś, coś lub siebie komuś)’, ‘dać ze specjalnym przeznaczeniem, przede wszystkim skazać na coś’, ‘podać coś do czyjejś wiadomości, oświadczyć, powiedzieć’, ‘zawrócić, wycofać się’, *podanie* ‘danie, oddanie, przekazanie czegoś’, ‘wydanie (kogoś)’, ‘gotowość czynienia powinności, służenia’, *podany* ‘poddany,

⁶⁵ Łac. *inanis* ‘niezawierający nic, pusty’ (Korpanty 2001: s.v.).

- podległy', *podatek* 'świadczenia pobierane przez pana lub sołtysa od chłopów', *podawać, podawać się* 'dawać, przekazywać', 'podsuwać, umożliwiając wzięcie lub korzystanie z czegoś', 'wydawać (kogoś)', 'wydawać ze specjalnym przeznaczeniem', 'zobowiązywać się do czegoś, przyjmować na siebie zobowiązanie (poddawać się)', 'oświadczać swoje odejście (poddawać się)', 'zawracać, wycofywać się, uciekać', 'przeklinać, wyzywać kogoś obelżywie', *poddanie* 'przynależność administracyjna', 'wystawienie na działanie czegoś', 'podporządkowanie', 'dodatkowe roszczenie wysuwane w procesie obok roszczenia głównego, też kara umowna';
- g) *poddać, poddać się* 'podporządkować, uzależnić', 'wydać (kogoś komuś, czemuś)', 'zobowiązać się, przyjąć odpowiedzialność pod karą (poddać się)', 'podporządkować sądowi, wyrokowi, karze', 'przekazać, rzec się', 'zniżyć, zmniejszyć', *poddanie* 'przynależność administracyjna', 'wystawienie na działanie czegoś', 'podporządkowanie', 'dodatkowe roszczenie wysuwane w procesie obok roszczenia głównego, też kara umowna, tj. z góry lub zwyczajowo ustalone odszkodowanie za niewywiązanie się z umowy', *poddany* 'mieszkaniec państwa, człowiek osiadły na terytorium podległym pewnej władzy', 'chłop, włościanin prawnie zależny od pana feudalnego', *poddaniec* 'mieszkaniec państwa, człowiek osiadły na terytorium podległym pewnej władzy', *poddawać, poddawać się* 'oddawać pod czyjąś władzę, w czyjąś moc, podporządkowywać', 'oddawać się, czemuś ulegać (poddawać się)', 'przyjmować zobowiązanie, odpowiedzialność (poddawać się)';
- h) *przedać, sprzedając* 'odstąpić coś za pieniądze, sprzedać', *przedanie* 'odstąpienie czegoś za pieniądze', 'to, co zostało sprzedane', *przedawać* 'odstępować za pieniądze, sprzedawać', 'dać w zamian za coś', *przedawanie* 'odstępowanie czegoś za pieniądze';
- i) *przydać, przydając* 'dołączyć do czegoś już danego, istniejącego, dodać, dołożyć', 'przyznać', 'przydzielić do pomocy', 'ustanowić', 'sprawić, zdołać coś zrobić', 'przydarzyć się, przytrafić się, zdarzyć się (przydać się)', 'pozostać do wykonania (przydać się)', *przydanie* 'wyznaczanie, przydzielanie', *przydatek, przydatek* 'dopłata, zwłaszcza przy obrocie nieruchomościami', 'grunt dodany do innej nieruchomości', 'przystawka, przekąska', *przydawać, przydawać się* 'dołączać do czegoś już danego, istniejącego, dodawać', 'przydzielać do pomocy', 'przyznawać, przekazywać', 'zdarzać się, przytrafiać się (przydawać się)';
- j) *rozdać* 'dać, dzielać coś, rozdzielić coś między innych', *rozdanie* 'danie, udzielenie czegoś', *rozdawać* 'dawać, dzielać coś, rozdzielać coś między innych', *rozdawanie* 'dawanie wielu innym, udzielanie, rozdzielenie czegoś', '(może) rozbieranie tekstu, objaśnianie', *rozdawca* 'ten, kto daje wielu innym, rozdaje coś', *rozdawacz (?)* 'ten kto daje wielu innym, rozdaje coś, rozdawca';
- k) *wdać* 'dać, wręczyć', 'wprowadzić w prawne posiadanie', *wdawać* 'udzielać, dawać';
- l) *wydać, wydać się* 'dać', 'uczynić', *wydanie* 'danie ze specjalnym przeznaczeniem, w jakimś celu, skazanie kogoś na coś', 'oddanie kogoś w ręce nieprzyjaciela, ujawnienie miejsca czyjegoś pobytu, zdradzenie kogoś', 'wyrok, orzeczenie sądu', 'sporządzenie, wystawienie (o dokumencie)' *niewydanie* 'nieoddanie, niezwrócenie', *wydawać, wydawać się* 'dawać', 'czynić', *wydawanie* 'dawanie posagu, wyposażenie (o pannach)', 'sporządzenie, wystawianie (wyciągu lub odpisu)';
- m) *wzdać, wzdąć, wzdać się* 'dać', 'uczynić', *wzdanie* 'sądowe przekazanie nieruchomości lub innych rzeczy', 'zlecenie, powierzenie sprawy', 'skazanie', *niewzdanie*

‘nieoddanie, niezrzeczenie się własności na czyjąś rzecz’, *wzdawać*, *wzdawać się* ‘dawać’, ‘czynić’, *wzdawanie* ‘przekazywanie sądowe nieruchomości lub innych rzeczy’, *odewzdać* ‘oddać w posiadanie, zdać’;

- n) *zadać* ‘zapłacić jako pierwszą część należności (głównie przy umowach kupna-sprzedaży), dać w charakterze zadatku, zaliczki’, ‘dać (komuś) do spożycia’, ‘dodać (do czegoś) nowy składnik’, ‘uczynić, spowodować, wyrządzić (głównie coś złego, np. rany)’, ‘wyznaczyć (komuś) coś do wykonania’, ‘zarzucić coś (komuś), posądzić o coś’, *zadanie* ‘uczynienie, spowodowanie (czegoś złego)’, *zadaniek* ‘część należności wypłacana przed ostatecznym wywiązaniem się z umowy, zaliczka’, *zadarek* ‘część należności wpłacana przed ostatecznym wywiązaniem się z umowy, zaliczka’, *zadatek* ‘część należności (głównie przy umowach kupna-sprzedaży) wpłacana przed ostatecznym wywiązaniem się z umowy, zaliczka’, *zadawać* ‘czynić, powodować, sprawiać (głównie coś złego)’, ‘podawać (truciznę)’, ‘przedstawiać, przedkładać’, ‘wymyślać (komuś), wyzywać kogoś obelżywie’, *zadawek* ‘część należności (głównie przy umowach kupna-sprzedaży) wpłacana przed ostatecznym wywiązaniem się z umowy, zaliczka’;
- o) *zdać*, *zdając*, *zdać się* ‘dać, przekazać’, ‘przekazać, powierzyć prowadzenie sprawy (sądowej)’, ‘ustalić, wyznaczyć, też zawiadomić o tym, co ustalono’, ‘obwieścić, ogłosić’, ‘oskarżyć, obwinić’, ‘obrzucić obraźliwymi słowami, przezywać obelżywie’, ‘potępić’, ‘wydać lub uzyskać na kogoś wyrok skazujący’, *zdanie* ‘akt przekazania nieruchomości oraz pełnomocnictwa do prowadzenia sprawy przed sądem’, ‘wyznaczenie terminu’, ‘orzeczenie sądowe, wyrok’, ‘żądanie procesowe’, *zdawać* ‘przekazywać sądownie’, ‘ustalać, wyznaczać termin sądowy’, ‘obwieszczać’, ‘oskarżać’, ‘przezywać obelżywie’, ‘potępiać’, ‘wydawać lub uzyskać na kogoś wyrok skazujący’, *zdawanie* ‘wyrok skazujący’.

14. *dar* ‘dar, podarunek, ofiara’, ‘darowizna’

pie.: **deh₃-rom* ‘dar’

comparanda: stgr. *dōron* ‘dar’, orm. *towr* ‘ts.’, scs. *darъ* ‘ts.’

rozwój: pie. **deh₃rom* > psł. **darъ* > stp. *dar*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie samogłoski **e* > **o* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₃*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₃* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski **o*, przejście **ō* > **a* w epoce późnoprasłowiańskiej, zmiana **o* > **b*, zanik wygłosowego **m* w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. Wyraz *dar* jest ponadto bardzo licznie poświadczony w tekstach staropolskich o rozmaitej tematyce.

Wyrazy pokrewne

Por. poprzednie hasło *dań*.

15. **doł** ‘dolina’, ‘jama, dół, rów (sztucznie wykopane)’, ‘dolna część czegoś’

pie.: **d^hol-os* ‘dół, dolina’

comparanda: stisl. *dalr* ‘dolina’, wal. *dol* ‘ts.’, scs. *dolě* ‘na dole’, *dolu* ‘na dół’

rozwój: pie. **d^holos* > psł. **dolъ* > stp. *dōl* > pol. *dół*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata aspiraty w nagłosowym **d^h* > **d*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana **o* > **ъ*; psł. > stp. zmiana spółgłoski **l* > *u* pod wpływem następującego po niej jeru tylnego, zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej i wzdłużenie zastępcze samogłoski **o*; stp. > pol. zanik iloczasu i podwyższenie artykulacji długiego *ō* do *u* (zwężenie)⁶⁶.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie ‘dolina’ zachowało się również w staropolszczyźnie, przy czym w drodze rozwoju w języku polskim wykształciły się jeszcze znaczenia wtórne – ‘jama, dół, rów (sztucznie wykopane)’, ‘dolna część czegoś’. Pozostają one w tym samym polu semantycznym, przy czym w przypadku ostatniej definicji semantycznej można mówić o generalizacji znaczenia.

Każde znaczenie rzeczownika *doł* jest licznie poświadczone w tekstach średniowiecznych. Są to zabytki językowe z różnych kręgów tematycznych, m.in. prawnicze, religijne, dyplomatyczne, historyczne. Ponadto równie bogato zostały poświadczone wyrażenia przysłóvkowe utworzone na bazie rzeczownika *doł* (*na doł, na dole*).

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano następujące wyrazy kontynuujące w morfemie leksykalnym pie. **d^hol-*:

- dolny, dolni* ‘inferior’⁶⁷, *nadolny* ‘leżący na dole, poniżej (czegoś), dolny, niższy’;
- dolina* ‘vallis’⁶⁸;
- nadoł* ‘dolina’, *padół* ‘dolina, nizina’, *podół* (?) ‘nizina, dolina’, *podole* ‘dolina’, *przedół* ‘mokradło, trzęsawisko’, *suchodoł, suchdoł* ‘wąwóz, dolina pozbawiona wody’, *wądoł* ‘wąski dół, parów, wąwóz’, ‘dolina, nizina’, *wądole* ‘wąski, długi wąwóz’.

16. **dom** ‘budynek mieszkalny (często wraz z mieszkańcami i przynależnym gospodarstwem)’, ‘mieszkanie, miejsce stałego pobytu’, ‘świątynia’, ‘zakład, instytucja’, ‘ród, rodzina’

pie.: **domH-os* ‘dom’

comparanda: łac. *domus* ‘dom’, skr. *damas* ‘ts.’, lit. *nāmas* ‘ts.’, scs. *domъ* ‘ts.’

rozwój: pie. **domHos* > psł. **domъ* > stp. *dōm* > pol. *dom*

⁶⁶ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

⁶⁷ Łac. *inferior* ‘niższy’ (Korpanty 2001: s.v.).

⁶⁸ Łac. *vallis* ‘dolina’ (Korpanty 2001: s.v.).

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik spółgłoski laryngalnej **H* w wygłosie tematu, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana **o* > **b*; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej ze wzdłużeniem zastępczym samogłoski **o*; stp. > pol. skrócenie samogłoski *o*⁶⁹.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie **dom-os* ‘dom’ jest kontynuowane również w staropolszczyźnie, przy czym sekundarnie na przestrzeni dziejów wykształciły się również inne, poboczne znaczenia, pozostające w tym samym kręgu semantycznym odnoszącym się do budowli (‘mieszkanie, miejsce stałego pobytu’, ‘świątynia’, ‘zakład, instytucja’). Ponadto, co można zaobserwować w przypadku ostatniej definicji semantycznej odnotowanej w Sstp, nastąpiło przeniesienie znaczenia ‘dom’ > ‘ród, rodzina’.

W Sstp odnotowano liczne użycia rzeczownika *dom* w każdym z opisanych znaczeń. Źródłami językowymi, w których je zapisano, są teksty o rozmaitej tematyce (przekłady Biblii, apokryfy, rotys przysięg sądowych etc.), przy czym najstarsze cytaty, w których pojawia się wyraz *dom*, pochodzą już z końca XIV wieku.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka wyrazów kontynuujących w morfemie leksykalnym pie. **dom-*. Są to derywaty od rzeczownika *dom* i ich pochodne: *doma* ‘w domu’, *domacy* ‘domowy’, *domek* ‘domek, chatka’, *domowy* ‘pozostający w związku z domem, domowy’, *domowny* ‘domowy’, *domownik* ‘głowa rodziny, gospodarz’, *domostwo*, *domowstwo* ‘dom z zabudowaniami gospodarskimi’.

17. *dup* ‘dziura (w skale)’

pie.: **d^heub^h-os* ‘dziura, wydrążenie’

comparanda: goc. *diups* ‘głęboki’, toch. A *top* ‘kopalnia’

rozwój: pie. **d^heub^hos* > psł. **dupb* > stp. *dup*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana SE > SO, utrata aspiraty w nagłosowym **d^h* > **d*, monoftongizacja dyftongu **ou* > **u*, utrata aspiraty w nagłosowym **b^h* > **b*, ubezdźwięcznienie **b* > *p*, zanik wygłosowej spółgłoski **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana **o* > **b*; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

⁶⁹ Z. Stieber (1979: 53) zauważa, że wzdłużenie zastępcze po zaniku jerów w języku polskim zachodziło, gdy przed jerem występowała spółgłoska „fonologicznie niebezdźwięczna” (Stieber 1979: ibidem). Zwraca również uwagę na fakt, że wbrew niektórym opiniom zachodziło ono również przed spółgłoskami nosowymi, tworząc formy staropolskie *kōn*, *konia* [analogicznie **dōm* – KJ], w których w XVI w. długa samogłoska zidentyfikowała się z krótką. W niektórych gwarach zmiana taka nie zaszła, pozostawiając jako ślady stanu starszego formy typu *kuń*, *kuńa*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. Wyraz został odnotowany w materiale Sstp dwa razy, w tzw. mamotrektach, czyli słowniczkach biblijnych (zarówno w *Mamotrekcie lubińskim*, jak i *Mamotrekcie kaliskim*).

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano następujące wyrazy kontynuujące w morfemie lekсыkalnym pie.
**d^hueb^h*:-

- a) *dupa* ‘natex, podex’, *dupiasty* ‘wydrążony, pusty’, *dupniasty* ‘wydrążony, pusty’, *wdupniały* ‘wydrążony, wydłubany’, *wydupniać* ‘wydrążać, wyżłabiać’;
- b) *dno* ‘dno (rzeki, morza)’, ‘podstawa, fundament’, *denko* ‘dno naczynia albo przykrywka’, *przezdenny* ‘bezdenny, niezmierzony, bezgraniczny’, *przezdennosc* ‘otchłań, przepaść bez dna’;
- c) *debrz* ‘wąwóz, parów z zaroślami’.

18. *dym* ‘dym’, ‘opar’

pie.: **d^huh₂-mós* ‘dym’

comparanda: skr. *dhūmá-* ‘dym’, łac. *fūmus* ‘dym’, lit. *dūmai* ‘dym’ (pl. tantum), scs. *dymъ* ‘dym’

rozwój: pie. **d^huh₂mós* > psł. **dymъ* > stp. *dym*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik spółgłoski laryngalnej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana **o* > **ɔ*, przeniesienie akcentuacji na sylabę początkową według prawa Hirta, zmiana **ū* > **y*; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak prymarne znaczenie staropolskie, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. Ponadto w XV wieku funkcjonowało także znaczenie ‘opar’, powstałe zapewne w wyniku podobieństwa wizualnego dymu wydzielanego przy spalaniu do oparu, mgły.

Wyraz został odnotowany w materiale Sstp wielokrotnie, przy czym większość użyć leksemu *dym* poświadcza pierwsze znaczenie. Znaczenie ‘opar’ zostało poświadczone tylko raz, w zbiorze kazań z drugiej połowy XV w. W Sstp zaproponowano także trzecie znaczenie, botaniczne (‘*dymnica* pospolita, *Fumaria officinalis* L.’), odnoszące się do połączenia wyrazowego *ziemienny dym*.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka innych wyrazów kontynuujących praindoeuropejski pierwiastek **d^huh₂-*. Związane ze staropolskim znaczeniem rzeczownika *dym* są: czasownik *dymić*

się ‘fumare’⁷⁰, przymiotnik *dymowy* ‘z dymu utworzony albo powstały’, a także rzeczownik *dymadło* ‘miech kowalski’. Ponadto w rodzinie wyrazów pokrewnych znajdują się derywaty znaczeniowo związane z wtórnym, niepoświadczonym bezpośrednio w materiale staropolskim, znaczeniem rzeczownika *dym* ‘dom’⁷¹. Są to następujące wyrazy: *dymowe* ‘podatek pobierany od dymu, tj. od właściciela domu’, *podymczyzna*, *poddymczyzna* ‘danina na rzecz panującego uiszczana od zagrody, czyli dymu, tzw. podymne (na Rusi Czerwonej)’, *podymie*, *poddymie* (?) ‘danina na rzecz panującego uiszczana od zagrody, czyli dymu’, *podymne*, *poddymne* ‘ts.’, *poddymny* (?) ‘ts.’, *podymowe* ‘ts.’, *podymyszczyna* ‘ts.’.

19. *dzień* ‘dzień, przeciąg czasu od wschodu do zachodu słońca’, ‘doba’, ‘termin (sądowy)’, ‘czas, chwila’, ‘długość jednego marszu dziennego’

pie.: **din* ‘dzień’

comparanda: skr. -*dina* ‘dzień’ (w złożeniach), stwn. *lengi-zin* ‘dzień’ (w złożeniach), lit. *dienà* ‘ts.’, scs. *дѣнь* ‘ts.’

rozwój: pie. **din* (SZ od **dein*) > psł. *дѣнь* > stp. *dzień*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przejście z tematów na -*n*- do tematów na -*i*-: **din-i*-, zachowanie obydwu krótkich samogłosek **i* w postaci jerów przednich; psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski **d* do *dz*’ przez następujący po niej jer przedni, zmiękczenie **n* przez jer przedni do *n*’, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej oraz obniżenie artykulacji **i* > *e*, czyli tzw. wokalizacja jeru przedniego stojącego w pozycji mocnej **b* > *e*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak prymarne znaczenie staropolskie, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. W polszczyźnie wykształciły się natomiast znaczenia wtórne, również odnoszące się do upływu czasu, a także znaczenie specjalistyczne ‘termin sądowy’, używane w języku prawniczym.

W staropolszczyźnie *dzień* pojawia się wielokrotnie w tekstach o rozmaitej tematyce. Jest też elementem składowym licznych stałych połączeń wyrazowych, m.in. *dzień targowy*, *sądny dzień*, *dzień cny* ‘święto’, *dzień roczny* ‘dzień roków sądowych’, *otworzone dni* ‘dni sądowe’ etc.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejska formacja pierwiastkowa **din*, oparta na SZ pierwiastka (SE: **dein*-) w staropolszczyźnie pozostawiła ślad w postaci następujących wyrazów derywowanych od tego samego rdzenia:

- a) *dzienny* ‘za dnia będący, dzienny’, ‘obliczany według dni, dniówkowy’, *trójdzienny* ‘trwający trzy dni, trzydniowy’, *dziennica* ‘jutrzeńka, planeta Wenus’, *dniowy*, *dniowy* ‘za dnia będący, dzienny’, ‘należący się za dzień’;

⁷⁰ Łac. *fumare* ‘dymić się’ (Korpanty 2001: s.v.).

⁷¹ Por. także SXVI: s.v.

- b) *tydzień* ‘siedmiodniowy przeciąg czasu, okres liczący siedem kolejnych dni’, *tydniowy*, *tydniowy* (tylko w złożeniach *godę tydniowe*, *święto tydniowe*, *tydniowe*, *święta tydniowe* ‘żydowskie święto przypadające w 7 tygodni po święcie Paschy, Pięćdziesiątnica’);
- c) *południe* ‘środek dnia, pora dnia, kiedy słońce wznosi się najwyżej’, ‘strona świata, w której słońce wznosi się najwyżej’, *połudzienny* ‘mający związek ze stroną świata zwaną południe, skierowany ku południowi, południowy’, *południowy*, *południowy* ‘mający związek ze stroną świata zwaną południe, skierowany ku południowi, leżący na południu, z kierunku południowego’.

20. *dziewierz* ‘brat męża’

pie.: **deh₂-iuer* ‘brat męża’

comparanda: skr. *devár* ‘brat męża’, stgr. *dāēr* ‘ts.’, lit. *dieveris* ‘ts.’

rozwój: pie. **deh₂-iuer* > psł. **děverb* > stp. *dziewierz*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej, monoftongizacja dyftongu **ai* do psł. **ě*; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej, rozwój **r* > *rz* przed jerem przednim⁷², palatalizacja spółgłoski **d* do *dz* przed samogłoską przednią **ě*, palatalizacja spółgłoski **v* do *v* przed samogłoską przednią **e*, zmiana **ě* > *e*. NB Smoczyński (2001: 126) zakłada, że forma prabaltosłowiańska miała postać **dāiuer-* z długim dyftongiem, który wywodzi się z zaniku spółgłoski laryngalnej po jej metatezie: **dai_huer-* < **da.h₂i.uer-* < pie. **deh₂i.uer-*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak prymarne znaczenie staropolskie, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. W Sstp odnotowano kilkadziesiąt użyc leksemu *dziewierz*, przy czym zostały one odnotowane przede wszystkim w tekstach o charakterze prawniczym i w słownikach.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek **deh₂i* – nie występuje w żadnych innych wyrazach odnotowanych w Sstp.

21. *gęś* ‘gęś’

pie.: **ǵ^han-s* ‘gęś’

comparanda: stgr. *k^hén* ‘gęś’, łac. *ānser* ‘ts.’, lit. *žqsis* ‘ts.’

rozwój: pie. **ǵ^hans* > psł. **ǵosb* > stp. *gęś*

⁷² Poszczególne etapy rozwoju **r* to: **r¹* || **r¹j* > *r¹* > *r²* > *r³* > *ž* > *ž* (zapisywane *rz*). W staropolszczyźnie kontynuant **r* zapisany jako *rz* nie odpowiadał dzisiejszemu *rz*, miękkość była wyodrębniona poprzez zredukowany szczelinowy element spółgłoskowy – *r²*. Wymowa szczelinowa *rz* jako *ž* upowszechniła się dopiero w XVIII w. (GHJP: 148). W niniejszej pracy, celem ujednolicenia, we wszystkich formach zawierających kontynuant **r* zawarłam to samo oznaczenie *rz* na dźwięk *r²*.

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: zanik aspiracji w nagłosowej spółgłosce i jej stwardnienie (nieregularna zmiana niewiadomego pochodzenia – prawdopodobnie rozwój kentumowy) *ǵ^h > *g, zmiana samogłoski *a > *o, zanik spółgłoski nosowej *n powodujący unosowienie poprzedzającej samogłoski do *o, przejście wyrazu do odmiany na -i- (zmiana morfologiczna), wstawienie końcówki n. sg. *-i-s, zanik wygłosowej spółgłoski *-s spowodowany prawem sylab otwartych, przejście samogłoski *i w jer przedni; psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski *s > s' > ś przez zanik następującego po niej jeru przedniego, zanik wygłosowego jeru w pozycji słabej, rozwój krótkiej samogłoski nosowej *ǫ w ę związany z zanikiem iloczasu.

Relacje semantyczne

Podobnie jak w przypadku innych nazw zoologicznych (por. np. *bobr*), również staropolski rzeczownik *gęś* zachował znaczenie praindoeuropejskie oraz nie wykształcił znaczeń wtórnych.

Wyraz został poświadczony w materiale staropolskim dość licznie. Materiał egzemplifikujący zawierający realizacje tekstowe leksemu *gęś* to przede wszystkim teksty o charakterze prawniczym.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano dwa inne derywaty oparte na tym samym rdzeniu: *gąsior* ‘gąsior’, ‘nazwa daniny’ oraz przymiotnik *gąsiorowy* (*gąsiorowy*) stanowiący część połączenia wyrazowego o znaczeniu botanicznym: *gąsiorowy język* ‘*Hieracium Pilosella* L.’.

22. *głos* ‘głos, dźwięk, brzmienie, odgłos’

pie.: **gals-os* ‘dźwięk, głos’

comparanda: łac. *gallus* ‘kogut’, stisl. *kalls* ‘żądanie’, lit. *galsas* ‘dźwięk, echo’, scs. *glasъ* ‘głos’

rozwój: pie. **galsos* > psł. **golsъ* > stp. *głos*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik wygłosowego *s w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana *o > *b, przejście pie. *al > ppsł. *ol; psł. > stp. metateza w śródgłosie *ol > *lo, zanik wygłosowego jeru tylnego.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie. *Głos* jest rzeczownikiem bogato poświadczonym w materiale staropolskim. Pojawia się w rozmaitych tekstach, począwszy od kazań poprzez tłumaczenia Biblii i apokryfy po słowniki; przede wszystkim są to jednak źródła o charakterze religijnym.

Wyrazy pokrewne

W Sstp, oprócz rzeczownika *głos*, odnotowano kilka innych wyrazów kontynuujących w rdzeniu pie. **gals-*:

- a) *głosić* ‘ujawnić, wydać, wyjawić’, ‘krzyczeć, śpiewać, ćwierkać (o ptakach)’, *głosować* ‘oznajmiać, głosić’;
- b) *głośny* ‘wydający głos głośny, dający się słyszeć, brzęmiący, dźwięczny’, *głośno* ‘clara voce, aperte’⁷³;
- c) *ogłosić* ‘rozgłosić, rozpowszechnić’, ‘ujawnić, zdemaskować, wydać’, *ogłoszować* ‘rozgłaszać, rozpowszechniać’, *ogłoszenie* ‘krzyk, hałas’, *odgłoszenie* ‘echo, odgłos’.

23. *głowa* ‘głowa, część ciała człowieka lub zwierzęcia’, ‘człowiek’, ‘człowiek zajmujący pierwsze miejsce, główna osoba, naczelnik’, ‘początek czegoś, to, co jest na pierwszym, najważniejszym miejscu, co wieńczy, dopełnia’, ‘zabójstwo’, ‘odszkodowanie za zabójstwo’, ‘wezgłowie, część łóżka, gdzie śpiący kładzie głowę’⁷⁴

pie.: **golH-ueh*₂ ‘łysina, łysa część ciała, głowa’

comparanda: stwn. *calua* ‘łysina’, łac. *calva* ‘czaszka’, lit. *galvā* ‘głowa’, scs. *glava*
rozwój: pie. **golHueh*₂ > psł. **golva* > stp. *głowa*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem wygłosowej spółgłoski laryngalnej **h*₂, zanik spółgłoski laryngalnej **h*₂ w wygłosie wyrazu, zanik spółgłoski laryngalnej **H* w środku wyrazu, spirantyzacja glajdu **u* > **v*; psł. > stp. metateza w śródgłosie **ol* do *to*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest częściowo takie samo jak prymarne znaczenie staropolskie. Już w praindoeuropejszczyźnie zaszły przeobrażenia semantyczne, w wyniku których znaczenie ‘łysina’ przeszło w ‘głowa’ (mechanizm *pars pro toto*). Na przestrzeni dziejów wykształciły się jednak znaczenia wtórne. Część z nich również ma odzwierciedlenie w mechanizmie *pars pro toto*, zatem znaczenie ‘głowa’ stopniowo wyewoluowało w stronę całego ‘człowieka’, później zaś ‘człowieka zajmującego pierwsze miejsce’. Wśród bogactwa znaczeń odnotowanych przy tym hasle w Sstp znajduje się także znaczenie metaforyczne, abstrakcyjne ‘początek czegoś, to, co jest na pierwszym, najważniejszym miejscu, co wieńczy, dopełnia’, jak również ‘zabójstwo’ i wynikające z niego ‘odszkodowanie za zabójstwo’. Ponadto wtórnym znaczeniem jest konkretne ‘wezgłowie’.

Sstp odnotowuje wiele użyć rzeczownika *głowa*, które pojawiają się przede wszystkim w tekstach o tematyce religijnej lub prawniczej. Pierwsze poświadczenie rzeczownika pochodzi z *Kazań gnieźnieńskich* (XIV w.).

⁷³ Łac. *clara voce, aperte* ‘czystym głosem, jawnie’ (tłum. KJ).

⁷⁴ Znaczenie uwzględnia erratę do Sstp opracowywaną w Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN.

Wyrazy pokrewne

Kontynuowany w rzeczowniku *głowa* praindoeuropejski pierwiastek **golH-* występuje w dość licznej rodzinie wyrazów pokrewnych zanotowanych w Sstp⁷⁵. Są to:

- a) *głowka* ‘mała głowa’, *głowica* ‘główka’, ‘rękojeść (miecza)’, *głownia* ‘smolna szczapa, palący się lub niedopalony kawał drewna’, *głowienka* ‘rodzaj świeczek dymnych używanych do kadzenia’, *głowacz* ‘rodzaj miecza z wielką rękojeścią’, *głownik* ‘morderca, zabójca’, *głownicstwo* ‘zabójstwo’, *oócgłowiec* ‘ojcóbójca, zabójca rodziców’, *bratogłowiec* ‘bratobójca’, *bratogłowstwo* ‘bratobójstwo’, *ugłować* ‘?’;
- b) *pogłowie* ‘jednostka ludzka’, ‘pleć’, ‘jednostka zwierzęca’, ‘danina na rzecz panującego płacona od głowy, tj. od osoby’, *pogłowne* ‘odszkodowanie za zabójstwo’, ‘danina na rzecz panującego płacona od głowy, tj. od osoby’, *pogłowszczyzna* ‘danina na rzecz panującego płacona od głowy, tj. od osoby’;
- c) *zagłowne* ‘kara za zabójstwo płacona zazwyczaj rodzinie zabitego’, *zagłowny* ‘związany z głową, tj. z zabójstwem’;
- d) *krzywogłowy* ‘mający głowę pochyloną’, *trzęsogłów* ‘mający bogato strojną głowę’, *wartogłowstwo* ‘szaleństwo, obłąkanie’;
- e) *ogłow*, *ogłowie* ‘część uprzęży zakładana na głowę konia’, *wezgłowie* ‘poduszka’, *zagłówek* ‘część pościeli używana pod głowę, rodzaj worka wypchanego czymś miękkim, najczęściej pierzem, poduszka’;
- f) *głowny* ‘pozostający w związku z głową’, ‘przypadający na głowę, tj. osobę’, ‘najważniejszy, podstawowy, naczelny’, ‘dotyczący głowy, tj. zabójstwa’;
- g) *goły*⁷⁶ ‘niczym nieosłonięty’, ‘woźny sądowy postrzyżony na znak zaprzysiężenia albo woźny sądowy bez asysty, sam’, ‘termin sądowy, na którym nie zapada wyrok’, ‘znak graniczny’, *gołota* ‘człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły, najmujący się do służby’, ‘rybałt, wagant, komediant, hultaj’, *gołość* ‘gołe, równe pole, równina’, *gołomąd* ‘człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły, pozostający w służbie zamożniejszej szlachty’, *gołomędka*, *gołamęka*, *gołomęka* ‘człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły, pozostający w służbie zamożniejszej szlachty’.

24. *gość* ‘przybysz, obcy, cudzoziemiec, niestały mieszkaniec, nieobywatel’, ‘człowiek mieszkający w miejscowości znacznie od siedziby sądu odległej albo mieszkaniec miasta niemający prawa miejskiego’, ‘odwiedzający kogo, przebywający w obcym domu, w odwiedzinach, zaproszony w gościnę, gość’, ‘strona procesowa, powód albo pozwany’

pie.: **g^host-is* ‘gość’

comparanda: łac. *hostis* ‘wróg’, goc. *gasts* ‘gość’, scs. *gostb* ‘ts.’

rozwój: pie. **g^hostis* > psł. **gostb* > stp. *gość*

⁷⁵ Oprócz przytoczonych w tym fragmencie wyrazów w Sstp odnotowano szereg nazw botanicznych i zoologicznych o dwuczłonowej budowie, z których jedna podstawa kontynuuje pie. **golH-*, por. np. *boleglów* ‘szczwół płamisty’, ‘grostek bulwiasty’, *czarnogłowiec* ‘*Poterium officinale* L.’, *głowatka* ‘konopie (osobnik z żeńskimi kwiatami)’, *ptaszyglów* ‘bluszczuk kurdybanek’.

⁷⁶ Zarówno rzeczownik *głowa*, jak i przymiotnik *goły* są oparte na tym samym pierwiastku **golH-* ‘nagi, łysy’. Różnice w nagłosie obu wyrazów *gło-* oraz *gol-* wynikają z tego, że w rzeczowniku *głowa* zaszła metateza w śródgłosie, a w przymiotniku *goły* nie było warunków do zajścia tej zmiany dźwiękowej (brak spółgłoski po grupie *ol*).

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiracji w nagłosowej spółgłosce zwartej aspirowanej **g^h* > **g*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zachowanie krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; psł. > stp. palatalizacja wygłosowego **t* poprzez następujący po niej jer przedni do **t'*, a następnie do *ć*, asymilacja poprzedzającego **s* do następującego *ć* poprzez zmianę **s* > *ś* (palatalizacja grupy spółgłoskowej *st* przez jer przedni), zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest bliskie dwóm znaczeniom staropolskim – ‘przybysz, obcy, cudzoziemiec, niestały mieszkaniec, nieobywatel’ (jako gość w danym kraju, mieście etc.) i ‘odwiedzający kogo, przebywający w obcym domu, w odwiedzinach, zaproszony w gościnę, gość’, można zatem mówić o stałości znaczeniowej wyrazu *gość*. Wtórne znaczenia staropolskie: ‘człowiek mieszkający w miejscowości znacznie od siedziby sądu odległej albo mieszkaniec miasta niemającego prawa miejskiego’, ‘strona procesowa, powód albo pozwany’, rozwinęły się prawdopodobnie wskutek rodzenia się terminologii prawniczej, korzystającej często z ówczesnego zasobu leksykalnego i bazującej na neosemantyzacji.

Wyraz *gość* w staropolszczyźnie jest licznie poświadczony, przy czym teksty, w jakich go odnotowano, są związane z typem znaczenia. Cytaty z rzeczownikiem *gość* w znaczeniu prymarnym pojawiają się przede wszystkim w tekstach religijnych, a w znaczeniu sekundarnym – w tekstach o charakterze prawniczym.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilkadziesiąt wyrazów, które w morfem leksykalnym kontynuują praindoeuropejski pierwiastek **g^host-*:

- a) *gościa* ‘obca, cudzoziemka’, *gościna* ‘pobyt poza domem, poza ojczyzną, pobyt nie na prawach obywatela, wędrowka’, *gościnnny*, *gościni*, *gościny* ‘przybyły, wędrowny, obcy, cudzoziemski’, ‘dotyczący przybysza, wędrowca, obcego’, *gościnnność* ‘gotowość przyjęcia gościa, przybysza’, *gościnnie*, *gościne*, *gościnnie* ‘opłata uiszczana panu feudalnemu przez chłopą opuszczającego wieś’, *gościow*, *gościowy* ‘należący do przybysza, do obcego’, *gościniec* ‘droga publiczna’, ‘gospoda’, *gościnowanie* ‘wędrowka, pobyt poza ojczyzną’, *gościństwo* ‘wędrowka, pobyt poza ojczyzną’, *zagościć*, *zagościć się* ‘osiedlić się czasowo, zamieszkać przez jakiś czas’;
- b) *gospoda* ‘dom zajezdny, pomieszczenie u kogoś na krótki pobyt wynajęte’, *gospodka* ‘mała gospoda’, *gospodzić* ‘przyjmować gościa czy być gościem’, *gospodarz* ‘głowa rodziny, domu, właściciel, zarządca’, ‘przyjmujący w gościnę, właściciel zajazdu’, *niegospodarz* ‘ten, kto nie jest u siebie, gość’, *gospodyni* ‘żeńska głowa rodziny’, ‘udzielająca gościny, żona właściciela gospody’, *gospodarski* ‘dotyczący lub przynależny do pana domu lub ziemi’, ‘rządowy, książęcy’, *gospodarstwo* ‘władze, rząd’, ‘gościnność’, *gospodarzyć* ‘przyjmować gościa czy być gościem’⁷⁷.

⁷⁷ Rzeczownik *gospodzin* ‘pan’ to zapożyczenie ze staro-cerkiewno-słowiańskiego (Basaj, Siatkowski 2006: 63), a wyrazy: *gospodnow*, *gospodnowy* ‘pozostający w związku z Gospodzinem-Bogiem, jemu przynależny, od niego zależny, boży, boski’, *gospodzinow* ‘należący do Gospodzina-Boga, boski’, *gospodza* ‘pani (wyłącznie o Matce Boskiej)’ to derywaty od pożyczki.

25. **grod** ‘zamek, twierdza, miejsce warowne’, ‘ciężar ludności wieśniaczej, obowiązek budowy i naprawy grodów’

pie.: **g^hord^h*-os ‘ogrodzone miejsce’

comparanda: goc. *gards* ‘dom’, alb. *gardh* ‘płot’, lit. *gaĩdas* ‘ogrodzenie’, scs. *gradb* ‘mur, miasto’

rozwój: pie. **g^hord^h*os > psł. **gordb* > stp. *grōd* > pol. *gród*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata aspiraty w nagłosowej spółgłosce zwartej aspirowanej **g^h* > **g* oraz w śródgłosowej spółgłosce zwartej aspirowanej **d^h* > **d*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego **o* w jer tylny; psł. > stp. metateza grupy **or* do **ro*, zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej go samogłoski; stp. > pol. zanik iloczasu i podwyższenie artykulacji długiego *ō* do *u* (zwężenie)⁷⁸.

Relacje semantyczne

Zawężenie znaczenia od praindoeuropejskiego ‘ogrodzone miejsce’ do podstawowego znaczenia staropolskiego ‘zamek, twierdza, miejsce warowne’ ma podłoże w kontekście kulturowym. Związane jest niewątpliwie ze specyfiką budowy zamków, które zazwyczaj były ogrodzone murem. Wtórne znaczenie abstrakcyjne ‘ciężar ludności wieśniaczej, obowiązek budowy i naprawy grodów’ wykształciło się wskutek terminologizacji wyrazów potocznych.

Rzeczownik *grod* był dość często używany w podstawowym znaczeniu w tekstach staropolskich zarówno religijnych, jak i świeckich. W tekstach prawnych, dyplomatycznych poświadczono przede wszystkim znaczenie wtórne.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek **g^hord^h*- występuje w wielu wyrazach zapisanych w średniowiecznych tekstach. W Sstp odnotowano derywaty takie jak:

- a) *grodź*, *grodza* czy *grodzia* ‘płot, ogrodzenie, ogród, łąka, pastwisko’, ‘ogrodzenie albo klatka służące do łowienia zwierząt (np. saren, zajęcy)’, *grodzisko* ‘miejsce, gdzie kiedyś był gród’, *grodziszczce*, *hrodziszczce* ‘ts.’, *grodek* ‘mały zamek, małe miasteczko warowne’, *podgrodki* ‘jakaś drewniana konstrukcja regulująca poziom wody poruszającej koło młyńskie (pl. tantum)’, *przygrodek* ‘rodzaj małej forteczki przed murami miasta’, *grodzki*, *grodzski* ‘związany z grodem jako siedzibą sądu’, ‘wóz kuty’, *grodztwo*, *grodzstwo* ‘obszar władzy sądowej albo siedziba sądu kasztelana, albo innego sędziego (najczęściej starosty), sąd grodzki, gród’;
- b) *grodzić* ‘ogradzać, stawiać płoty’, ‘obwarować’, *grodzenie* ‘stawianie ogrodzenia’, *grodziec* ‘zamek, gród, miasteczko’, *grodzień* ‘miejsce ogrodzone, otoczone płotem’;
- c) *ogrodzić* ‘postawić płoty dookoła czegoś’, *ogrodzenie*, *ogrodzenie* ‘płot’, ‘teren otoczony płotem, murem itp., ogród’, *nieogrodzenie* ‘nieotoczenie ogrodzeniem’,

⁷⁸ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

ogrod ‘kawał ziemi otoczony płotem lub murem, leżący w pobliżu zabudowań gospodarskich, na którym siano zboże, sadzono jarzyny, zioła i drzewa (owocowe), też gospodarstwo zagrodnika’, *ogrodek* ‘mały ogród’, *ogrodziec* ‘mały ogród’;

- d) *odgrodzić* ‘usunąć ogrodzenie lub zagrodzenie, rozebrać płot’, ‘odsłonić, odkryć’, *pogrodzianin*, *pogrodzienin* ‘prawdopodobnie urzędnik w sądzie kasztelańskim’, *pogrodziec* ‘osada założona obok grodu, podgrodzie’, ‘miejsce ogrodzone’, *przegrodzić* ‘zagrodzić, przeszkodzić’, *przegrodzenie* ‘płot, ogrodzenie’, *przygrodzie* ‘przedmieście, osada znajdująca się pod miastem’, *rozgrodzić* ‘postawić płot oddzielający dwie nieruchomości’, ‘rozebrać płot’, *ugrodzić* ‘postawić, naprawić (o płocie)’, *wgrodzić* ‘zrobić ogrodzenie na cudzej ziemi, ogradzając, zając część cudzej ziemi’, *wygodzić* ‘wytyczyć ponownie granice’, *zagrodzić* ‘postawić płot, ustawić przeszkodę, zamknąć (drogę) zaporą’, *zagrodzenie* ‘czynność groduzenia, ustawienia ogrodzenia’, ‘miejsce ogrodzone, tu zapewne zagroda bezrolnego chłop’a’, *zgrodzić* ‘postawić ogrodzenie, płot, ogrodzić’⁷⁹.

26. *grom* ‘piorun, huk pioruna’

pie.: **g^hrom*-os ‘trzask’

comparanda: stgr. *k^hrómos* ‘wrzawa, trzask’, stwn. *gram* ‘gniewny’, stpr. *grumins* ‘grzmot’, scs. *gromb* ‘grzmot’

rozwój: pie. **g^hromos* > psł. **gromb* > stp. *grōm* > pol. *grom*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiraty w nagłosowej spółgłosce zwartej aspirowanej **g^h* > *g*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego **o* w jer tylny; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej i wydłużenie zastępcze poprzedzającej go samogłoski **o*; stp. > pol. skrócenie długiej samogłoski *ō* do *o*⁸⁰.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie staropolskie pozostają do siebie zbliżone. Oba odnoszą się do rodzaju dźwięku, jaki słychać podczas uderzenia pioruna. Ponadto w staropolszczyźnie *gromem* określano także sam piorun.

Użycia tekstowe leksemu *piorun* pojawiają się w średniowiecznych zabytkach językowych kilkadziesiąt razy. Są to najczęściej teksty o tematyce religijnej, jak również słowniki.

Wyrazy pokrewne

Staropolski rzeczownik *grom* kontynuuje praindoeuropejski pierwiastek w SO, **g^hrom*- (SE: **g^hrem*- ‘huczeć, dudnić’⁸¹). Do pokrewnych mu kontynuantów należą również

⁷⁹ W zasobie tekstów średniowiecznej polszczyzny, prócz wymienionych wyrazów, odnotowano także derywaty utworzone od nazwy własnej Nowogrod, tj. *nowogrodki* ‘skórki z popielic (wiewiórek syberyjskich), których centrum handlowym był Nowogród Wielki (pl. tantum)’ oraz *nowogrodkowy* ‘z nowogrodkami, tj. popielicami związany, popielicowy’ (Sstp V: 296).

⁸⁰ Rozwój *ō* do *o* – por. hasło *dom*.

⁸¹ Do grupy wyrazów pochodnych można także zaliczyć derywaty utworzone na SE pierwiastka (**g^hrem*-) – czasownik *grzmieć*, *grzemieć* ‘ciskać gromy’ oraz jego pochodne.

wyrazy: *gromnica* ‘woskowa świeca poświęcana (przeciw gromom, gradom etc.)’, *gromowy* ‘pochodzący od pioruna’, *ogromić* ‘przestraszyć, napęlić trwogą’, *zgromić* ‘pokonać, napęliając strachem’.

27. *ilem* ‘wiąz’

pie.: **h₁l-mos* ‘wiąz’

comparanda: łac. *ulmus* ‘wiąz’, stisl. *almr* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₁lmos* > psł. **j₆lmb* > stp. *ilem*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana sonantu **l* > **il*, prejotacja przed samogłoską **il* > **jil*, zachowanie krótkich samogłosek **i* w postaci jerów przednich, zmiana wygłosowego **o* w jer tylny, zanik wygłosowego **s* spowodowany prawem sylab otwartych, wstawienie jeru (anaptyksa) po **l* a przed **m* w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zanik jerów stojących w pozycji słabej (wygłosowy jer przedni oraz jer przedni w trzeciej sylabie od końca), tzw. wokalizacja jeru przedniego w pozycji mocnej **b* > ‘e, uproszczenie nagłosowej grupy **j₆* do *i*.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie jest takie samo jak znaczenie praindoeuropejskie, co jest tendencyjne w grupie kontynuantów określających rośliny (por. np. *iwa*).

W Sstp odnotowano tylko jedno użycie wyrazu, odpowiednik polski hasła łacińskiego w słowniku lekarskim z 1472 r.: Ylem ilmus.

Wyrazy pokrewne

W Sstp nie odnotowano żadnych innych derywatów opartych na tym samym co *ilem* rdzeniu.

28. *iwa* ‘gatunek wierzby, iwa’

pie.: **h₁eiH-ueh₂* ‘rodzaj drzewa z czerwonym, czerwonym drewnem’

comparanda: stgr. *oīē* ‘jarzab’, łac. *ūva* ‘winogrona’, lit. *ievà* ‘czeremcha’

rozwój: pie. **h₁eiHueh₂* > psł. **j₆va* > stp. *iwa*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej i śródgłosowej spółgłoski laryngalnej, przebarwienie samogłoski wygłosowej **e* > **a* przez spółgłoskę laryngalną **h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej wygłosowej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski **a*, monoftongizacja dyftongu **ei* > **i*, skrócenie samogłoski **i* oraz jej zachowanie w postaci jeru przedniego, spirantyzacja glajdu **w* > **v*, prejotacja nagłosowej samogłoski przez **j*; psł. > stp. uproszczenie nagłosowej grupy **j₆* do *i*.

Relacje semantyczne

Podobnie jak w przypadku innych nazw botanicznych, również w staropolskim rzeczowniku *iwa* kontynuowane jest znaczenie praindoeuropejskie. W staropolszczyźnie nie wykształciły się żadne inne znaczenia sekundarne.

Wyraz został poświadczony w materiale staropolskim kilkakrotnie. Teksty, w których się pojawił, to słowniki (botaniczne oraz inkunabuł *Vocabularius Ex quo* z glosami polskimi).

Wyrazy pokrewne

W Sstp nie odnotowano innych derywatów opartych na tym samym co *iwa* rdzeniu.

29. **jaje** ‘ovum’

pie.: **h₂ōui-om* ‘jajo’

comparanda: stgr. *ōiōn* ‘jajo’, stwn. *ei* ‘ts.’, scs. *aice* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₂ōuiom* > psł. **aje* > stp. *jaje*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik śródgłosowego glajdu **w*, zmiana nagłosowej długiej samogłoski **ō* w **a*, zmiana wygłosowego **a* po **j* w **e*; psł. > stp. wstawienie protetycznej samogłoski *j* w nagłosie wyrazu, tzw. prejotacja.

Relacje semantyczne

Znaczenie rzeczownika staropolskiego jest takie samo jak znaczenie rzeczownika praindoeuropejskiego. W staropolszczyźnie nie wykształciły się ponadto żadne inne znaczenia sekundarne.

W materiale Sstp odnotowano łącznie 4 poświadczenia rzeczownika *jaje* (ze słowniczka botanicznego, inkunabuł *Vocabularius Ex quo* i *Rozmyślania przemyskiego*). Dwa z nich ilustrują połączenia wyrazowe: *jaja miękkie* ‘jaja gotowane na miękko albo jaja bez skorup’ oraz *walne jaje* ‘jajko do zabawy wielkanocnej zwanej walatką’.

Wyrazy pokrewne

Derywaty oparte na tym samym co *jaje* rdzeniu to: *jajce*, *jejce* ‘jajko’, *jajeczko* ‘małe jajko’, *jajecznicza* ‘cibus ex ovis coctis confectus’⁸², *jajecznik* ‘rodzaj ciasta wypiekanego z jaj z dodatkiem mąki’⁸³.

30. **jątrew, jątry** ‘bratowa, żona brata (może też siostra żony lub męża)’, ‘żona syna, synowa’

pie.: **Hienh₂-ter* ‘żona brata’

comparanda: stgr. *ēinatēres* ‘żony braci’ (n. pl.), łac. *ianitrīcēs* ‘ts.’, lit. *jentė* ‘żona brata’

rozwój: pie. **Hienh₂-ter* > psł. **ętry* > stp. *jątry* → *jątrew*

⁸² Potrawa przyrządzona z gotowanych jaj (tłum. KJ).

⁸³ W Sstp odnotowano także dwie pokrewne rzeczownikowi *jaje* nazwy botaniczne: *jajnik* ‘Genista tinctoria L.’ oraz *wajownik* ‘Arum maculatum L.’.

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej (**h*₂) i śródgłosowej (**H*) spółgłoski laryngalnej, zmiana **en* > **ę*, zmiana stopnia apofonicznego sufiksu z SE na SZ, tj. *-*ter-* > *-*tr-*, przejście **ū* > **y*. W psł. pierwotnie temat na -*r-*, potem wtórne przejście do tematów na *ū* pod wpływem psł. **svekry* (Sławski I 1952–1956: 539); psł. > stp. rozwój długiej nosówki **ē* > *ō* > *o*⁸⁴, wstawienie protetycznej samogłoski *j* w nagłosie wyrazu, zastąpienie pierwotnej formy mianownika *jątry* formą ac. sg. *jątraw*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie, co jest typowe dla nazw pokrewieństwa (por. hasła *cora*, *brat*, *syn*, *świekry*, *świekier* etc.), przy czym w staropolszczyźnie wykształciło się jeszcze wtórne ‘żona syna, synowa’. Wyraz został odnotowany w materiale staropolskim kilkadziesiąt razy, głównie w tekstach o charakterze prawniczym i słownikach.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano jeden wyraz mający w osnowie kontynuant pie. **Hienh*₂-, *jątrawka* ‘bratowa, może też siostra żony lub męża’.

31. **koło** ‘krąg’, ‘koło wozu’, ‘koło jako część urządzeń przemysłowych’

pie.: **k^wol(H)-os* ‘koło’

comparanda: skr. *cakrá* ‘koło’, stgr. *kúklos* ‘krąg, koło’, stpr. *kelan* ‘koło’, scs. *kolo* ‘ts.’

rozwój: pie. **k^wol(H)os* > psł. **kolo* > stp. *koło*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik śródgłosowej spółgłoski laryngalnej **H*, utrata koartytucji labialnej w nagłosowej spółgłosce labiowelarnej **k^w* > **k*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, spodziewana forma prasłowiańska powinna mieć końcówkę *-*ъ* (z wygłosowego *-*om*), jednak została ona zastąpiona przez *-*o*, być może pochodzenia zaimkowego; psł. > stp. zmiana **l* > *u* pod wpływem następującej po niej samogłoski tylnej **o*, przejście z pierwotnej odmiany na -*s-* **kolo*, *kolese* do tematów na -*o-*: *koło*, *koła*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenia staropolskie są w znacznej mierze do siebie podobne. Związane są z kolistym kształtem, przy czym w praindoeuropejszczyźnie znaczenie odnosiło się jedynie do koła, w staropolszczyźnie natomiast wyspecjalizowało się do ‘koła wozu’ oraz ‘koła jako części urządzeń przemysłowych’. Znaczenie staropolskie ‘krąg’ również nawiązuje do okrągłego kształtu.

⁸⁴ W niniejszej pracy, podając formę staropolską w schematycznym rozwoju wyrazu, nosówki odnotowuję jako *q* lub *ę* (zgodnie z zasadami transkrypcji form przyjętymi w Sstp). W części opisowej posługuję się oznaczeniami: *o* dla nosówki tylnej, *ę* dla nosówki przedniej.

Poświadczenia wyrazu są liczne. Pochodzą zarówno z tekstów religijnych, jak i prawnych oraz słowników. Rzeczownik stanowi także podstawę wyrażen przysłówkowych *w kole* ‘naokoło, wokół’ i *w koło* ‘naokoło, wokoło’. Ponadto jest częścią połączenia wyrazowego *wiele koło* o znaczeniu botanicznym ‘*Silibum Marianum* Gaertn.’.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek stojący w SO **k^wol(H)-* (SE: **k^wol(H)-*) jest kontynuowany w morfemie leksykalnym następujących derywatów odnotowanych w Sstp:

- a) *kołodziej* ‘rzemieślnik wyrabiający koła i wozy, stelmach’, *kołodziejczyc* ‘syn kołodzieja’, *kołomaż* ‘smar, maź do kół wozu’, *kołowy* ‘z kołem, kołkiem, pochodzący z kołu, kołka’, *jednokole*, *jenokole* ‘lekki wózek na jednym lub dwóch kółkach’;
- b) *kołowrot* ‘prosta maszyna (koło, wał) służąca do wyciągania ciężarów’, ‘część kuszy służąca do jej napinania’, ‘wrzeciono’, ‘rodzaj zapory na drodze, wrota podwójne (zamykające wejście do wsi) na słupie stojącym na środku drogi’, ‘rodzaj sieci’, *kołowrotny* ‘związany z kołowrotem, tj. rogatką na drodze’;
- c) *okolić* ‘otoczyć ze wszystkich stron, opasać wkoło’, *okole* ‘to, co znajduje się dookoła, otoczenie, sąsiedztwo’, ‘zabudowania gospodarskie, obejście, stajnia, obora’, ‘zakole wijącej się rzeki’, *okolica* ‘to, co znajduje się dookoła, otoczenie, sąsiedztwo’, *okoliczny* ‘znajdujący się w pobliżu, w okolicy, sąsiedni’, *okolicznie* ‘dookoła, wokoło’, *okolny*, *okolni* ‘znajdujący się niedaleko, bliski, sąsiedni’, *okołek* ‘koło, krąg, obwód’, *zakole* ‘półkolisty zakręt drogi, rzeki’;
- d) *obokoło* ‘naokoło, wokół’, *około* ‘dookoła, wokoło, ze wszystkich stron’, ‘okrągło, po linii kołistej’;
- e) spółniki: *aczkakole*, *aczkole*, *gdykole*, *jakokole*, *jakokoleby*, *jakole*, *kakokole*;
- f) zaimki: *cokole*, *csokole*, *czsokole*, *cożkole*, *csożkole*, *czyjkole*, *gdziekole*, *ilekole*, *jelekole*, *ilkole*, *kakikole*, *kaknikole*, *kakole*, *kędykole*, *kiedykole*, *kilekole*, *ktorykole*, *skądkole*, *tenkole*.

32. **krew, kry** ‘czerwony płyn w żyłach człowieka i innych kręgowców, krew’

pie.: **kreuh₂-s* ‘krwiste mięso’

comparanda: awest. *xrū* ‘krwiste mięso’, stirl. *crú* ‘krew’, lit. *kraũjas* ‘mięso’, scs. *kry*, *крѣвь* ‘ts.’

rozwój: pie. **kreuh₂-s* > psł. **kry* > stp. *kry* → *krew*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. kontynuacja SZ pierwiastka w formie słowiańskiej **kruh₂-s*, zanik wygłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającego **u* > **ū*, zanik wygłosowego *s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, przejście **ū* > **y*; psł. > stp. zastąpienie pierwotnej formy mianownika *kry* formą ac. sg. *krew* (z psł. **krѣвь*).

Relacje semantyczne

Praindoeuropejskie znaczenie nie zachowało się w staropolszczyźnie. Już na gruncie słowiańskim nastąpił rozwój ‘surowe, krwiste mięso’ > ‘to, czym ocieka takie mięso,

kwęć (Boryś 2005: s.v.). Rzeczownik jest licznie poświadczony w materiale staropolskim, z czego większość tekstów źródłowych to zabytki językowe o charakterze religijnym.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek stojący w SZ **kruh₂*- (SE: **kreuh₂*-) jest kontynuowany w morfemach leksykalnych następujących wyrazów:

- a) *kwęć* ‘mający w żyłach tę samą kwęć’, ‘związany z krwią, kwęć, kwęćwiony’, *kwęćność* ‘pokrewieństwo’;
- b) *kwęć*, *kwęć* ‘cechujący się obecnością krwi, krwią zany’, ‘straszny, ciężki, okrutny’, *kwęć* ‘kara za zabicie lub ciężkie pobicie’;
- c) *kwęć* ‘krwią zalewać, wywoływać upływ krwi’, *kwęć* ‘cechujący się obecnością krwi’, *kwęć* ‘zwyczaj przyznawania ubrania zabitego woźnym sądowym’, *kwęć* ‘zwyczaj przyznawania ubrania zabitego woźnym sądowym’, *kwęć* ‘zadać kwęć ranę’, ‘zbroczyć, splamić krwią’, *kwęć* ‘zranienie, rana’, ‘umazanie krwią’, *kwęć* ‘splamić krwią’, *kwęć* ‘zranienie do krwi, oblanie krwią’, *kwęć* ‘zranienie do krwi, krwią zbroczyć’, *kwęć*, *kwęć* ‘zbroczyć, splamić krwią, zranienie do krwi’, *kwęć* ‘umazanie, oblanie krwią’;
- d) *kwęć*, *kwęć*, *kwęć* ‘słaby, kruchy, delikatny’, *kwęć*, *kwęć*, *kwęć*, *kwęć* ‘słabość, kruchłość, delikatność, ułomność’⁸⁵.

33. *lecha* ‘zagon, grzęda’

pie.: **lois-eh₂* ‘grzęda, część ziemi’

comparanda: łac. *lira*, stwn. *wagan-leisa* ‘tor wozu’, lit. *lỹsė* ‘grzęda’, scs. *lěxa* ‘zagon’

rozwój: pie. **loiseh₂* > psł. **lěxa* > stp. *lecha*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie wygłosowej samogłoski **e* do **a* przez spółgłoskę laryngalną **h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski **a*, zmiana **s* po **i* w **x*, monoftongizacja dyftongu **oi* do **ě*; psł. > stp. zmiana samogłoski **ě* w *e*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie pokrywa się ze znaczeniem staropolskim, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany ani nie wykształciły się sekundarne znaczenia.

Materiał poświadczający użycie tekstowe leksemu *lecha* jest bardzo wąski. Jedynym poświadczeniem rzeczownika jest glosa do łacińskiego *aruētum* wpisana na okładce słownika z ok. 1455 r.

Wyrazy pokrewne

W Sstp nie odnotowano innych derywatów opartych na tym samym rdzeniu co *lecha*.

⁸⁵ Oprócz przywołanych derywatów, prawdopodobnie na tym samym rdzeniu oparte są również nazwy botaniczne: *kwęć* ‘kwęć pospolity’, *kwęć* (?) ‘dziurawiec zwyczajny’, *kwęć* *kwęć* ‘dziurawiec zwyczajny’.

34. **lud** ‘ludzie w ogóle, ród ludzki’, ‘rzesza, tłum’, ‘poddani, chłopci, słudzy’

pie.: **h₁leud^h*-os ‘lud’

comparanda: stwn. *liut* ‘lud’, stisl. *lyōr* ‘ts.’, lit. *liáudis* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₁leud^h*os > psł. **l’udb* > stp. *lud*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej, zanik aspiracji w spółgłosce zwartej aspirowanej **d^h* > **d*, rozwój praindoeuropejskiego dyftongu **eu* do prasłowiańskiego **u* przed spółgłoską **d* ze zmiękczeniem poprzedzającej spółgłoski **l* > **l’*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego **o* w **u*; psł. > stp. stwardnienie pierwotnego **lj* przed jerem tylnym, zanik wygłosowego jeru w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Staropolskie znaczenie ‘lud’ kontynuuje znaczenie praindoeuropejskie. Prócz dominującego ‘lud’, w średniowiecznej polszczyźnie funkcjonowało także wtórne, pozostające w tym samym polu semantycznym ‘rzesza, tłum’, a także zawężone względem prymarnego znaczenie ‘poddani, chłopci, słudzy’.

W Sstp znajduje się bardzo duża liczba cytatów ilustrujących użycie leksemu *lud*, zaczerpniętych z tekstów o rozmaitej tematyce. Wśród poświadczeń znajdują się także takie, które odnoszą się do połączeń wyrazowych z rzeczownikiem *lud*. Są to zestawienia typu: *prosty lud* ‘ludzie nieprzynależni do stanu duchownego’, *pospolny lud*, *lud pospolity* ‘ogół ludności, wszyscy’, *lud pogański* ‘poganie’.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilkanaście wyrazów, które kontynuują w rdzeniu pierwiastek **h₁leud^h*-. Są to następujące derywaty:

- a) *ludzie*⁸⁶ ‘ludzie w ogóle’, ‘poddani, chłopci, słudzy’, ‘skrzaty, krasnoludki’, *ludzki* ‘dotyczący ludzi, będący w związku z ludźmi, należący do ludzi, pochodzący od ludzi, ludziom właściwy’, ‘dotyczący poddanych, im przynależny, właściwy’, ‘dobry, życzliwy, właściwy ludziom dobrym’, *nieludzki* ‘wstrętny, niegodny człowieka’, *nieludność* ‘wstrętne, niegodne człowieka czyny’, *nieludskość* ‘ts.’, *nieludskość* ‘ts.’;
- b) *ludzić* ‘świadczyć, zeznawać’, *ludnik* ‘stary, wiarogodny miejscowy człowiek powoływany do pomocy przy dokonywaniu wizji sądowej’, *ludztwo* ‘ludzie wiarogodni, także ich świadectwo dotyczące okoliczności związanych z procesem lub procesującymi się stronami’, *poludzić* ‘oświadczyć, zeznać’, *poludzenie* ‘oświadczenie, zeznanie’, *poludnik* ‘stary wiarygodny miejscowy człowiek powoływany do pomocy przy postępowaniu dowodowym’.

⁸⁶ Jest to prawdopodobny bezpośredni kontynuant pie. **h₁leudh-ei-es*, por. goc. *liuti* (n. pl.) ‘ludzie’ (EDSIL: 282).

35. *mać, macierz* ‘matka’pie.: **meh₂-tēr* ‘matka’comparanda: stgr. *mētēr* ‘matka’, łac. *māter* ‘ts.’, łot. *māte* ‘ts.’, scs. *mati* ‘ts.’rozwój: pie. **meh₂tēr* > psł. **mati* > stp. *mać* → *macierz*Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie śródgłosowej samogłoski **e* do **a* przez spółgłoskę laryngalną **h₂*, zanik spółgłoski laryngalnej **h₂* ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski **e*, zanik wygłosowej spółgłoski **r* spowodowany prawem sylab otwartych, zmiana **ē* w **i* (albo przejście wyrazu do tematów na *-i-); psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski **t* do **t'* przez następującą samogłoskę przednią *i*, asymilacja spółgłoski **t'* do *ć*, zanik wygłosowego **i*, zastąpienie pierwotnej formy mianownika *mać* formą ac. sg. *macierz*.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie odpowiada ściśle znaczeniu praindoeuropejskiemu, co jest typowe dla nazw stopni pokrewieństwa (por. np. hasła *brat*, *cora*, *syn*). W staropolszczyźnie nie wykształciły się znaczenia sekundarne. Dopiero w wypadku połączeń wyrazowych zawierających wyraz *mać* można mówić o odcieniach znaczeniowych, np. *duchowna mać*, *krzestna mać* ‘matka chrzestna’, *macierz oddana* ‘matka prawnie zaślubiona, przez prawo uznania’.

Rzeczownik *mać* jest licznie poświadczony w materiale staropolskim. Użycia leksemu pochodzą przede wszystkim z tekstów o charakterze religijnym, prawniczym.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano liczne derywaty oparte na tym samym rdzeniu co *mać*. Są to następujące wyrazy:

- a) *macica* ‘matka’, ‘kobięcy narząd rodny, w którym rozwija się płód’, ‘winna latorośl, jej krzak’, ‘główny korzeń, główny pień jako podstawa rozgałęzień’, ‘źródło strumienia lub rzeki’, ‘matnia’, *maciczny* ‘dotyczący winnej macicy’;
- b) *macierzy* ‘związany z matką, należący do matki’, *macierzyna* ‘spadek, spuścizna po matce’, *macierzyński* ‘należący do matki, będący własnością matki’, *macierznik* ‘łożysko płodowe’, *macierzyste* ‘mienie matki, jej posąg, też spadek po matce’, *macierzysty* ‘do matki należący, będący własnością matki, też otrzymany, pochodzący od matki’, *macierzyty* ‘otrzymany, pochodzący od matki’, *macierzyna* ‘spadek, spuścizna po matce’, *macierzynny* ‘związany z matką, należący do matki’;
- c) *maciorka* ‘matka, królowa pszczół’;
- d) *matka* ‘mater’⁸⁷, ‘babka’, *matuchna* ‘demin. matka’.

36. *mgła* ‘opary, mgła, mgiełka’pie.: **h₃migh^h-leh₂* ‘mgła’comparanda: stgr. *omikhlē* ‘mgła’, skr. *meghā* ‘chmura’, lit. *miglā* ‘ts.’, scs. *mǫgla* ‘ts.’rozwój: pie. **h₃migh^hleh₂* > psł. **mǫgla* > stp. *mgła*

⁸⁷ Łac. *mater* ‘matka’ (Korpanty 2001: s.v.).

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej $*h_3$, zanik aspiracji śródgłosowej spółgłoski zwartej przydechowej $*g^h > *g$, przebarwienie samogłoski $*e$ w $*a$ przez wygłosową spółgłoskę laryngalną $*h_2$, zanik spółgłoski laryngalnej $*h_2$ ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski a , zachowanie krótkiego $*i$ w postaci jeru przedniego; psł. > stp. zanik śródgłosowego jeru przedniego w pozycji słabej, zmiana spółgłoski $*l > \text{ł}$ przed tylną samogłoską $*a$.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i staropolskie są tożsame, rzeczownik *mgła* stanowi zatem bezpośredni kontynuant nie tylko pod względem gramatycznym, ale i znaczeniowym. W Sstp, oprócz znaczenia podstawowego, zaproponowano jeszcze dwa odcienie semantyczne wyrazu: przenośne ‘ciemność, cień’ oraz ‘rzecz trudna do zrozumienia, zagadka’. Rzeczownik jest poświadczony w tekstach staropolskich (głównie o charakterze religijnym) kilkanaście razy.

Wyrazy pokrewne

Pie. $*h_3mīg^h$ - (SZ pierwiastka $*h_3meīg^h$ - ‘migać, migotać, mrugać’) nie jest kontynuowany w żadnych innych wyrazach odnotowanych w Sstp.

37. **miech** ‘wór, worek, torba’, ‘woreczek na pieniądze, sakiewka’, ‘futurał na instrumenty muzyczne’, ‘przyrząd tłoczący powietrze w piecach kowalskich i hutniczych’, ‘rodzaj daniny uiszczanej przez rybaków w rybach’

pie.: **moi-som* ‘pojemnik zrobiony ze skóry baraniej, służący do przenoszenia i przechowywania płynów’

comparanda: stisl. *meiss* ‘kosz’, stwn. *meisa* ‘sakwa’, lit. *maišas* ‘torba, sakiewka’, scs. *měxъ* ‘skórzany worek, miech’

rozwój: pie. **moisom* > psł. **měxъ* > stp. *miech*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana praindoeuropejskiego spirantu $*s$ w prasłowiański $*x$ według tzw. prawa *ruki*⁸⁸, monoftongizacja praindoeuropejskiego dyftongu $*oi$ do $*ě$, zanik wygłosowego $*m$ wskutek działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego $*o$ w jer tylny; psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski $*m > m'$ pod wpływem następującej po niej samogłoski przedniej $*ě$, zmiana $*ě > 'e$, zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i główne znaczenie staropolskie są częściowo tożsame. W epoce najstarszej wyraz **moi-som* odnosił się do pojemnika na płyny zrobionego ze skóry baraniej, stopniowo zaś przeznaczenie i materiał, z jakiego został wykonany przedmiot, przestało wpływać na desygnat. Znaczenie zatem zostało najpierw uogólnione do

⁸⁸ Rozwój $*s$ do $*x$ – por. hasło *chod*.

‘wora, worka, torby’, po czym sekundarnie zawężało się do ‘woreczka na pieniądze, sakiewki’ albo ‘futurału na instrumenty muzyczne’. Kolejne wtórne staropolskie znaczenie, tj. ‘przyrząd tłoczący powietrze w piecach kowalskich i hutniczych’ wykształciło się prawdopodobnie poprzez skojarzenie kształtu worka i przyrządu kowalskiego. Znaczenie ‘rodzaj daniny uiszczanej przez rybaków w rybach’ związane jest natomiast z terminologizacją wyrazów potocznych⁸⁹.

Wyraz *miech* został dość bogato zilustrowany w Sstp, przy czym najliczniejsze są poświadczenia dwóch pierwszych znaczeń. Pozostałe dwa znaczenia zilustrowane zostały skąpym materiałem egzemplifikacyjnym. Źródłami poświadczeń są teksty religijne, prawnicze i słowniki.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano tylko jeden derywat oparty na tym samym pierwiastku praindoeuropejskim co *miech* – deminutivum *mieszek* ‘woreczek na pieniądze’, ‘napletek’, ‘rodzaj ozdoby’⁹⁰.

38. **miedza** ‘granica, najczęściej pas niezaoranej ziemi rozdzielający dwa obszary, czasem pokryty zaroślami, wyposażony w znaki graniczne, niekiedy mający postać bruzdy, skiby, wału, nawet muru’

pie.: **med^h-ieh₂* ‘środkowy, środek’

comparanda: skr. *mádhya* ‘środkowy, średni’, lat. *medius* ‘ts.’, lit. *mėdžias* ‘las’, scs. *mežda* ‘droga’

rozwój: pie. **med^hieh₂* > psł. **medja* > stp. *miedza*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku⁹¹ zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie samogłoski **e* w **a* przez wygłosową spółgłoskę laryngalną **h₂* oraz jej zanik ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski **a*, zanik aspiracji śródgłosowej spółgłoski przydechowej **d^h* > **d*; psł. > stp. przejście **dj* > *dz* (palatalizacja przez *j*), zmiękczenie nagłosowego **m* > *m’* przed przednią samogłoską *e*.

Relacje semantyczne

Ewolucja znaczenia z pie. ‘środek, środkowy’ do stp. ‘granica, najczęściej pas niezaoranej ziemi rozdzielający dwa obszary (...)’ była prawdopodobnie związana ze skojarzeniem granicy między polami z pasem ziemi, który znajduje się pośrodku większego obszaru. Główne staropolskie znaczenie obejmuje szereg odcieni znaczeniowych wyrazu, ograniczającego desygnat do granicy roli, posiadłości, majątku, wsi, miasta, kraju etc.

⁸⁹ W Sstp poświadczenie tego znaczenia zostało opatrzone komentarzem: „*Niepewne, odczytywane też jako miecz*”, nie można zatem zupełnie stwierdzić, czy wyraz *miech* funkcjonował w takim znaczeniu.

⁹⁰ Prawdopodobnie do grupy wyrazów pokrewnych zaliczyć można także nazwy botaniczne: *miechowice* (pl. tantum) ‘*Phusalis Alkekengi* L.’, *miechownice* (pl. tantum) ‘ts.’, *miechynie* (pl. tantum) ‘agrest’, *mieszki* (pl. tantum) ‘tasznik pospolity’.

⁹¹ Staropolski rzeczownik to z pochodzenia substantywizowana forma rodzaju żeńskiego przymiotnika psł. †*med’b* ‘położony w środku, środkowy’ (Boryś 2005: s.v.).

Rzeczownik *miedza* był często wykorzystywany w tekstach staropolskich, o czym świadczą liczne poświadczenia odnotowane w Sstp. Źródłami językowymi, z których pochodzą cytaty ilustrujące użycie tego leksemu, są przede wszystkim teksty o charakterze prawniczym.

Wyrazy pokrewne

Wyrazy kontynuujące w morfemie leksykalnym praindoeuropejski pierwiastek **med^h-* to: *miedzny*, *miedzni* ‘graniczny’, *miedzuch* ‘miedza, pas niezoranej ziemi rozdzielający dwie role’, *pomiedznik* ‘mieszkaniec pogranicznych terenów’, a także przyimek *miedzy* i jego pochodne: *miedzydroże* ‘pole leżące między drogami, koło skrzyżowania dróg’, *miedzygorze* ‘pole leżące pomiędzy górami’, *miedzyleś* ‘teren położony wśród lasu lub między lasami’.

39. *mięso* ‘miękkie części organizmu zwierzęcego, złożone przeważnie z mięśni i tłuszczu, jadalne części zabitych zwierząt, potrawy z nich przyrządzone’, ‘miękkie części organizmu ludzkiego, mięśnie, też całość organizmu ludzkiego’

pie.: **mēm-so-* ‘mięso’

comparanda: skr. *māṃśā-* ‘mięso’, goc. *mimz* ‘ts.’, lit. *mėsà* ‘ts.’, scs. *męso* ‘ts.’

rozwój: pie. **mēmso* > psł. **męso* > stp. *mięso*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. kontynuacja formy w postaci **memso-* z wokalizmem krótkim (możliwy SE) w psł., zmiana **em* > **ę* przed **s*; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowej spółgłoski **m* > *m* pod wpływem następującej po niej samogłoski przedniej *e*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i staropolskie są w zasadzie takie same. W Sstp wyróżniono jedno główne znaczenie wyrazu *mięso*, które można uogólnić do definicji ‘miękkie części organizmu zwierzęcego bądź ludzkiego’. Ponadto wykształciło się sekundarne znaczenie przypisane nie do samego rzeczownika *mięso*, ale do połączenia wyrazowego *dziwie mięso*⁹² ‘nadmiernie rozrosła ziarnina w ranie albo wrzodzie’.

Rzeczownik *mięso* jest dość licznie poświadczony w językowych zabytkach staropolskich, pojawia się w tekstach o tematyce religijnej, prawniczej, a także w słownikach. Każdy z dwóch głównych odcieni znaczeniowych jest poparty bogatą ilustracją materiałową, przy czym znaczenie dotyczące mięsa ludzkiego poświadczane jest użyciami leksemu pochodzącymi jedynie z tekstów religijnych (psalterze, *Biblia królowej Zofii*).

Wyrazy pokrewne

Pie. **mēm-* jest kontynuowane w kilku wyrazach odnotowanych w Sstp. Są to: przymiotniki *mięsny* czy *mięśny* ‘przyrządzony z mięsa, mięso zawierający’, ‘mięsisty, obfitujący w mięso’, ‘związany z handlem i przyrządzaniem mięsa’, *mięsisty* ‘obfitujący

⁹² Postać połączenia wyrazowego przytoczona jest za opracowywaną w Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN erratą do Sstp.

w mięso, w ciało, tłusty, gruby’ oraz composita: *mięsopuścić* ‘obchodzić mięsopusty, ucztować’, *mięsopusty* ‘ostatnie trzy dni przed Wielkim Postem, zapusty, ostatki’, *mięsopustny* ‘z mięsopustami związany, zapustny’. Prawdopodobnie⁹³ z pierwiastkiem **mēm-* związane są również wyrazy: *miązdra* czy *mięzdra* ‘błonka, skórka’, *miąwszy*, *miąszy* ‘gruby, tłusty, mięsisty’, ‘gęsty’, ‘pełen rozwagi, namysłu, niepowierzchniowy’, oraz *miąszość* ‘grubość’.

40. **miod** ‘produkt wytwarzany przez pszczoły, trzmiele itp. ze słodkiej substancji zbieranej z kwiatów’, ‘napój z miodu’

pie.: **med^hu* ‘miód’

comparanda: skr. *mádhū-* ‘słodki napój, miód’, stwn. *metu* ‘miód’, lit. *medūs* ‘ts.’, scs. *medb* ‘ts.’

rozwój: pie. **med^hu* > psł. **medb* > stp. *miōd* > pol. *miód*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku⁹⁴ zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiracji śródgłosowej spółgłoski przydechowej **d^h* > **d*, zachowanie krótkiego **u* w postaci jeru tylnego; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowej spółgłoski **m* do *m*’ pod wpływem następującej samogłoski przedniej *e*, zmiana *’e* > *’o*, tj. przegłos polski polegający na przejściu samogłoski **’e* stojącej przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową w samogłoskę *’o*, zanik wygłosowego jeru tylnego powodujący wydłużenie zastępcze poprzedzającej samogłoski **o* > *ō*; stp. > pol. podniesienie artykulacji i zwężenie *ō* do *u*⁹⁵.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak główne znaczenie staropolskie, nie uległo zmianom na przestrzeni wieków. W staropolszczyźnie wyraz *miod* odnosi się zarówno do produktu wytwarzanego przez pszczoły, jak i do napoju z niego wykonanego. Comparanda w innych językach indoeuropejskich⁹⁶ potwierdzają, że rozdział na dwa znaczenia mógł mieć początek już w praindoeuropejszczyźnie.

Rzeczownik *miod* jest dość licznie poświadczony w tekstach staropolskich. Źródłami cytatów są teksty o rozmaitej tematyce. Najstarszą (prawdopodobnie z ok. 1250 r.)⁹⁷ odnotowaną w Sstp realizacją tekstową leksemu *miod* jest glosa w łacińskim dokumencie dotyczącym Słowian. Pojawia się dwa razy w tym tekście – *Nam cum tantae multitudini... potus cervisiae defecisset et Pasth in sua domuncula modicum mellis pro se et sua familia braxaverat, in tantum liquor mellis, qui medo Polonice dicitur, auctus est, quod toti populo abundantissime de eodem medone... tolere ministraverat* (Sstp IV: 282). Podobnie jak część pierwszych zapisków polskich, formy *medo* i *medone* mają łacińskie końcówki fleksyjne⁹⁸.

⁹³ Por. Boryś 2005: 322, EDSIL: 16.

⁹⁴ Staropolski rzeczownik to z pochodzenia substantywizowana forma przymiotnika z przypuszczalnym znaczeniem ‘słodki’ (Boryś 2005: s.v.).

⁹⁵ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

⁹⁶ Por. skr. *mádhū-* ‘słodki napój, miód’, stgr. *méli^hu* ‘wino’, stwn. *metu* ‘miód’, stirl. *mid* ‘miód pitny’.

⁹⁷ W Sstp data została podana w nawiasach, co znaczy, że dokument z tego roku nie zachował się, znany jest tylko z późniejszych kopii.

⁹⁸ Więcej na temat łacińskiej końcówki w polskim systemie fleksyjnym – por. Trypućko 1974.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejska formacja pierwiastkowa *med^hu pozostawiła ślad w staropolszczyźnie w następujących wyrazach pokrewnych rzeczownikowi *miod*:

- a) *miodowy*, *miedowy* ‘dotyczący miodu, z miodu, w postaci miodu, miodowy’, *miodowe* ‘danina płacona pierwotnie w miodzie’, *miedny* ‘obfitujący w miód’, *miodownik*, *miedownik* ‘ciasto zrobione na miodzie z dodatkiem pieprzu, piernik’, ‘jakiś kosmetyk, wyrabiany z dodatkiem miodu lub na miodzie’, *miedowniczkowa* ‘ta, która zajmuje się pieczeniem i sprzedażą miodowników, tj. pierników’;
- b) *niedźwiedź*, *miedźwiedź* ‘niedźwiedź’, ‘skorpion’, *niedźwiedzi*, *miedźwiedzi* ‘związany z niedźwiedziem’, *miedźwiedzica* ‘samica niedźwiedzia’, *miedźwiadek* ‘skorpion’, ‘turkuć podjadek’, *niedźwiadkowy* ‘związany z niedźwiadkiem, tj. skorpionem, właściwy niedźwiadkowi’⁹⁹.

41. **mozg** ‘skupienie tkanki nerwowej, znajdujące się wewnątrz czaszki u człowieka i zwierząt kręgowych, mózg’, ‘szpik kostny’

pie.: *mosg^h-os ‘mózg, szpik’

comparanda: awest. *mazga-* ‘mózg’, stisl. *mergr* ‘szpik’, lit. *smėgenys* ‘mózg’ (n.pl.)

rozwój: pie. *mosg^hos > psł. *mozgъ > stp. *mōzg* > pol. *mózg*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiracji w spółgłosce zwartej aspirowanej *g^h, udźwięcznienie spółgłoski *s > *z przed dźwięcznym *g, zanik wygłosowej spółgłoski *s spowodowany prawem sylab otwartych, zmiana wygłosowej samogłoski *o w jer tylny; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru w pozycji słabej ze wzdlużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski *o > *ō*; stp. > pol. podwyższenie artykulacji samogłoski **ō* do *u*¹⁰⁰.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie – ‘mózg, szpik’ przetrwało w zasadzie w niezmienionej formie do staropolszczyzny. Wtórny znaczeniem wykształconym w średniowieczu jest to, które odnosi się do połączenia wyrazowego *kamieniowy mozg* ‘ropa naftowa, olej skalny’.

W materiale średniowiecznym odnotowano kilkanaście użyć leksemu *mozg*. Pochodzą one z tekstów o charakterze religijnym (np. *Biblia królowej Zofii*) i słowniczków (mamoto-trekty).

Wyrazy pokrewne

W Sstp poświadczono kilka derywatów opartych na tym samym co *mozg* rdzeniu. Są to: *mozdżek* ‘substancja mózgowa czy też szpik kostny’, *przezmozgi* ‘pozbawiony rozumu, obłąkany’, *przezmogowiec* ‘człowiek niemający rozumu, głupiec, nierozsądnie postępujący’.

⁹⁹ Do rodziny wyrazowej kontynuującej pie. *med^hu można również zaliczyć kilka nazw botanicznych, m.in. *miedownica* ‘*Melilotus officinalis* Lam. et alba Lam.’, *miodówka* ‘*Melissa officinalis* L.’, *miodunka* ‘*Melissa officinalis* L.’.

¹⁰⁰ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bohr*.

42. *mysz* ‘mysz’pie.: **muH-s* ‘mysz’comparanda: łac. *mūs* ‘mysz’, stgr. *mūs* ‘ts.’, scs. *myšb* ‘ts.’rozwój: pie. **muHs* > wpśl. **mūs* → **mys-i-* > ppśl. **myšb* > stp. *mysz*Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > wpśl. zanik samogłoski laryngalnej **H* i wzdłużenie zastępcze poprzedzającej ją samogłoski **u*, zmiana **ū* > **y*, przejście do tematów na -*i-*; wpśl. > ppśl. rozwój **s* > **š*, zachowanie krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru przedniego.

Relacje semantyczne

Podobnie jak w przypadku innych nazw zoologicznych (por. np. *bobr*, *gęś*), również w zakresie znaczeniowym rzeczownika *mysz* nie nastąpiły żadne przeobrażenia – znaczenie staropolskie odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu. W średniowieczu nie wykształciły się ponadto znaczenia wtórne, wyrażeniem (nazwą zoologiczną) o innym desygnacie było dopiero połączenie wyrazowe *wodna mysz* ‘*Crossopus fodiens* Wagn.’.

Leksem *mysz* nie ma zbyt wielu poświadczeń w materiale staropolskim. W tekstach średniowiecznych został odnotowany kilkakrotnie. Egzemplifikacje pochodzą z *Rozmowy mistrza Polikarpa ze śmiercią*, *Biblii królowej Zofii*, słownika przyrodniczego Jana Stanki oraz łacińskiego kazania husyty polskiego, w którym odnotowane zostały polskie glosy.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka wyrazów opartych na tym samym rdzeniu. Są to derywaty od rzeczownika *mysz*: deminutivum *myszka* ‘myszaty, popielaty, szary, bury (o maści końskiej)’ oraz przymiotniki *myszy* ‘maści takiej jak mysz, popielaty, szary, bury (o koniu)’, *myszasty* ‘myszaty, popielaty, szary, bury (o maści końskiej)’, *myszaty* ‘ts.’¹⁰¹.

43. *mzda* ‘zapłata’, ‘sam kapitał bez pobieranych od niego odsetek’pie.: **misd^h-eh₂* ‘opłata’comparanda: skr. *mīdhá* ‘cena, zysk’, goc. *mizdo* ‘ts.’, scs. *m̃zda* ‘płatność, zysk’rozwój: pie. **misd^heh₂* > psł. **m̃zda* > stp. *mzda*Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie samogłoski **e* do **a* przez wygłosową spółgłoskę laryngalną **h₂* oraz jej zanik ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski **a*, zanik aspiracji śródgłosowej spółgłoski przydechowej **d^h* > **d*, zachowanie wygłosowego krótkiego **i* w postaci jeru miękkiego, udźwięcznienie spółgłoski **s* do **z* w grupie spółgłoskowej pod wpływem następującej spółgłoski dźwięcznej **sd* > **zd* (asymilacja pod względem dźwięczności); psł. > stp. zanik śródgłosowego jeru przedniego w pozycji słabej.

¹⁰¹ W Sstp odnotowano także opartą na tym samym rdzeniu nazwę botaniczną *myszotrzew* ‘kurzyślad’.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i główne znaczenie staropolskie są w zasadzie takie same, należą do pola semantycznego związanego z zapłatą (pieniężną) za jakiś przedmiot. Wtórne wykształcenie znaczenia 'sam kapitał bez pobieranych od niego odsetek' może być związane z terminologizacją wyrazów pospolitych.

Wyraz jest kilkakrotnie poświadczony w zabytkach staropolskich, przy czym pierwsze, główne znaczenie ilustrowane jest cytatami wyłącznie ze źródeł o charakterze religijnym (kazanie, *Biblia królowej Zofii*, *Psalterz puławski*), drugie natomiast – cytatami ze źródeł o charakterze prawniczym (*Kodeks Świętosławów*, *Kodeks Działyńskich*).

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek **misd^h*- nie jest kontynuowany w żadnych innych wyrazach odnotowanych w Sstp.

44. **niebo** 'pozorne sklepienie nad ziemią, firmament, uważane popularnie za siedzibę Boga'

pie.: **neb^h*-os 'niebo'

comparanda: skr. *nábhas*- 'mgła, chmury, niebo', het. *nēpiš* 'niebo', lit. *debesis* 'chmura, obłok', scs. *nebo* 'niebo'

rozwój: pie. **neb^h*os > psł. **nebo* > stp. *niebo*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiracji śródgłosowej spółgłoski przydechowej **b^h* > **b*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowej spółgłoski **n* do *n'*, a w konsekwencji *ń* pod wpływem następującej samogłoski przedniej **e*.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. Wyraz został dość licznie poświadczony w materiale staropolskim odnotowanym w Sstp, przede wszystkim w utworach religijnych (modlitwa *Ojcze nasz*, psalterze, *Biblia królowej Zofii*, *Legenda o św. Aleksym* etc.).

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski pierwiastek **neb^h*- 'mokry, wilgotny' jest kontynuowany w następujących wyrazach zawartych w Sstp:

- niebie* 'pozorne sklepienie nad ziemią, przestworza nad ziemią, firmament, uważane popularnie za siedzibę Boga', *niebios* 'ts.';
- niebieski*, *niebiesski* czy *niebieśki* 'odnoszący się do nieba, firmamentu, do przestworu nadziemnego', *niebieskość* 'wzniesienie się duszy ku Bogu';
- podniebie* 'pułap, sklepienie', 'namiot', *podniebienie* 'pułap, sklepienie', 'pomieszczenie w górnej części budynku, piętro', 'górną część jamy ustnej', *podniebios* 'powietrze, przestworza, też tzw. piąty element w filozofii scholastycznej', *podniebnie* 'wysoko nad ziemią, w przestworzach, zajmując miejsce

pełne chwały’, *podniebny* ‘znajdujący się, unoszący się w powietrzu, pod niebem’;

- d) *wniebowzięcie* ‘wzięcie do nieba wraz z ciałem (o Marii, matce Jezusa Chrystusa)’, *wniebowzięty* ‘wzięta z ciałem do nieba (o Marii, matce Jezusa Chrystusa)’.

45. *noc* ‘przeciąg czasu od zachodu do wschodu słońca’

pie.: **nok^w-t-s* ‘noc’

comparanda: skr. *nákt* ‘noc’, stgr. *núks* ‘ts.’, lit. *naktis* ‘ts.’, scs. *noštʹ* ‘ts.’

rozwój: pie. **nok^wts* → psł. **noktʹ* > stp. *noc*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik koartytucji labialnej w spółgłosce labiowelarnej **k^w* > **k*, zmiana morfologiczna polegająca na przeniesieniu formy z odmiany atematycznej (bezsufiksальной) do formacji na **-i-* poprzez dodanie sufiksu **-i-*, zachowanie wygłosowego krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; psł. > stp. uproszczenie grupy **kt* zmiękczonej przez następujący jer przedni do *c*’ (GHJP: 32), zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie kontynuuje znaczenie praindoeuropejskie. Prócz prymarnego ‘przeciąg czasu od zachodu do wschodu słońca’, w staropolszczyźnie wykształciły się jeszcze dwa inne znaczenia, związane z połączeniami wyrazowymi zawierającymi rzeczownik *noc*. Są to: *Wielka, Wielika Noc* ‘święto żydowskie, obchodzone na pamiątkę wyjścia z Egiptu’, ‘Wielkanoc, święto chrześcijańskie obchodzone na pamiątkę zmartwychwstania Chrystusa’ oraz nazwa botaniczna *noc i dzień, noc a dzień, dzień i noc, po nocy dzień* ‘pszeniec, *Melampyrum nemorosum* L.’.

Wyraz został wielokrotnie poświadczony w średniowiecznych zabytkach językowych. W znacznej mierze ilustracją materiałową leksemu *noc* są cytaty pochodzące z tekstów religijnych.

Wyrazy pokrewne

Pie. **nok^w-* jest kontynuowane w kilkunastu staropolskich wyrazach. Są to derywaty motywowane rzeczownikiem *noc* i ich pochodne:

- nocować* ‘przyjmować na noc, na nocleg’, *nocleg* ‘wypoczynek nocny poza domem, też miejsce tego wypoczynku’, *nocnice* ‘zmora, ciężki sen z przywidzeniami i uczuciem duszności (pl. tantum)’, *nocny* ‘właściwy nocy, w nocy będący, zdarzający się w nocy’, *nocsia* ‘bieżącej nocy, tej nocy’, *nocnobiający* ‘błąkający, włóczący się po nocy’;
- ponocować* ‘pełnić straż w nocy, czuwając, strzec kogoś, czegoś’, *ponocki* ‘posługa kmiecia polegająca na pełnieniu straży w nocy (pl. tantum)’;
- połnoc, pułnoc* ‘środek nocy, pora około godziny 24’, ‘strona świata przeciwległa do południa’, *połnocy, połunocy* ‘środek nocy, pora około godziny 24’, ‘strona świata

- przeciwległa do południa’, *połnocny, połunocny* ‘dziejący się w środku nocy, o północy’, ‘dotyczący strony świata zwanej północą’;
 d) *środnoc* ‘środek nocy, północ’¹⁰².

46. *nos* ‘narząd powonienia, najbardziej wystająca część twarzy między oczyma i czołem a ustami’, ‘dziób’

pie.: **nas-os* ‘nos’

comparanda: skr. *nás* ‘nos’, stwn. *nasa* ‘ts.’, lit. *nósis* ‘ts.’, scs. *nosъ* ‘ts.’

rozwój: *pie.* **nasos* > *psł.* **nosъ* > *stp.* *nos*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: *pie.* > *psł.*: zmiana **o* w *jer* tylny, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, podwyższenie artykulacji **a* > **o* w epoce późnoprasłowiańskiej; *psł.* > *stp.*: zanik wygłosowego *jeru* tylnego w pozycji słabej¹⁰³.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i główne znaczenie staropolskie są jednakowe. Wyraz *nos* jest nazwą części ciała, która pokrywa się znaczeniem i budową w wielu językach indoeuropejskich (por. także hasło *brew*). Znaczenie wtórne ‘dziób’ wykształciło się wskutek skojarzenia nosa człowieka z przednią częścią głowy ptaka, obejmującą jego otwór gębowy. Wyraz *nos* tworzy także połączenia wyrazowe (*czapi nos, bociani nos*) o znaczeniu botanicznym ‘różne rośliny z rodziny Geraniaceae’.

Wyraz często występuje w średniowiecznych zabytkach językowych, przede wszystkim w tekstach o charakterze prawniczym i słowniczkach. Najliczniej poświadczony jest znaczenie prymarne ‘narząd powonienia (...)’, ilustracja materiałowa przy pozostałych znaczeniach w Sstp jest niewielka.

Wyrazy pokrewne

W tekstach średniowiecznych nie odnotowano zbyt wielu wyrazów kontynuujących *pie.* **nas-*. Są to: *nosaty* ‘mający duży nos’, ‘chorujący na nosaciznę (o koniu)’, *krzywonos* ‘mający krzywy nos’, *nozdrze, nozdrza* ‘otwór nosowy’¹⁰⁴.

¹⁰² Do rodziny wyrazów kontynuującej *pie.* **nok* – można zaliczyć także heortonim *Wielkonoc, Wielikonoc* (u Żydów) ‘obrzędowy posiłek paschalny’, ‘święto żydowskie obchodzone na pamiątkę wyjścia z Egiptu’, ‘Wielkanoc, święto chrześcijańskie, obchodzone na pamiątkę zmartwychwstania Chrystusa’ i przymiotniki od niego urobione: *wielkonocny, wielikonocny* ‘związany z wielkanocą, obrzędowym żydowskim posiłkiem paschalnym’, ‘związany ze świętem żydowskim obchodzonym na pamiątkę wyjścia z Egiptu’, *wielikonocny, przywielikonocny* (o dniu, de die) ‘taki, który jest blisko Wielkanocy’.

¹⁰³ Według R. Derksena (EDSIL: 357) w języku prasłowiańskim wyraz **nos* został urobiony od *pie.* ac.sg. **nh₂-es-m*, a w bałtyckich od *pie.* n.sg. **neh₂-s-s*. Podobnie w formie praindoeuropejskiej rekonstruują oni formę ze spółgłoską laryngalną **h₂*. Ze względu na to, że badacz reprezentuje indoeuropeistyczną szkołę lejdejską, która nie przyjmuje istnienia prajęzykowego fonemu **a*, w przypadku tego wyrazu przyjęłam rekonstrukcję *pie.* **nasos*.

¹⁰⁴ Do rodziny wyrazów kontynuującej *pie.* **nas-* można zaliczyć także nazwy botaniczne: *nosek*, też pl. tantum *noski* ‘różne rośliny z rodziny Geraniaceae’, *lapinos* ‘bodziszek cuchnący’, *lominos* ‘Clematis erecta All.’.

47. **ogień** ‘objaw palenia się, płomień (płomienie), żar’, ‘zaognienie, stan zapalny jakiejś części ciała’

pie.: **h₁ogn-is* ‘ogień’

comparanda: skr. *agní* ‘ogień’, łac. *ignis* ‘ts.’, lit. *ugnis* ‘ts.’, scs. *ognb* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₁ognis* > psł. **ognb* > stp. *ogień*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej **h₁*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zachowanie wygłosowego krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; psł. > stp. zmiękczenie wygłosowej spółgłoski **n* do *n'* (> *ñ*) pod wpływem następującego po niej jeru przedniego, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej, wstawienie samogłoski anaptyktycznej *e* do grupy spółgłoskowej **gñ* > *geñ*, zmiękczenie spółgłoski **g* do *g'* pod wpływem następującej samogłoski przedniej *e*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i prymarne znaczenie staropolskie są jednakowe. W obrębie głównego znaczenia w staropolszczyźnie można wyróżnić podznaczenia: ‘ognisko’, ‘pożar’, ‘ogień błyskawic, błyskawice’, ‘intensywne, gwałtowne, gorące uczucie (przeżycie)’. Ponadto w Sstp jednokrotnie odnotowane zostało wtórne znaczenie wyrazu *ogień* ‘zaognienie, stan zapalny jakiejś części ciała’. Być może wytworzyło się wskutek terminologizacji nazw pospolitych (tu: terminologia medyczna).

Prymarne znaczenie ma w Sstp liczną egzemplifikację materiałową. Cytaty ilustrujące użycie tekstowe leksemu *ogień* pochodzą z tekstów o rozmaitej tematyce (kazania, modlitwy, kodeksy prawnicze, rotys przysięg sądowych). Znaczenie sekundarne ma tylko jedno poświadczenie z traktatu lekarskiego.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano następujące derywaty kontynuujące w morfemie leksykalnym pie. **h₁ogn-*: *ognisty* ‘pełen ognia, płomienny’, *ognisko* ‘palący się stos drzewa’, ‘miejsce, gdzie płonie lub płonął ogień, palenisko’, *ogniowy*, *ogniewy* ‘dotyczący ognia, pochodzący od ognia, przez ogień utworzony’, *ogniwo* ‘krzesiwo’, *ogniwość* ‘zapalczliwość, namiętne usposobienie’¹⁰⁵.

48. **oś** ‘poprzeczny drążek, na którym obracają się koła, umieszczony pod pojazdem’

pie.: **h₂eks-is* ‘oś’

comparanda: skr. *ákṣa* ‘oś’, łac. *axis* ‘ts.’, lit. *ašis* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₂eksis* > psł. **osb* > stp. *oś*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: przebarwienie samogłoski **e* przez nagłosową spółgłoskę laryngalną **h₂* do **a*, zanik

¹⁰⁵ Do rodziny wyrazów prawdopodobnie można zaliczyć także nazwę botaniczną *ogniczka* ‘*Cladonia coccifera* Flk.’, ‘goreczyca jasna’.

nagłosowej spółgłoski laryngalnej, uproszczenie grupy spółgłoskowej **ks* do prasłowiańskiej **s*, zachowanie krótkiej samogłoski **i* w postaci jeru przedniego, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski **s* do *s'* pod wpływem następującego jeru przedniego, zanik wygłosowego jeru przedniego.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie w zasadzie odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu. W Sstp to jedyne odnotowane znaczenie rzeczownika.

Derywat został poświadczony w materiale staropolskim kilkanaście razy, z czego najczęściej użyć leksemu pochodzi z łacińskich teksów glosowanych.

Wyrazy pokrewne

W Sstp nie odnotowano żadnych innych wyrazów opartych na tym samym rdzeniu.

49. *pqć* ‘wędrowka, podróż w odległą stronę’

pie.: **ponth₂-s* ‘droga’

comparanda: stgr. *póntos* ‘morze’, łac. *pontus* ‘most’, stpr. *pintis* ‘droga’, scs. *pōtā* ‘ts.’

rozwój: pie. **ponth₂s* → psł. **pōtā* > stp. *pqć*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: zmiana morfologiczna polegająca na dodaniu do tematu sufiksu **-i-*, wskutek czego nastąpiło przejście wyrazu do odmiany na **-i-*, zanik wygłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂*, zmiana **on* > **ō*, zachowanie wygłosowego krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski **t* do *t'* (a następnie > *ć*) pod wpływem następującego jeru przedniego, afryktywizacja **t'* > *tś*, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie zmieniło się względem znaczenia praindoeuropejskiego; nastąpiło jego przeniesienie z konkretnego ‘droga’ do abstrakcyjnego ‘wędrowka, podróż w odległą stronę’. Oba znaczenia pozostają jednak ze sobą w ścisłym związku, ze względu na to, że odnoszą się do podróżowania.

Wyraz *pqć* ma niewiele poświadczeń w średniowiecznych zabytkach. W Sstp odnotowano tylko trzy użycia leksemu. Najwcześniejsze (połowa XV wieku) pochodzi z łacińskiego kazania z polskimi glosami, kolejne, z tego samego okresu, również zostało odnotowane w kazaniu, trzecie, datowane na 1471 rok, pochodzi z tzw. *Mamotrektu kaliskiego*.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano tylko dwa inne wyrazy kontynuujące pie. **ponth₂-*, są to derywaty od rzeczownika *pqć*: *pątnik* ‘wędrownik, obcy, kto przebywa poza ojczyzną’ oraz *pątnictwo*, *pątnicтво* ‘wędrowka, pobyt poza ojczyzną’.

50. **radło, redło** ‘prymitywne narzędzie służące do orania’, ‘miara powierzchni gruntu równa tzw. małemu pługowi, tyle, ile można zaorać jednego dnia zaprzęgiem dwu wołów lub jednego konia’

pie.: **h₂erh₃-d^hlom* ‘radło’

comparanda: stgr. *árottron* ‘radło’, orm. *arawr* ‘ts.’, lit. *árklas* ‘ts.’, scs. *ralo* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₂erh₃d^hlom* > psł. **ordlo* > stp. *radło*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: przebarwienie samogłoski **e* w **a* pod wpływem nagłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik nagłosowej (**h₂*) i śródgłosowej (**h₃*) spółgłoski laryngalnej, zmiana **a* > **o* w epoce późnoprasłowiańskiej, utrata aspiraty w śródgłosowym **d^h* > **d*, zanik wygłosowego **m* wskutek działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. zmiana prasłowiańskiej nagłosowej grupy **or* w *ra* pod intonacją akutową, zmiana **l* > *u* przed samogłoską tylną *o*; formę staropolską i północno-słowiańską *redło* tłumaczy się gwarowym rozwojem **ra* > **re* (Mańczak 2017: s.v.).

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie oraz główne znaczenie staropolskie są takie same. W staropolszczyźnie wykształciło się znaczenie wtórne, które, podobnie jak w wielu innych przypadkach (por. np. hasła *mzda*, *ogień*), związane jest z terminologizacją wyrażen pospolitych.

W Sstp odnotowano kilkanaście poświadczeń rzeczownika *radło*. Większość z nich stanowi egzemplifikację materiałową głównego znaczenia. Źródłami, z których zaczerpnięte zostały cytaty, są teksty prawnicze oraz słowniczki. Znaczenie wtórne ‘miara powierzchni gruntu...’ zostało zilustrowane dwoma XIII-wiecznymi cytatami, pochodzącymi z tekstów dyplomatycznych.

Wyrazy pokrewne

Wyrazy kontynuujące w rdzeniu pie. pierwiastek **h₂erh₃-* stanowią dość liczną grupę leksemów pokrewnych. Większość z nich to derywaty motywowane czasownikiem *orać*. Oprócz rzeczownika *radło* są to następujące wyrazy:

- a) *orać*¹⁰⁶ ‘spulchniać ziemię pod zasiew przez cięcie i obracanie skib ziemi (pługiem, sochą itp.)’, *oranie* ‘spulchnianie ziemi pod zasiew przez odcinanie i przewracanie skib ziemi’, *oracz* ‘ten, kto orze, uprawia ziemię, rolnik’, *oracki* ‘będący w związku z oraczem’;
- b) *poorać* ‘zaorać, orząc, uprawiać rolę’, *pooranie* ‘zaoranie’;
- c) *przeorać* ‘zaorać, uprawić rolę przez oranie’, ‘przez wyoranie bruzdy ustalić granicę, rozgraniczyć’, *przeoranie* ‘naruszenie, zniszczenie (miedzy, granicy itp.) przez zaoranie’, ‘przez wyoranie bruzdy ustalenie granicy, rozgraniczenie’;
- d) *przyorać* ‘przez zaoranie przyłączyć część cudzego pola do swojego’, *przyorek* ‘ziemia wzięta pod uprawę (przyorana) obok gruntu dawniej już uprawianego (?)’, *przyorkowy* ‘związany z przyorkiem’;

¹⁰⁶ Różnica fonetyczna między rzeczownikiem *radło* a czasownikiem *orać* i jego pochodnymi wynika z tego, że w czasowniku *orać* nie zaszła metateza w nagłosie, ponieważ nie było ku temu warunków (samogłoska po nagłosowej grupie **or-*).

- e) *rozorać* ‘orząc rozrzucić, zniszczyć, zniwelować (o kopcach granicznych)’, ‘zaorać, zorać (o roli)’, *rozoranie* ‘rozrzucenie, zniszczenie, zniwelowanie czegoś przez oranie’;
- f) *zaorać, zahorać* ‘orząc, przygotować ziemię pod zasiew’, *zaoranie* ‘zowanie cudzej ziemi jako własnej’;
- g) *oborać* ‘odgraniczyć przez wyoranie bruzdy granicznej lub zagrodzenie’, *otorać* ‘wyoraniem bruzdy odgraniczyć jedną własność od drugiej’, *podorać* ‘zaorać pierwszy raz płytko, podcinając chwasty, pokładać’, ‘zaorać obszar poza granicą własnego pola, zaorać cudze pole’, *worać* ‘orząc, wjechać pługiem w cudzy grunt’, *wyorać* ‘pługiem orząc, pociąć ziemię na skiby, przygotować pod zasiew, zaorać’, *wzorać* ‘uprawić rolę przez oranie, zaorać ziemię’, *zorać* ‘orząc, przygotować ziemię pod zasiew’.

51. *siostra* ‘córka tych samych rodziców w stosunku do swego rodzeństwa’, ‘krewna dalszego stopnia’, ‘kobieta należąca do tego samego rodu czy pokolenia’, ‘zakonnica, członkini zakonu lub bractwa kościelnego’

pie.: **sues-or* ‘siostra’

comparanda: skr. *svásar* ‘siostra’, goc. *swistar* ‘ts.’, lit. *sesuõ* ‘ts.’, scs. *sestra* ‘ts.’

rozwój: pie. **suesor* → psł. **sestra* > stp. *siostra*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: zmiana morfologiczna polegająca na dodaniu do formy praindoeuropejskiej, w której sufiks stoi w SZ (**sues-r-*), morfemu **-ā-*, wstawienie epentetycznej spółgłoski **t* do grupy **sr*; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowej spółgłoski **s* pod wpływem następującej samogłoski przedniej *e*, przegłos polski polegający na zmianie samogłoski **e* stojącej przed przedniojęzykowo-zębową spółgłoską twardą *s* w samogłoskę *’o*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak znaczenie staropolskie, przy czym w staropolszczyźnie wykształciły się jeszcze znaczenia wtórne ‘krewna dalszego stopnia’, ‘kobieta należąca do tego samego rodu czy pokolenia’, pozostające w tym samym polu semantycznym odnoszącym się do stosunków pokrewieństwa. Znaczeniem sekundarnym jest ponadto ‘zakonnica, członkini zakonu lub bractwa kościelnego’¹⁰⁷.

Wyraz jest licznie poświadczony w materiale staropolskim, teksty źródłowe mają rozmaity charakter. Są to zarówno zabytki językowe dotyczące prawa, religii, jak również słowniki.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilkanaście derywatów kontynuujących w morfemie leksykalnym pie. **sues-*. Są to derywaty od rzeczownika *siostra* i jego pochodnych. Do grupy wyrazów pokrewnych należą:

- a) *siestrny* ‘pochodzący od siostry’, *siestrzyn*, *siestrzynny* ‘związany z siostrą, należący do siostry’, *siestrzany* ‘syn krewnej należącej do tego samego rodu’, *siestrzyniec* ‘syn siostry w stosunku do ciotki lub wuja, siotrzeniec’;

¹⁰⁷ NB rzeczownik *brat* nie ma w Sstp poświadczonego paralelnego znaczenia †‘zakonnik’.

- b) *siestrzanek* ‘syn siostry w stosunku do ciotki lub wuja, siostrzeniec’, ‘syn krewnej należącej do tego samego rodu’, *siostrzanka*, *siestrzanka* ‘cóрка siostry w stosunku do ciotki lub wuja, siostrzenica’, ‘cóрка krewnej należącej do tego samego rodu’, *siestrzankowy* ‘należący do siostrzeńca’;
- c) *siostrzeniec* ‘syn siostry w stosunku do ciotki lub wuja’, ‘brat cioteczny albo stryjeczny’, ‘syn krewnej należącej do tego samego rodu’, *siostrzenica* ‘cóрка siostry w stosunku do ciotki lub wuja’, ‘siostra cioteczna’, ‘wnuczka, cóрка syna lub córki rodzonej albo cóрка siostrzenicy’, *siostrzenie*, *siestrzanie* ‘dziecko siostry w stosunku do ciotki lub wuja’, *siestrzeńczę* ‘dziecko siostry w stosunku do ciotki lub wuja’;
- d) *siestrzyca* ‘siostra (w formule zamawiania)’, *siostrzyński* ‘związany z siostrą zakonną’.

52. **słowo** ‘to, co się mówi, pisze, co zostało powiedziane, napisane, wyraz, wypowiedź, też wiadomość, polecenie, rozkaz, przyrzeczenie itp. zależnie od kontekstu’, ‘przysłowie’, ‘litera’, ‘nauka o pochodzeniu i pokrewieństwie wyrazów (?)’

pie.: **kleu-os* ‘słowo, to, co się słyszy’, ‘sława’

comparanda: skr. *śrávas* ‘sława, honor’, stgr. *kléos* ‘sława’, lit. *šlāvė* ‘ts.’, scs. *slovo* ‘słowo’

rozwój: pie. **kleuos* > psł. **slovo* > stp. *słowo*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł.: zmiana praindoeuropejskiego palatalnego **k̑* > **s* charakterystyczna dla języków sate-mowych, zanik wygłosowego **s* związany z działaniem prawa sylab otwartych, przejście dyftongu **eu* > **ou* w prasłowiańskim przed samogłoską **o*, spirantyzacja wygłosowego glajdu dyftongu **u* > **v*; psł. > stp. rozwój prasłowiańskiego **l* do *μ* przed samogłoską tylną *o*.

Relacje semantyczne

Praindoeuropejskie znaczenie ‘słowo, to, co się słyszy’ zachowało się częściowo w prymarnym znaczeniu staropolskim ‘to, co się mówi, pisze, co zostało powiedziane, napisane, wyraz, wypowiedź, też wiadomość, polecenie, rozkaz, przyrzeczenie itp. zależnie od kontekstu’; w tym wypadku można mówić o stałości semantycznej. Drugie znaczenie praindoeuropejskie, ‘sława’, nie zachowało się. Przyczyną mogło być to, że już w epoce praindoeuropejskiej został utworzony inny rzeczownik oparty na tym samym pierwiastku, pie. **klēueh₂* (WSE¹⁰⁸) ‘sława’ > psł. **slava* ‘ts.’ > stp. *slawa* o prymarnym znaczeniu ‘dobra opinia, dobre imię szeroko znane, uznanie, rozgłos’ (pozostałe definicje – zob. część *Wyrazy pokrewne*). Wobec tego wyraz *słowo* zachował praindoeuropejskie znaczenie ‘słowo, to, co się słyszy’, a wyraz *slawa* kontynuuje praindoeuropejskie znaczenie, które odnosi się do dwóch pierwiastków pie. – **kleu-os* ‘sława’ oraz **klēueh₂* ‘sława’.

W staropolszczyźnie ponadto funkcjonowały sekundarne znaczenia. Ich wykształcenie związane jest, po pierwsze, ze skojarzeniem jednego typu wypowiedzi z innym

¹⁰⁸ Na rekonstrukcję pierwiastka w WSE w tym wyrazie wpłynęły kontynuanty bałtosłowiańskie; odpowiedniki w pozostałych językach indoeuropejskich stoją w SE.

(‘przysłowie’), po drugie, z ograniczeniem wypowiedzi pisemnej do znaku graficznego, który ją tworzy ‘litera’, po trzecie, z terminologizacją nazw pospolitych (‘nauka o pochodzeniu i pokrewieństwie wyrazów’). Dodatkowo rzeczownik *słowo* jest członem wielu połączeń wyrazowych funkcjonujących w staropolszczyźnie, m.in. *słowo od słowa*, *słowo do słowa* ‘co do słowa, dokładnie, ściśle, po kolei’, *słowo boże*, *boże słowo* ‘ewangelia, nauka chrześcijańska’, *złe*, *nieuczciwe słowo* ‘obelga’.

Wyraz *słowo* jest jednym z najliczniej poświadczonych w staropolszczyźnie bezpośrednich kontynuantów praindoeuropejskich. Główne znaczenie ma egzemplifikację materiałową pochodzącą z tekstów religijnych (np. psalterze, przekazy dekalogu, *Biblia królowej Zofii*, *Rozmyślanie przemyskie*), prawnych (roty przysięg sądowych, oryły, kodeksy), słowniczków (mamotrekt, przekaz słownika *Vocabularius Ex quo*), listów etc. Znaczenia poboczne mają o wiele skromniejszą ilustrację materiałową (po jednym lub po dwa cytaty przy każdym znaczeniu).

Wyrazy pokrewne

Grupa staropolskich wyrazów kontynuujących praindoeuropejski rdzeń **k̑leu-* jest bardzo liczna. Zaliczają się do niej następujące derywaty¹⁰⁹:

- a) *słowko* ‘litera’, *słowny* ‘wyrażony słowami, mową’, *słowie* ‘to jest, to znaczy, czyli, inaczej mówiąc’, ‘mianowicie’, *słoworzeczna* ‘nauka o języku, gramatyka’, *przysłowie* ‘zdanie odnoszące się pierwotnie do określonego zdarzenia, sytuacji, osoby lub rzeczy, powtarzane później tradycyjnie, najczęściej w znaczeniu przenośnym’, ‘krótkie opowiadanie będące przenośnią dydaktyczno-moralizującą, przypowieść’, ‘opinia, pogląd, sąd ogółu’, ‘nazwa, przydomek’;
- b) *wysłowić* ‘wypowiedzieć, przedstawić słowami ustnie lub na piśmie’, *wysłowienie* ‘ogłoszenie, oznajmienie’, *wysłowie* ‘zgłoska, sylaba’, *wysłowny* ‘wyraźny, jasny, dokładny’, *wysłownie* ‘wyraźnie, jasno’, *niewysłowiony* ‘nieudający się wyrazić słowami, nie do wypowiedzenia’, *wysławiać* ‘wypowiadać, przedstawiać słowami ustnie lub na piśmie’, ‘wyrażać uznanie, podziw, cześć’, *wysławienie* ‘wypowiedzenie, przedstawienie’;
- c) *posłować* ‘wypowiedzieć, przedłożyć’, *wesłować* ‘słowami wyrazić, wypowiedzieć’, *osłowienie* ‘oddanie czci, wychwalenie’;
- d) *ślawić* ‘wyrażać uznanie, szacunek, podziw, chwalić, czcić, wielbić’, ‘rozślawić, uczynić głośnym, znanym, podziwianym’, ‘uroczyście obchodzić, świętować’, *śława* ‘dobra opinia, dobre imię szeroko znane, uznanie, rozgłos’, ‘chluba, ozdoba, to, co przynosi cześć i szacunek’, ‘uroczyste wyrażanie uznania, słowa pieśni wyrażającej uznanie, cześć (w kulcie religijnym)’, ‘majestat, dostojeństwo, wspaniałość, jako cecha przynależna Bogu’, ‘święto, uroczystość dla uczczenia kogoś, okazania komuś czci, szacunku, uwielbienia’, ‘szczęście wieczne jako nagroda za bogoboje w życiu (w religii chrześcijańskiej)’, ‘chępliwość, przechwalanie się’, *ślawętność* ‘dobra opinia, dobre imię szeroko znane, uznanie, rozgłos’, *nieśława* ‘zła sława’, *ślawiony* ‘pełen uznania, podziwu’, *ślawny* ‘szeroko znany, głośny, podziwiany’, ‘uroczysty, odświętny, obchodzony uroczyście, ze czcią’, ‘podniosły, dostojny’, *prześlawny* ‘bardzo sławny, słynny, znamienity’, ‘bardzo uroczysty, nadzwyczajny’;

¹⁰⁹ W niniejszym punkcie przytoczyłam wyrazy kontynuujące w morfemie leksykalnym SE pierwiastka **k̑leu-*; na SO (**k̑lou-*) oparty jest m.in. kontynuant *sluchać* i jego pochodne (EDSIL: 455).

slawnie ‘uroczyście, z wielką czcią’, *slawność* ‘dobra opinia, uznanie, rozgłos’, *slawność* ‘dobra opinia, uznanie, rozgłos’, ‘uroczystość, święto uroczyste’, *slawetny*, *slawetni*, *slawętni*, *slawętny*, *slawiętny* ‘szeroko znany, głośny, podziwiany’, ‘uroczysty, odświętny, obchodzony uroczyście’, ‘podniosły, dostojny’, *niesławętny* ‘niesławny, niemający sławy’;

- e) *osławić* ‘uczynić sławnym, przysporzyć sławy, wślawić’, *osławienie* ‘oddawanie czci, wychwalanie’, *osławność* ‘oddawanie czci, wychwalanie’.

53. *sol* ‘minerał, chlorek sodu używany głównie jako przyprawa do potraw i środek konserwujący’

pie.: **sal* ‘sól’

comparanda: stgr. *hals* ‘sól’, łac. *sāl* ‘ts.’, stpr. *sal* ‘ts.’, scs. *solb* ‘ts.’

rozwój: pie. **sal* → wpśl. **salis* > ppśl. **solb* > stp. *sōl* > pol. *sól*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > wpśl. zmiana morfologiczna polegająca na dodaniu sufiksu *-i- i przeniesieniu formy do tematów na -i-; wpśl. > ppśl. zmiana **a* > **o*, zanik wygłosowego *s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zachowanie wygłosowego krótkiego **i* w postaci jeru przedniego; ppśl. > stp. zanik wygłosowego jeru przedniego ze wzdlużeniem zastępczym samogłoski *o*; stp. > pol. podniesienie artykulacji *ō* > *u*¹¹⁰.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie staropolskie są takie same, w przypadku rzeczownika *sol* można zatem mówić zarówno o ciągłości leksykalnej, jak i semantycznej. W obrębie staropolskiego głównego znaczenia wykształciły się ponadto odcienie semantyczne, nawiązujące m.in. do symboliki soli jako znaku zawarcia przymierza czy (wraz z chlebem) oznaki utrzymywania, żywienia. Rzeczownik *sol* jest także elementem połączenia wyrazowego *sol ormieńska* ‘chlorek amonu’.

Wyraz został poświadczony kilkanaście razy w średniowiecznych zabytkach językowych. Źródła, w których odnotowano formy tekstowe leksemu *sol*, to teksty religijne, prawnicze, słownicze oraz teksty o tematyce przyrodniczej.

Wyrazy pokrewne

Grupa wyrazów kontynuujących pie. **sal*- w rdzeniach leksemów staropolskich jest liczna. Stanowią ją następujące derywaty:

- solny* ‘związany z solą, zawierający sól’, ‘związany z żupą solną’, *solnica* ‘naczynie na sól, solniczka’, ‘miejsce wydobywania soli’;
- slony* ‘mający smak charakterystyczny dla soli’, ‘nieurodzajny, nieużyteczny’, *prze-słony* ‘bardzo słony’, *sloność* ‘słona, bezpłodna ziemia’, *slone* ‘świadczanie uiszczane w soli przez producenta soli na rzecz panującego’, *slunawa* ‘słona, bezpłodna ziemia’, *solony* czy *solowy* ‘związany z solą’, *sloniny* ‘tłuszcz i mięso wieprzowe solone (pl. tantum)’;

¹¹⁰ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

- c) *solić* ‘dodawać soli, przyprawiać solą do smaku albo konserwować’, *osolić* ‘dodać soli (do potrawy), przyprawić solą’, *nasolić* ‘zaprząwić solą, posypać solą’;
- d) *słodki*¹¹¹ ‘mający słodki smak, nie gorzki ani kwaśny’, ‘dobry, łagodny, życzliwy’, ‘sprawiający przyjemność, wywołujący uczucie szczęścia’, *przesłodki* ‘bardzo miły, wdzięczny’, *słodkość* ‘smak słodki, bez goryczy i kwaśności’, ‘substancja o słodkim smaku’, ‘dobroć, łagodność, życzliwość’, ‘zdolność wywoływania przyjemnych doznań, łagodność, rozkoszność (jako cecha przedmiotów, rzeczy)’, ‘osoba albo rzecz dobra, sprawiająca przyjemność, rozkosz, przyprawiająca o miłe doznania’, ‘uczucie rozkoszy’, *słodko* ‘przyjemnie, w sposób sprawiający przyjemność, dający uczucie szczęścia’;
- e) *słodzić się* ‘wydawać się słodkim, miłym, przyjemnym, pożądanym’, *słotczyć* ‘osładzać, nadawać słodkiego, przyjemnego smaku’, *osłodzić* ‘uczynić słodkim’, *osłodzenie*, *osłodzenie* ‘uczynienie słodkim’, *osłodnąć* ‘stać się słodkim’, *osłodzić* ‘osłodzić, uczynić słodkim’, ‘uczynić coś łatwym do przyjęcia, złagodzić, uprzyjemnić (przenośnie)’, *rozłodzić się* ‘stać się słodkim’;
- f) *słód* ‘ziarna zboża (zwłaszcza pszenicy i jęczmienia) doprowadzone do skiełkowania, a następnie wysuszone, używane do produkcji piwa’, *słodowy* ‘związany ze słodem’, *słodowny* ‘ten, co przygotowuje słód, słodownik’, *słodownia* ‘budynek do przygotowywania słodu’, *słodownik* ‘ten, co przygotowuje słód’, *słodownica* ‘budynek do przygotowywania słodu’, *słodzina*, *słodziny* (pl. tantum) ‘odpady ze słodu otrzymywane przy produkcji piwa, używane jako pokarm dla zwierząt domowych’, ‘bliżej niezidentyfikowana roślina, prawdopodobnie strączkowa, używana jako pokarm dla zwierząt domowych’, ‘jakiś kosmetyk (może puder) wyrabiany z odpadów słodu lub z rośliny o nazwie słodzina’, *słodnąć* ‘mieć słodki, przyjemny smak’¹¹².

54. *syn* ‘dziecko płci męskiej w stosunku do własnych rodziców’, ‘członek tej samej grupy ludzi uznawanej za wspólnotę (w tekstach z Biblii lub pozostających pod jej wpływem)’

pie.: **suH-nus* ‘syn’

comparanda: skr. *sūnū* ‘syn’, goc. *sunus* ‘ts.’, lit. *sūnūs* ‘ts.’, scs. *synъ* ‘ts.’

rozwój: pie. **suHnus* > psł. **synъ* > stp. *syn*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik spółgłoski laryngalnej **H* w wygłosie pierwiastka ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej ją samogłoski **u*, które w prasłowiańszczyźnie przeszło w **y* (**u* > **ū* > **y*), zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zachowanie krótkiego **u* w postaci jeru tylnego; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

¹¹¹ Zarówno przymiotnik *słodki*, jak i przymiotnik *słony* pochodzą od pie. *sal* ‘sól’. Rozwój znaczeniowy przymiotnika *słodki* przedstawiał się następująco: ‘przyprawiony solą, posolony’ > ‘mający przyjemny smak, smaczny’ > ‘słodki’ (Boryś 2005: s.v.).

¹¹² Prawdopodobnie do grupy wyrazów pokrewnych zaliczyć można także nazwy botaniczne, np. *słonińczyk* (?) ‘cykoria podróżnik a. chondrilla’, *słodycz* ‘lukrecja’, *słodyczka* ‘Sium sisarum L.’, *słodzilka* ‘Sium sisarum L.’.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest takie samo jak prymarne znaczenie staropolskie, co jest typowe dla nazw pokrewieństwa, przy czym w staropolszczyźnie wykształciło się jeszcze wtórne ‘członek tej samej grupy ludzi uznawanej za wspólnotę (w tekstach z Biblii lub pozostających pod jej wpływem)’. W obrębie prymarnego znaczenia w Sstp usytuowane zostały również znaczenia połączeń wyrazowych, w skład których wchodzi rzeczownik *syn*, np. *syn czystego łoża* ‘syn pochodzący z prawnie ważnego związku małżeńskiego’, *marnotrawny, stracony syn* ‘syn marnotrawny, rozrzutny’, *sirotny syn* ‘sierota będący pod czyjąś opieką’.

Rzeczownik jest bardzo licznie poświadczony w materiale staropolskim. Znaczna część cytatów pochodzi z Biblii bądź z tekstów pozostających pod jej wpływem. W mniejszym stopniu źródłami poświadczeń są teksty prawnicze i słowniki.

Wyrazy pokrewne

Kontynuanty praindoeuropejskiego pierwiastka w SZ **suH-* (od pierwiastka w SE **seuH-* ‘rodzić się’) to derywaty od rzeczownika *syn* i jego pochodnych. Do rodziny wyrazów pokrewnych zaliczyć można następujące wyrazy:

- a) *synek* ‘syn (hypocor.)’, *synaczek* ‘syn (hypocor.)’;
- b) *synow*, *synowy* ‘dotyczący syna, związany z synem’, *synowski* ‘właściwy synowi, cechujący syna’, ‘związany z synostwem’;
- c) *synowa* ‘żona syna’;
- d) *synowiec* ‘syn brata w stosunku do stryja’, ‘wnuk, potomek, bliski krewny’, *synowcow*, *synowcowy* ‘należący do synowca’, *synowica* ‘córka brata w stosunku do stryja’, ‘ciotka, bliska krewna’, *synowie* ‘dziecko brata w stosunku do stryja’;
- e) *synowbrat* ‘syn brata w stosunku do stryja, synowiec’;
- f) *kurwisyn* ‘syn nierządnic, tu wulgarne wyzwisko’, *kurwiesynowstwo*, *kurwiesynowstwo* ‘haniebny postępki’;
- g) *złosyn* ‘człowiek postępujący źle, niegodziwie, przestępca’, *złosiństwo* ‘niegodziwość, przestępstwo’, *złosny*, *złostny* ‘popołniający przestępstwo, nieuczciwość, grzech, czyniący zło’, ‘niegodziwy, niesprawiedliwy’.

55. ***ślimak*** ‘Arion empiricorum Fer.’

pie.: **(s)leh₁-imaks* ‘ślimak’

comparanda: stgr. *leimāks* ‘ślimak’, łac. *līmāx* ‘ts.’

rozwój: pie. **(s)leh₁imaks* > psł. **slimak* > stp. *ślimak*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. kontynuacja formy z *s*-mobile, zanik spółgłoski laryngalnej **h₁*, monoftongizacja dyftongu **ei* do **i*, uproszczenie wygłosowej grupy spółgłoskowej **ks* do **k*, dodanie jeru tylnego w wygłosie ze względu na prawo sylab otwartych (albo przeniesienie do tematu na **-i-*); psł. > stp. zmiękczenie nagłosowego **s* > *s’* > *ś* przed *li*, zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie kontynuuje znacznie praindoeuropejskie, podobnie jak w przypadku innych nazw zoologicznych (por. np. *mysz*, *wąż*). W staropolszczyźnie oprócz znaczenia podstawowego funkcjonowało również znaczenie rozszerzone, bezpośrednio związane z prymarnym, odnoszące się tylko do formy pluralnej *ślimaki* ‘różne drobne zwierzęta morskie, skorupiaki i małże’. Ponadto wykształciło się znaczenie zoologicznego połączenia wyrazowego *ślimak morski* ‘*Turbo rugosus* L.’.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano tylko jeden inny derywat¹¹³ oparty na tym samym rdzeniu co *ślimak*. To rzeczownik *ślina*, też pl. tantum *śliny* ‘wydzielina gruczołów ślinowych’, kontynuujący w morfemie leksykalnym pie. **(s)leim-* ‘śluzowaty’ (Boryś 2005: 616).

56. *śnieg*, *śnig* ‘zimowy opad atmosferyczny w postaci białych płatków’

pie.: **snoig^{wh}-o-s* ‘substancja lepka, śnieg’

comparanda: goc. *snaiws* ‘śnieg’, skr. *snēhas* ‘tłustość, lepkość’, lit. *sniėgas* ‘śnieg’, scs. *sněgъ* ‘ts.’

rozwój: pie. **snoig^{wh}os* > psł. **sněgъ* > stp. *śnieg* || *śnig*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. kontynuacja SO pierwiastka **sneig^{wh}-* (SE) ‘lepić się’ (**snoig^{wh}-* SO), monoftongizacja dyftongu **oi* > **ě*, utrata aspiraty i koartykulacji labialnej w spółgłosce labiowelarnej aspirowanej **g^{wh}* > **g*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego **o* > *ɔ*; psł. > stp. regularny rozwój **ě* > *e*, zmiękczenie spółgłoski **n* przez następującą po niej samogłoskę przednią **ě* lub *e*, przejście **s* > *ś* pod wpływem *n* (asymilacja pod względem miękkości/miejsca artykulacji), zanik wygłosowego jeru tylnego; w stp. obok bezpośredniego kontynuantu *śnieg* funkcjonowała również oboczna postać *śnig*. Występujące w śródgłosie *i* można łączyć np. z różnicą wymawianiową w *ē* i *e*, przy czym wymowa *ē* (jak w stp. *śnieg*) zbliża się do wymowy *i* (GHJP: 81–95)¹¹⁴; byłby to dość wczesny przykład na ścieśnianie *ē* (poł. XV w.).

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie dokładnie kontynuuje znaczenie praindoeuropejskie, jest zatem kontynuantem bezpośrednim i pod względem gramatycznym, i semantycznym. Wyraz został kilkanaście razy poświadczony w tekstach staropolskich o tematyce religijnej.

¹¹³ Prawdopodobnie na tym samym rdzeniu oparte są również: nazwa botaniczna *ślinogorka* ‘*Ruscus hypoglossum* L.’ oraz nazwa zoologiczna *ślinogoz* ‘rzęsorek rzeczek, ssak z rodziny ryjówek, którego ślina zawiera jad’.

¹¹⁴ Jedyna realizacja leksemu *śnig* odnotowana w Sstp to wyraz tekstowy w poświadczeniu: *Perdita, zapadła sznigym, nam prohibet semita ferre gradum* (Sstp IX: 33), nie można zatem wykluczyć, że jej postać jest wynikiem błędu pisarza.

Wyrazy pokrewne

Rodzina staropolskich wyrazów kontynuujących w morfemie leksykalnym pie. **snoig^{wh}* jest nieliczna. Oprócz rzeczownika *śnieg* są to przymiotniki od niego urobione: *śniegowy* ‘barwą przypominający śnieg’ i *śnieżny* ‘związany ze śniegiem, obfitujący w śnieg’.

57. *świekie*, *świekr*, *świokier* ‘ojciec męża lub żony, teść’

pie.: **suekur-os* ‘świekie, teść’

comparanda: skr. *śvášura* ‘teść’, stgr. *hekurós* ‘ts.’, lit. *šėšuras* ‘ts.’

rozwój: pie.: **suekuros* > psł. **svekrъ* > stp. *świekie* || *świokier* → *świekr*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana spółgłoski zwartej na spółgłoskę szczelinową **k* > **s* charakterystyczna dla języków satemowych, zmiana sposobu artykulacji z głajdu na spółgłoskę szczelinową, **u* > **v* (spirantyzacja), dysymilacja na odległość podwójnego **s* w formie **suesry*, gdzie drugie **s* > **k* (Smoczyński 2018: 1320), zachowanie krótkiego **u* w postaci jeru tylnego, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego **o* > **b*; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej i wokalizacja jeru tylnego w pozycji mocnej **b* > *e*, zmiękczenie spółgłoski **v* poprzez następującą po niej samogłoskę przednią *e*, zmiana **s* > *ś* pod wpływem *v*’ (asymilacja pod względem miękkości), zmiękczenie spółgłoski **k* > *k*’, może pod wpływem poprzedzających ją spółgłosek *ś* i *v*’; w stp. obok bezpośredniego kontynuantu *świekie* funkcjonowały również dwie inne formy oboczne, tj. *świokier* – ze zmianą *e* > *o* w śródgłosie, *o* być może pochodzenia analogicznego¹¹⁵ – i *świekr* – forma wyabstrahowana z przypadków zależnych odmiany wyrazu *świekie* i przeniesiona do mianownika.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie dokładnie odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu, podobnie jak w wypadku większości nazw pokrewieństwa. Wyraz został poświadczony w średniowiecznych zabytkach językowych o rozmaitej tematyce (religijnej, prawniczej) kilkanaście razy.

Wyrazy pokrewne

Grupa wyrazów kontynuujących pie. **suekur-* jest nieliczna. Oprócz bezpośrednich kontynuantów *świekie* oraz *świekra* (por. następne hasło), należy do niej tylko rzeczownik *świekrzyca* ‘matka męża lub żony, teściowa’.

58. *świekra*, *świekre*, *świekry*, *świokra* ‘matka męża lub żony, teściowa’

pie.: **suekr-uh₂* ‘świekra’

comparanda: skr. *śvášrŭ* ‘teściowa’, łac. *socrus* ‘ts.’, scs. *svekry* ‘ts.’

rozwój: pie. **suekruh₂* > psł. **svekry* > stp. *świekry* → *świekre* → *świekra* || *świokra*

¹¹⁵ Łoś (1922: 43–44) wymienia ten przykład jako przypadek nieprawidłowej wokalizacji ‘o’.

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana spółgłoski zwartej na spółgłoskę szczelinową $*k' > *s$ charakterystyczna dla języków satemowych, zmiana sposobu artykulacji z glajdu na spółgłoskę szczelinową – $*u > *v$ (spirantyzacja), dysymilacja na odległość podwójnego $*s$ w formie $*suesry$, gdzie drugie $*s > *k$, zanik spółgłoski laryngalnej $*h_2$ ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski $*u$, które w prasłowiańszczyźnie przeszło w $*y$ ($*u > *ū > *y$); psł. > stp. zmiękczenie spółgłoski $*v$ poprzez następującą po niej samogłoskę przednią e , zmiana $*s > ś$ pod wpływem v' (asymilacja pod względem miękkości); w stp. obok bezpośredniego kontynuantu świekry funkcjonowały również trzy inne formy oboczne, tj. *świekreu* – forma przeniesiona z ac. sg. tematów na $-ū-$, *świekra* – forma urobiona według produktywnej odmiany tematów na $-a-$, *świokra* – urobiona według produktywnej odmiany tematów na $-a-$, gdzie o jest być może pochodzenia analogicznego.

Relacje semantyczne

Podobnie jak w przypadku innych nazw pokrewieństwa, również rzeczownik *świekra* kontynuuje znaczenie praindoeuropejskie. Ilustracja materiałowa użycia leksemu licząca kilkanaście wyrazów obejmuje źródła o charakterze prawniczym (zapiski sądowe), religijnym, jak również słowniki.

Wyrazy pokrewne

Zob. poprzednie hasło (*świekier*).

59. **trzoda, czroda, czrzoda, strzeda** ‘stado, gromada zwierząt domowych, przede wszystkim bydła’

pie.: $*kerd^h-eh_2$ ‘kolejność, zmienność, następstwo, porządek’

comparanda: goc. *hairda* ‘stado’, skr. *śárdha-* ‘zastęp’, scs. *črěda* ‘trzoda’

rozwój: pie. $*kerd^h-eh_2 > psł. *čerda > stp. czrzoda || trzoda || czroda || strzeda$

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik aspiracji w spółgłosce zwartej aspirowanej $*d^h > *d$, przebarwienie wygłosowej samogłoski $*e$ w $*a$ pod wpływem spółgłoski laryngalnej $*h_2$, zanik spółgłoski laryngalnej $*h_2$ ze wzdłużeniem zastępczym poprzedzającej samogłoski $*a$, I palatalizacja nagłosowej samogłoski $*k$ do $*č$ przed samogłoską przednią $*e$; psł. > stp. metateza śródgłosowej grupy $*er$ do rze ¹¹⁶, przegłos polski $*e > 'o$ przed d . Formy oboczne związane są z regularnymi (*czrzoda > trzoda* – zmiana grupy *czrz > trz*) bądź nieregularnymi (*czroda, strzeda*) zmianami fonetycznymi.

Relacje semantyczne

Znaczenie rzeczownika *trzoda* uległo przeobrażeniom semantycznym od epoki praindoeuropejskiej do staropolszczyzny. Etymologiczne znaczenie ‘kolejność, zmienność, następstwo, porządek’ rozwinęło się – najprawdopodobniej poprzez pośrednie ‘szereg rzeczy

¹¹⁶ Rozwój *rz* w polszczyźnie – por. hasło *dziewierz*.

czy istot kolejno następujących, porządek’ – do staropolskiego ‘stado, gromada zwierząt domowych, przede wszystkim bydła’ (Boryś 2005: 650). Przeniesienie znaczenia nastąpiło wskutek asocjacji porządku jako takiego z kolejnością rzeczy bądź istot w obrębie grupy istot – stada. Było to jedyne znaczenie w staropolszczyźnie.

Rzeczownik został dość licznie poświadczony w materiale staropolskim. Użycia tekstowe leksemu *trzoda* pochodzą z tekstów o różnorodnej tematyce, przede wszystkim prawniczej i religijnej.

Wyrazy pokrewne

W Sstp nie odnotowano żadnych innych wyrazów opartych na tym samym co *trzoda* rdzeniu.

60. **tur** ‘tur’

pie.: **tauros* ‘tur’

comparanda: stgr. *taũros* ‘byk’, łac. *taurus* ‘byk’, lit. *taũras* ‘tur’, scs. *turb* ‘ts.’

rozwój: pie. **tauros* > psł. **turb* > stp. *tur*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. monoftongizacja dyftongu **au* do **u*, zanik wygłosowego **s* spowodowany działaniem prawa sylab otwartych, przejście krótkiego **o* w jer tylny; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Analogicznie jak w przypadku innych nazw zwierząt (por. np. *bobr*, *ślimak*), również znaczenie rzeczownika *tur* nie uległo żadnym zmianom od epoki praindoeuropejskiej do staropolszczyzny. Ponadto w najstarszym okresie rozwoju języka polskiego nie wykształciły się znaczenia sekundarne.

Rzeczownik *tur* został zaświadczony w materiale staropolskim kilkanaście razy. Przede wszystkim są to poświadczenia z tekstów o charakterze prawniczym, a także różnego rodzaju słowniczków.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano trzy derywaty pokrewne rzeczownikowi *tur*: *turza* ‘samica tura’, *turznik* ‘strzała czy oszczep używany przy polowaniu na tura’, *turzy* ‘związany z turem, będący częścią tura’.

61. **ucho** ‘narząd słuchu ludzi i zwierząt’, ‘uchwyt mniej więcej półkolisty, kształtem przypominający ucho ludzkie’

pie.: **h₂eus-os* ‘ucho’

comparanda: goc. *auso* ‘ucho’, stirl. *áu* ‘ts.’, lit. *ausis* ‘ts.’, scs. *uxo* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₂eusos* > psł. **uxo* > stp. *ucho*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie samogłoski *e do *a przez nagłosową spółgłoskę laryngalną *h₂, zanik spółgłoski laryngalnej *h₂ w nagłosie, zmiana *s występującego po *u w *x, monoftongizacja dyftongu *eu do *u, zanik wygłosowej spółgłoski *s spowodowany prawem sylab otwartych, utrzymanie wygłosowego *o bez zmiany w jer albo ze względów akcentowych, albo pod wpływem deklinacji zaimkowej (tj. forma na *-o wprowadzona analogicznie do zaimków); psł. > stp. kontynuacja bez zmian.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i główne znaczenie staropolskie są takie same, co jest typowe dla nazw części ciała odziedziczonych z praindoeuropejszczyzny (por. *brew*, *głowa*). W staropolszczyźnie wykształciło się także znaczenie wtórne ‘uchwyt mniej więcej półkolisty, kształtem przypominający ucho ludzkie’, powstałe najprawdopodobniej na skutek skojarzenia kształtu ucha ludzkiego z kształtem uchwytów przytwierdzanych do przedmiotów.

Rzeczownik jest licznie poświadczony w materiale staropolskim. Materiał ilustracyjny hasła *ucho* w Sstp pochodzi przede wszystkim z tekstów o tematyce religijnej (*Psalterz floriański* i *Psalterz puławski*, *Biblia królowej Zofii*, *Modlitwy Wacława*) – główne znaczenie. Znaczenie wtórne zostało zaświadczone trzy razy – dwa razy w słownikach łacińskich *Vocabularius Ex quo*, raz w satyrze Persjusza, przy czym wszystkie poświadczenia to glosy polskie w tekstach łacińskich.

Wyrazy pokrewne

Wyrazami opartymi na tym samym pierwiastku co *ucho* są odnotowane w Sstp derywaty: *uszaciec* ‘ustalanej pojemności naczynie z uszami’, *uszatek* ‘ustalanej pojemności naczynie z uszami’, *uszny* ‘z uchem związany’, a także *nausznicza* ‘ozdoba zawieszana u ucha, rodzaj kolczyka’, *zauszka* ‘ozdoba zawieszana u ucha, rodzaj kolczyka’, *zausznicza* ‘ozdoba zawieszana u ucha, rodzaj kolczyka’¹¹⁷.

62. *wąż* ‘zwierzę kręgowie o ciele obłym, długim, pełzające, przeważnie o jadowitym ukąszeniu, wąż’

pie.: *h₂eng^{wh}-is ‘wąż’

comparanda: łac. *anguis* ‘wąż’, stwn. *unc* ‘ts.’, lit. *angis* ‘ts.’

rozwój: pie. *h₂eng^{wh}is > psł. *ōžb > stp. *wąż*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie nagłosowej samogłoski *e w *a przez spółgłoskę laryngalną *h₂, zanik nagłosowej samogłoski laryngalnej, zanik aspiracji i koartyzacji labialnej w spółgłosce labiodentalnej aspirowanej *g^{wh} > *g, zanik wygłosowej spółgłoski *s spowodowany prawem sylab otwartych, I palatalizacja *g do *ž pod wpływem następującej samogłoski przedniej *i,

¹¹⁷ W Sstp odnotowano również nazwę botaniczną opartą na tym samym rdzeniu: *uszko*, też pl. *tantum uszka*, *uszki* ‘konwalia majowa’, ‘jastrzębiec kosmaczek’, ‘babka średnia’.

zachowanie krótkiego **i* w postaci jeru przedniego, zmiana nagłosowej samogłoski **a* w **o*, zanik spółgłoski **n* z unosowaniem poprzedzającej samogłoski **o* do **o*; psł. > stp. wstawienie w nagłosie wyrazu spółgłoski *w*, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie jest kontynuowane w staropolszczyźnie, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. W średniowieczu nie wykształciły się wtórne znaczenia rzeczownika, jednak w przenośnym użyciu desygnat wyrazu *wąż* stanowił symbol zła i pokusy. Ponadto wyspecjalizowały się znaczenia zoologiczne odnoszące się do połączeń wyrazowych: *plotny wąż* ‘padalec’, *wąż polny* ‘zaskroniec’, *wodny wąż* ‘ts.’.

Prymarne znaczenie rzeczownika *wąż* ‘zwierzę kręgowie o ciele obłym, długim, pełzające, przeważnie o jadowitym ukąszeniu, wąż’ jest bogato poświadczane w materiale staropolskim. Cytaty stanowiące ilustrację materiałową leksemu pochodzą głównie z tekstów o charakterze religijnym (*Biblia królowej Zofii*, psalterze, *Rozmyślanie przemyskie* itd.). Znaczenia połączeń wyrazowych pochodzą natomiast ze słowników (głosy w drukowanym przekazie *Vocabularius Ex quo*, *Wokabularz trydencki*).

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka innych derywatów opartych na tym samym rdzeniu co rzeczownik *wąż*: *wężowy*, *wężewy* ‘związany z wężem, właściwy wężowi, pochodzący od węża’, *wężówka* ‘skóra zrzucona przez leniącego się węża’, *wężysko* ‘miara długości, wynosząca 10 prętów, czyli 75 łokci’.

Oprócz wskazanych apelatywów, w staropolszczyźnie funkcjonowały również nazwy botaniczne i zoologiczne kontynuujące pie. **h₂eng^{wh}is*: *wężowiec* ‘rdest wężownik’, *wężownik*, *wężewnik* ‘ts.’, *wężyniec* ‘ts.’, *węgorz*¹¹⁸ ‘węgorz’, *węgorzyc* ‘minóg’, *węgorzyca* ‘minóg’.

63. **wdowa** ‘kobieta, której mąż umarł’

pie.: **h₁uid^h-eueh₂* ‘wdowa’

comparanda: skr. *vidhāvā* ‘wdowa’, łac. *uidua* ‘ts.’, stpr. *widdewū* ‘ts.’, scs. *vǫdova* ‘ts.’

rozwój: pie. **h₁uid^heueh₂* > psł. **vǫdova* > stp. *wdowa*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej **h₁*, zmiana glajdu w spółgłoskę szczelinową **u* > **v* (spirantyzacja) w obu **u*, zachowanie wygłosowego krótkiego **i* w postaci jeru przedniego, utrata aspiraty w śródgłosowym **d^h* > **d*, rozwój dyftongu **eu* > **ou*, przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik wygłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂*; psł. > stp. zanik jeru przedniego w pozycji słabej.

¹¹⁸ W derywatach *węgorz*, *węgorzyc*, *węgorzyca* nie zaszła palatalizacja **g* > **ž* ze względu na brak odpowiednich warunków (samogłoska tylna zamiast przedniej).

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie i znaczenie staropolskie są takie same, w przypadku rzeczownika *wdowa* można zatem mówić zarówno o ciągłości leksykalnej, jak i semantycznej. Rzeczownik został poświadczony w materiale odnotowanym w Sstp dość licznie. Teksty źródłowe, z których pochodzą cytaty, mają charakter religijny i prawniczy.

Wyrazy pokrewne

Kontynuanty praindoeuropejskiego pierwiastka w SZ **h₁uid^h*- (SE: **h₁euid^h*- ‘oddzielić, odłączyć’) to derywaty od rzeczownika *wdowa* i jego pochodnych: *wdowiec* ‘mężczyzna, którego żona umarła’, *wdowi* ‘związany z wdową’, ‘złożony z wdów’, *wdowine* ‘opłata składana na rzecz panującego przy powtórnym zamażpójściu wdowy stanu chłopskiego czy też własność wdowy’, *wdowski* ‘wdowi, związany z wdową, właściwy wdowie, przynależny do wdowy’, *wdowstwo* ‘wdowieństwo, stan wdowi’, *wdowka* ‘wdowa, kobieta, której mąż umarł (hypocor.)’¹¹⁹.

64. *wełna, wielna* ‘włosy pokrywające skórę owiec, tu głównie już ostrzyżone, służące jako surowiec do wyrobu nici, sukna itp.’

pie.: **Hulh₁-neh₂* ‘wełna’

comparanda: skr. *ūrṇā* ‘wełna’, goc. *wulla* ‘ts.’, lit. *vilna* ‘ts.’, scs. *vlbna* ‘ts.’

rozwój: *pie.* **Hulh₁-neh₂* > psł. **v_lna* > stp. *wełna* || *wielna*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: *pie.* > psł. zanik nagłosowej spółgłoski laryngalnej **H*, zmiana glajdu w spółgłoskę szczelinową **u* > **v* (spirantyzacja), zanik spółgłoski laryngalnej **h₁* w wygłosie rdzenia, rozwój **l* > **il* > **l'*, przebarwienie samogłoski **e* > **a* pod wpływem spółgłoski laryngalnej **h₂*, zanik wygłosowej spółgłoski laryngalnej **h₂*; psł. > stp. regularny rozwój **l'* > *el* przed spółgłoską przedniojęzykowozębową *n*, po której następuje samogłoska tylna (> *wełna*); w formie *wielna* palatalizacja nagłosowego *v*, być może pod wpływem następującej po niej samogłoski przedniej *e*.

Relacje semantyczne

Rzeczownik *wełna* jest kontynuantem bezpośrednim zarówno pod względem gramatyki, jak i semantyki – znaczenie staropolskie odpowiada dokładnie znaczeniu praindoeuropejskiemu. Ilustracja materiałowa wyrazu w Sstp liczy kilkanaście cytatów z tekstów o tematyce religijnej, prawniczej, przyrodniczej, leksykograficznej.

Wyrazy pokrewne

Kontynuanty praindoeuropejskiego pierwiastka w SZ **Hulh₁*- (od pierwiastka w SE: **Huelh₁*- ‘rwać, wrywać’) to derywaty od rzeczownika *wełna*: *wełnarz* ‘rzemieślnik tkający sukno z wełny’, *wełniany* ‘dotyczący wełny, zrobiony z wełny’.

¹¹⁹ Do grupy wyrazów pokrewnych można zaliczyć także nazwy botaniczne: *wdownik* ‘fiołek trójbarwny’ oraz *wdowki* (pl. tantum) ‘ts.’.

65. *wieczor* ‘część doby zaraz po zachodzie słońca’

pie.: **ue-k^wsper-os* ‘wieczór’

comparanda: stgr. *hēspēros* ‘wieczór’, łac. *vesper* ‘ts.’, lit. *vākara* ‘ts.’, scs. *večer* ‘ts.’

rozwój: pie. **uek^wsperos* > psł. **večer* > stp. *wieczōr* > pol. *wieczór*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana głajdu w spółgłoskę szczelinową **u* > **v* (spirantyzacja), nieregularna zmiana **k^wsp* > **ksp* > **k*¹²⁰, I palatalizacja **k* > **č* pod wpływem następującej samogłoski przedniej **e*, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana **o* > **õ*; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowej spółgłoski **v* poprzez następującą po niej samogłoskę przednią *e*, przegłos polski **e* > *o* przed **r*, zanik wygłosowego jeru tylnego w pozycji słabej oraz wzdłużenie zastępcze samogłoski **o*; stp. > pol. podniesienie artykulacji *ō* > *u*¹²¹.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie dokładnie odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. Jest to typowe dla nazw części doby (por. *dzień*, *noc*). W staropolszczyźnie wykształciło się ponadto znaczenie odnoszące się do połączenia wyrazowego *pusty wieczor* ‘nocne czuwanie przy zmarłym’.

Wyraz został poświadczony w materiale Sstp dość licznie, nie tylko w znaczeniu rzeczownikowym, ale również w użyciach o znaczeniu przysłówkowym (‘w porze wieczornej, wieczorem’). Tekstami źródłowymi, z których pochodzą cytaty zawierające rzeczownik *wieczor*, są głównie zabytki językowe o tematyce religijnej.

Wyrazy pokrewne

Praindoeuropejski wyraz **ue-k^wsper-os* jest złożeniem (**ue-* ‘ku’ i derywatu od pie. **k^wsep-* ‘noc’). Na przestrzeni wieków wyraz uległ leksykalizacji, także w staropolszczyźnie, a prawdopodobnie i w prasłowiańszczyźnie, nie był już podzielnym słowotwórczo. W średniowiecznym zasobie leksykalnym wyrazami kontynuującymi to złożenie są:

- a) *wieczorny*, *wieczerny*, *wieczerny* ‘związany z wieczorem, dziejący się wieczór’;
- b) *wieczera* ‘posiłek wieczorny’, ‘nocne czuwanie przy zmarłym’, *wieczernik* ‘pomieszczenie przeznaczone do spożywania posiłków, zwłaszcza wieczornych’, *wieczerać* ‘spożywać posiłek wieczorny’, *wieczeradlnia* ‘pomieszczenie przeznaczone do spożywania posiłków, zwłaszcza wieczornych’, *wieczeradło* ‘pomieszczenie przeznaczone do spożywania posiłków, zwłaszcza wieczornych’, *wieczernia* ‘pomieszczenie przeznaczone do spożywania posiłków, zwłaszcza wieczornych’, *wieczerzyć się* ‘zmierzczać się przed zbliżającym się wieczorem, ściemniać się’;
- c) *otwieczerać* ‘skończyć wieczrę’, *odwieczere* ‘popołudnie, pora dnia od obiadu do wieczora’;
- d) *podwieczorkowanie* ‘spożywanie posiłku przed wieczorem, spożywanie podwieczorku’, *przedwieczorkowanie* ‘popołudniowy posiłek’.

¹²⁰ W kwestii problematycznego rozwoju tej zbitki spółgłoskowej – por. Smoczyński 2018: 1690–1691.

¹²¹ Rozwój *ō* do *u* – por. hasło *bobr*.

66. **wieś** ‘osada, w której ludność zajmuje się głównie rolnictwem’, ‘mieszkańcy wsi, ogół mieszkańców wsi’

pie.: **uik*-os ‘wieś’

comparanda: skr. *viś* ‘plemię, wspólnota’, stgr. *oikos* ‘dom’, lit. *višpats* ‘pan, władca, przełożony’, scs. *všb* ‘wieś’

rozwój: pie. **uikos* > psł. **všb* > stp. *wieś*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana gładu w spółgłoskę szczelinową **u* > **ʋ* (spirantyzacja), zachowanie krótkiego **i* w rdzeniu w postaci jeru przedniego, zmiana spółgłoski zwartej na spółgłoskę szczelinową **k* > **s* charakterystyczna dla języków satemowych, zanik wygłosowego **s* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana **u* > **ʋ* w wygłosie wyrazu w wyniku działania prawa korelacji miękkości; psł. > stp. zmiękczenie nagłosowej spółgłoski **ʋ* przez następujący po niej jer przedni, palatalizacja spółgłoski **s* > *ś* pod wpływem następującego po niej jeru przedniego, zanik wygłosowego jeru przedniego w pozycji słabej i wokalizacja jeru przedniego w pozycji mocnej **ʋ* > *e*.

Relacje semantyczne

Znaczenie praindoeuropejskie ‘wieś’ utrzymało się również w staropolszczyźnie. Porównując comparanda z innych języków indoeuropejskich (oprócz skr. *viś* ‘plemię, wspólnota’, stgr. *oikos* ‘dom’, także łac. *vīcus* ‘sąsiedztwo, ulica, wioska’ i goc. *weihs* ‘wioska’), można stwierdzić, że rozdział znaczenia na nazwę miejsca i nazwę grupy ludzi dokonał się już w epoce praindoeuropejskiej.

Rzeczownik został licznie poświadczony w tekstach źródłowych. Egzemplifikacja materiałowa wyrazu odnotowana w Sstp pochodzi przede wszystkim z zabytków językowych o tematyce prawniczej.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano następujące wyrazy kontynuujące w morfemie leksykalnym pie. **uik*-: *wieśnianin* ‘mieszkaniec wsi, wieśniak’, *wieśnianka* ‘mieszkanka wsi, wieśniaczka’, *wieśnica* ‘mieszkaniec wsi, wieśniak, kmieć’, *wieśnica* ‘wieś, osiedle’, *wieśny* ‘wiejski, odnoszący się do wsi’, *wioska* ‘mała wieś’.

67. **wilk, wielk** ‘wilk’, ‘wilkołak’, ‘jakaś choroba końska, może porażenie nerwu grzbietowego albo gruźlica skóry’

pie.: **uľk*^w-os ‘wilk’

comparanda: sk. *vľkah* ‘wilk’, goc. *wulfs* ‘ts.’, lit. *vilkas* ‘ts.’, scs. *vľkb* ‘ts.’

rozwój: pie. **uľk*^wos > psł. **vľ*^wk^b > stp. *wilk* || *wielk*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiękczenie zgłoskotwórczego **ľ* do **ľ*^w, zanik koartykulacji labialnej w spółgłosce labio-welarniej **k*^w > **k*, spirantyzacja nagłosowego **w* do **ʋ*, zanik wygłosowej spółgłoski **s*

pod wpływem prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowej samogłoski *o w jer tylny; psł. > stp. rozwój **l* do *il*, zanik wygłosowego jeru tylnego. Stp. forma oboczna *wielk* jest związana z nieregularnym rozwojem grupy *il* (GHJP: 71).

Relacje semantyczne

Główne znaczenie staropolskie ‘wilk’ odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu. Ponadto w średniowiecznej polszczyźnie wyodrębniły się wtórne znaczenia: ‘wilkołak’¹²² oraz ‘jakaś choroba końska, może porażenie nerwu grzbietowego albo gruźlica skóry’ (przeniesienie znaczenia na skutek terminologizacji wyrażen pospolitych)¹²³.

Rzeczownik *wilk* jest dość licznie poświadczony w materiale staropolskim. Cytaty ilustrujące użycie wyrazu pochodzą ze źródeł religijnych, kalendarzy średniowiecznych, tzw. cyzjojanów, tekstów o charakterze prawniczym, słowniczków przyrodniczych.

Wyrazy pokrewne

W Sstp wyrazami opartymi na pie. rdzeniu **uel-* ‘szarpać, rwać’ są derywaty utworzone na bazie rzeczownika *wilk*: *wilkołak* ‘człowiek mogący się przemienić w wilka (w wierzeniach ludowych)’, *wilkołek* ‘człowiek mogący się przemienić w wilka (w wierzeniach ludowych)’, *wilczek* ‘koń maści wilczastej, czyli żółtawy z ciemną grzywą, ogonem i pręgą na grzbiecie’, *wilczyca* ‘samica wilka’, *wilczasty* ‘żółtawy z ciemną grzywą, ogonem i pręgą na grzbiecie (o maści końskiej)’, *wilczaty* ‘ts.’.

68. **woda** ‘przeźroczysta bezbarwna ciecz wypełniająca zagłębienia ziemi, bijąca z ziemi lub spadająca deszczem, służąca jako podstawowy napój’, ‘ciek wodny (potok, rzeka) albo zbiornik wody stojącej (staw, jezioro)’, ‘płyn lub wydzielina tkanki ludzkiej przypominająca swoim wyglądem wodę’

pie.: **ued-ōr* ‘woda’ (collectivum)

comparanda: het. *uātar* ‘woda’ (collectivum), stgr. *húdōr* ‘ts.’, lit. *vanduō* ‘ts.’, scs. *voda* ‘ts.’
rozwój: pie. **uedōr* → **uodōr* > psł. **voda* > stp. *woda*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pierwotny paradygmat akrostatyczny pie. **uodr*/**uedr* poprzez derywację wewnętrzną, tj. zmianę charakterystyki akcentuacyjno-apofonicznej, utworzył derywat posesywny collectivum w postaci *uedōr* odmieniający się w typie amfikinetycznym. W językach słowiańskich kontynuowana jest pie. forma collectivum **uodōr*, w której nastąpiła zmiana **e* > **o* w pierwszej sylabie pod wpływem odmiany singulatywnej; pie. > psł. zanik wygłosowego **r* w wyniku działania prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowego **o* > **a*; psł. > stp. brak zmian.

¹²² Nastąpiło tu przeniesienie znaczenia na skutek utożsamienia fikcyjnej postaci przemieniającej się w wilka – wilkołaka – z samym wilkiem.

¹²³ W Sstp odnotowano ponadto dwa inne znaczenia – zoologiczne ‘rodzaj gza’ oraz botaniczne ‘karbienieć pospolity’; dodatkowo w znaczeniu botanicznym występuje połączenie wyrazowe *suchy wilk* ‘dziurawiec zwyczajny’.

Relacje semantyczne

Pierwotne znaczenie praindoeuropejskie odpowiada znaczeniu staropolskiemu. Comparanda w innych językach indoeuropejskich nie pozwalają na stwierdzenie, czy *pie. *uedōr* miało wąskie, czy szerokie znaczenie. W Sstp zaproponowano trzy definicje, które są bardzo sobie bliskie semantycznie: ‘przeźroczysta bezbarwna ciecz wypełniająca zagłębienia ziemi, bijąca z ziemi lub spadająca deszczem, służąca jako podstawowy napój’, ‘ciek wodny (potok, rzeka) albo zbiornik wody stojącej (staw, jezioro)’, ‘płyn lub wydzielina tkanki ludzkiej przypominająca swoim wyglądem wodę’. Pierwsze dwa znaczenia nawiązują do praindoeuropejskiego, zatem można założyć, że są prymarne.

Rzeczownik *woda* jest elementem szeregu połączeń wyrazowych, które mają własny desygnat, ich semantyka jednak pozostaje związana ze znaczeniem prymarnym, np. *jęczmienna woda*, *woda jęczmienna* ‘napój warzony z jęczmienia albo rzadki kleik jęczmienny’, *woda kropiona*, *oczyszczenia*, *poświęcona*, *uczyszczona woda* ‘woda używana przez Żydów do rytualnego oczyszczenia, przygotowywana przez zmieszanie z popiołem z jałowic’, *blotne wody* ‘bagnisko’, *ciekąca woda*, *woda ciekąca*, *ciekące wody*, *wody ciekące*, *woda płynąca* ‘rzeka, strumień’.

Wyraz jest jednym z liczniej poświadczonych w materiale staropolskim kontynuantem bezpośrednim. Najobszerniejsza ilustracja materiałowa w Sstp odnosi się do dwóch pierwszych znaczeń. Cytaty zawierające realizację tekstową leksemu *woda* pochodzą z tekstów religijnych, przyrodniczych, prawniczych.

Wyrazy pokrewne

Staropolskie kontynuanty praindoeuropejskiej formacji pierwiastkowej w SO **uod-* (SE: **ued-*¹²⁴) to derywaty od rzeczownika *woda*: *wodny* ‘z wodą – cieczą związany, będący wodą’, ‘związany z ciekim wodnym (potokiem, rzeką) lub zbiornikiem wody stojącej (stawem, jeziorem)’, *niewodny* ‘bezwodny, pozbawiony wody’, *wodne* ‘opłata pobierana od spławiania towarów wodą, cło rzeczne’, *wodka* ‘mały staw czy też rów z wodą’, *woduch* ‘polewka winna z chlebem’, *wodomcza* ‘naturalny długi dół na polu, którym odpływa woda’, *wodnocielny* ‘cierpiący na wodną puchlinę’, *rozwodnić się* ‘rozlać się szeroko, wylać z brzegów’, *rozwodnieć* ‘rozlać się szeroko, wylać z brzegów’, *rozwodnienie* ‘wylanie z brzegów, wylew, powódź’¹²⁵.

69. *zqb* ‘twardy, różnokształtny twór kostny, osadzony w szczęcie, służący do rozgryzania pokarmów’, w pl. ‘rzędem ustawione ostre części jakiegoś przedmiotu, narzędzia’, ‘obrobione ziarna owsa’, pl. tantum *zęby* ‘bicz z uwiązany na końcu ołowiem lub rzemienie wysadzane kawałkami ołowiu, którymi pięściarze okręcali sobie dłonie i nadgarstki’

pie.: **gomb^h-os* ‘kołek, ząb’

comparanda: skr. *jámbha-* ‘ząb’, stgr. *gómp^h-os* ‘kołek’, łot. *zùobs* ‘ząb’, scs. *zqbъ* ‘ts.’

rozwój: *pie. *gomb^h-os* > *psł. *zqbъ* > *stp. zqb*

¹²⁴ Od SZ (**ud-*) urobiony został rzeczownik *wydra* (*pie. *udreh₂*).

¹²⁵ Do grupy wyrazów pokrewnych można zaliczyć także nazwę zoologiczną *wodnik* ‘gatunek gąbki słodkowodnej’.

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana nagłosowej spółgłoski *ǵ w *z, zatrata aspiracji w spółgłosce zwartej aspirowanej *bʰ > *b, zanik nosowej spółgłoski *m z unosowieniem poprzedzającej samogłoski *o > *o, zanik wygłosowej spółgłoski *s pod wpływem prawa sylab otwartych, zmiana wygłosowej samogłoski *o w jer tylny; psł. > stp. zanik wygłosowego jeru tylnego i wydłużenie zastępcze nosówki, która po okresie zaniku iloczasu miała barwę /o/.

Relacje semantyczne

Podstawowe znaczenie staropolskie i znaczenie praindoeuropejskie są takie same, odnoszą się do części ciała człowieka. Stałość semantyczna cechowała także inne rzeczowniki należące do wyrazów o charakterze anatomicznym – por. np. *broda*, *krew*, *nos*. W staropolszczyźnie ponadto funkcjonowały trzy inne znaczenia, które powstały wskutek przeniesienia. Pierwsze z nich, odnoszące się do formy pluralnej rzeczownika – *zęby* – to: ‘rzędem ustawione ostre części jakiegoś przedmiotu, narzędzia’, drugie: ‘obrobione ziarna owsa’, trzecie, związane z formą pl. tantum *zęb*: ‘bicz z uwiązany na końcu ołowiem lub rzemienie wysadzane kawałkami ołowiu, którymi pięściarze okręcali sobie dłonie i nadgarstki’. Ponadto wyraz *zqb* stanowił podstawę różnorodnych połączeń wyrazowych: o charakterze anatomicznym: *przednie zęby* ‘siekacze’, *czrzonowy*, *trzonowy zqb* ‘ząb osadzony w tylnej części szczęki’; odnoszących się do naturalnego materiału używanego do wyrobów dzieł sztuki *śluniowy zqb* ‘siekiacz słonia zwany potocznie kłem, kość słoniowa’; określających czynności *skrzytać*, *skrzytać zęby*, *zęby skrzytać* (*na kogoś*) ‘okazywać komuś gniew, złość’, *skrzytanie zqb* ‘zgrzytanie zębów jako wyraz bólu i rozpacz’; stanowiących tłumaczenie znanych fraz *oko za oko*, *zqb za zqb* ‘odpłata złem za złe’.

Rzeczownik *zqb* (pl. tantum *zęb*) został dość licznie poświadczony w materiale staropolskim. Cytaty stanowiące ilustrację materiałową hasła pochodzą ze źródeł o charakterze religijnym, a także słowników biblijnych, przyrodniczych oraz ogólnych.

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilka derywatów opartych na tym samym rdzeniu co *zęb*.

Są to następujące wyrazy: *przezzeb* ‘bezzębny’, *zqbr* ‘obrzemienie podniebienia i dziąseł u koni’¹²⁶. Dodatkowo w Sstp zanotowano derywaty *oziebiać* ‘czynić zimnym, zziębłym’ i *zaziebnąć* ‘stać się zimnym’ kontynuujące SE pierwiastka (*ǵembʰ- ‘gryźć’). W rzeczowniku *zqb* morfem leksykalny kontynuuje SO pierwiastka (*ǵombʰ-), por. Boryś 2005: 733, 740.

70. **ziarno, zarno** ‘element rozmnażania się roślin nasiennych, przede wszystkim zbóż, nasienie’, ‘owoc’

pie.: *ǵr̥h₂-nom ‘ziarno’

comparanda: łac. *grānum* ‘ziarno’, goc. *kaurn* ‘ts.’, lit. *žirnis* ‘ziarno grochu’, scs. *зрно* ‘ziarno’

rozwój: pie. *ǵr̥h₂-nom > psł. *zjʹno > stp. *zarno* || *ziarno*

¹²⁶ Na tym samym rdzeniu oparta jest również nazwa botaniczna *zqbek* ‘jakaś roślina, może jakiś gatunek rodzaju *Dentaria* L.’.

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. zmiana spółgłoski zwartej na spółgłoskę szczelinową *ǵ > *z charakterystyczna dla języków satemowych, rozwój *ǵ > *ir, którego refleksem w psł. jest *r', zanik wygłosowego *m w wyniku działania prawa sylab otwartych; psł. > stp. rozwój *ǵ > ar między spółgłoską i spółgłoską przedniojęzykowozębową, po której następuje samogłoska tylna (forma *zarno*); stp. forma *ziarno* ze zmiękczoną spółgłoską w nagłosie powstała wskutek wtórnego wyrównania analogicznego (GHJP 119).

Relacje semantyczne

Praindoeuropejskie znaczenie jest takie samo jak staropolskie, jest to kolejny przykład bezpośredniego kontynuantu, który również zachowuje tę samą semantykę. Wtórne znaczenie staropolskie, 'owoc', powstało wskutek mechanizmu *totum pro parte*.

Rzeczownik dość często był wykorzystywany w średniowiecznych tekstach. Prymarne znaczenie zostało zilustrowane w Sstp cytataми ze źródeł głównie o tematyce religijnej i prawniczej. Materiał egzemplifikacyjny znaczenia wtórnego jest znacznie mniej bogaty, ogranicza się do dwóch poświadczeń – jednego zapisanego w tzw. *Mamotreckie lubińskim* (cytat odnoszący się do podznaczenia 'owoc winorośli') oraz drugiego pochodzącego z tekstu o tematyce przyrodniczej (cytat ilustrujący podznaczenie połączenia wyrazowego *jałowcowa zarna* 'owoc jałowca pospolitego').

Wyrazy pokrewne

W Sstp odnotowano kilkanaście wyrazów kontynuujących pie. *ǵr_h₂-. Są to derywaty od psł. czasownika *zbrěti 'osiągać końcowy stan rozwoju, dojrzłość, dojrzewać': *źrzały* 'dojrzały', *niejrzeły*, *niezdrzały*, *nieźrały*, *nieźrzeły* 'niedojrzały', *oźrały* 'dojrzały, taki, który się w pełni rozwinął i ukształtował (o owocach)', *zeźrzeły* 'będący w pełni rozwoju, dojrzały (o owocach)', *ujrzeły*, *uźrały*, *uźrzeły* 'ts.', *nieujrzeły*, *nieurzeły*, *nieuźrały*, *nieuźrzeły* 'niedojrzały, jeszcze niezdatny do spożycia', *niedoźrały* 'taki, co jeszcze nie dojrzał', *niedoźralek* czy *niedoźrałka* 'niedojrzały owoc', *niedoźrednie*, *niedoźrzenie* 'niedopilnowanie, niestrzeżenie, brak dozoru'.

71. **zima** 'najzimniejsza pora roku, zima', 'zimno, chłód'¹²⁷

pie.: *ǵ^hei-meh₂ 'zima'

comparanda: skr. *hīmā* 'zima', awest. *ziiā* 'ts.', lit. *žiemà* 'ts.', scs. *zima* 'ts.'

rozwój: pie. *ǵ^heimeh₂ > psł. *zima > stp. zima

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. przebarwienie wygłosowej samogłoski *e > *a pod wpływem laryngalnej drugiej, zanik spółgłoski laryngalnej *h₂, utrata aspiraty w nagłosowym *ǵ^h > *g, zmiana spółgłoski zwartej

¹²⁷ Znaczenie 'zimno, chłód' stanowi bohemizm semantyczny. Ze względu na założenia metodologiczne pracy (niebranie pod rozwagę zapożyczeń, także semantycznych), nie uwzględniono go w rozważaniach na temat relacji semantycznych. Znaczenie przytoczono ze względu na grupę pokrewnych derywatów (por. *Wyrazy pokrewne*, pkt. a, które strukturalnie związane są z rzeczownikiem *zima*, ale semantycznie odnoszą się do znaczenia ukształtowanego pod wpływem czeskim).

na spółgłoskę szczelinową *ǵ > *z charakterystyczna dla języków satemowych, monofton-gizacja dyftongu *ei > *i, zmiękczenie *z > *z' przez następującą samogłoskę przednią *i; psł. > stp. brak zmian.

Relacje semantyczne

Znaczenie staropolskie dokładnie odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu, nie zaszły w jego obrębie żadne zmiany. W staropolszczyźnie rzeczownik w formie l. sg. *zimie* funkcjonował w znaczeniu przysłówkowym 'zimą, w zimie'. Wyraz został dość licznie poświadczony w średniowiecznych zabytkach językowych o tematyce religijnej, prawniczej, a także w słownikach.

Wyrazy pokrewne

Staropolskie kontynuanty praindoeuropejskiego pierwiastka *ǵ^hei- to:

- a) *zimny*, *zimni* 'chłodny', 'jedna z istotnych cech tzw. czterech żywiołów (elementów) i humorów (w średniowiecznej filozofii przyrody)', 'zimowy, taki jak w zimie', *zimność* 'chłód', 'jedna z istotnych cech tzw. czterech żywiołów (elementów) i humorów (w średniowiecznej filozofii przyrody)', *zimnica* 'gorączka z dreszczami', *zimno* 'chłód', 'jedna z istotnych cech tzw. czterech żywiołów (elementów) i humorów (w średniowiecznej filozofii przyrody)';
- b) *nazimne* 'galareta z mięsa albo owoców';
- c) *ozimy*, *ozimi* 'siany w jesieni (o zbożu)', 'przeznaczony pod jesienny zasiew zboża (o polu)', *ozimek* 'młode zwierzę domowe urodzone przed zimą', *ozimczę* 'młode zwierzę domowe urodzone przed zimą', *ozimię* 'młode zwierzę domowe urodzone przed zimą', *ozimina* 'zboże ozime, siane jesienią', *ozimny* 'siany w jesieni, ozimy (o zbożu)', *ozimniać* (?) 'czynić zimnym, chłodzić, studzić', *ozimniewać* 'ziębnać, marznąć', *ozimniały* 'oziębły, pozbawiony gorliwości religijnej'¹²⁸.

72. **żona** 'niewiasta, kobieta', 'małżonka', 'nałożnica'

pie.: *g^wen-eh₂ 'kobieta'

comparanda: skr. *jāni* 'kobieta, żona', stgr. *gunē* 'kobieta', stpr. *genno* 'kobietę' (v. sg.), scs. *žena* 'kobieta, żona'

rozwój: pie. *g^weneh₂ > psł. *žena > stp. *žona*

Zmiany fonetyczne i morfologiczne

W rzeczowniku zaszły następujące zmiany fonetyczne i morfologiczne: pie. > psł. utrata koartytucji labialnej w spółgłosce labiowelarnej *g^w > *g, I palatalizacja *g > *ž pod wpływem następującej samogłoski przedniej *e, przebarwienie wygłosowej samogłoski *e > *a pod wpływem spółgłoski laryngalnej *h₂, zanik wygłosowej spółgłoski laryngalnej *h₂; psł. > stp. przegłos polski *'e > 'o przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową n.

¹²⁸ Do grupy wyrazów pokrewnych można zaliczyć także szereg nazw botanicznych, m.in. *zimaziele* 'gruszyca okrągłolistna', *zimolza* 'wiciokrzew suchodrzew', 'pomarańcza gorzka', *zimostrad* 'wierzokrzew damski', *zimoziele* 'gruszyca okrągłolistna', *zimozieleń* 'ts.'.

Relacje semantyczne

Prymarne staropolskie znaczenie ‘niewiasta, kobieta’ odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu. Ponadto w średniowieczu funkcjonowały również zawężone znaczenia ‘małżonka’ i ‘nałożnica’. W tym okresie rozwoju polszczyzny miały początek zmiany w obrębie dominującego znaczenia (przejście ‘kobieta’ > ‘małżonka’) i zaniku pozostałych znaczeń. Rzeczownik *żona* w staropolszczyźnie stanowił element wielu połączeń wyrazowych, m.in. *żona brzemienna*, *ciężka*, *plód nosząca* ‘kobieta ciężarna’, *młodziwna żona* ‘kobieta po raz pierwszy rodząca’, *grzeszna*, *zła żona*, *żona zła*, *żona zła dziewczka* ‘nierządnica’.

Wyraz jest jednym z najliczniej poświadczonych w materiale staropolskim kontynuantem bezpośrednim. Zarówno znaczenie ‘niewiasta, kobieta’, jak i ‘małżonka’ mają bogatą egzemplifikację materiałową pochodzącą z tekstów religijnych, prawniczych, słowników etc. Znaczenie ‘nałożnica’ zostało zilustrowane jedynie trzema cytataми – dwa pochodzą z *Biblij królowej Zofii*, jeden z tzw. *Mamotrektu lubińskiego*.

Wyrazy pokrewne

Staropolskie kontynuanty praindoeuropejskiego pierwiastka *g^wen- to derywaty od rzeczownika *żena*: *żonka* ‘kobieta żyjąca bez ślubu z mężczyzną’, ‘wieśniaczka (na Rusi Czerwonej)’, *żonaty* (?) ‘taki, który poślubił kobietę, mający żonę’, *nieżonaty* ‘niemający żony, bezżenny’, *żenin* ‘należący do żony, małżonki’, *żenizna* ‘własność ziemiska stanowiąca posag czy wiano żony (?)’, *żeński* ‘dotyczący niewiasty, kobiety, charakterystyczny, typowy dla niej, z niewiastą, kobietą związany, do niej należący, przeznaczony dla niej, z niewiast, kobiet się składający, niewieści, kobiecy’, *żeńczyński* ‘niewieści, kobiecy’, *żeńczyzna* ‘niewiasta, kobieta’, *żeńszczyna* ‘niewiasta, kobieta’, *żeńszczyna* ‘niewiasta, kobieta’, *ożenić* ‘połączyć związkiem małżeńskim z kobietą’, *mężona* ‘kobieta’, *nowożenina*, *nawożenia* ‘nowożeniec, pan młody, małżonek w dniu ślubu’¹²⁹.

Omówione w niniejszym podrozdziale kontynuanty bezpośrednie to wyrazy, które, biorąc pod uwagę ich etymologię, składają się na najstarszą warstwę leksyki staropolskiej odziedziczonej z praindoeuropejszczyzny. Kontynuanty bezpośrednie stanowią grupę niejednorodną pod względem znaczeniowym – odnoszą się do wielu sfer życia człowieka, należą zatem do różnych zakresów pojęciowych. Posługując się podziałem tematycznym słownictwa zaproponowanym przez Lehra-Spławińskiego (1938: 469–481)¹³⁰, wyrazy odziedziczone z praindoeuropejszczyzny w staropolszczyźnie zaklasyfikowałam do następujących kategorii¹³¹:

¹²⁹ Odnotowany w Sstp wyraz *małżonka* to pożyczka czeska – por. Basaj, Siatkowski 2006: 142.

¹³⁰ Więcej na temat artykułu T. Lehra-Spławińskiego *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim* – por. podrozdział I. 4. *Dotychczasowy stan badań nad dziedzictwem indoeuropejskim w polszczyźnie*.

¹³¹ Przy klasyfikowaniu wyrazu do określonej kategorii semantycznej, wzięłam pod uwagę jego znaczenie pierwotne (kontynuujące znaczenie praindoeuropejskie lub jemu najbliższe). Przy podawaniu formy staropolskiej, jeśli w Sstp zostały zaświadczone warianty fonetyczne, ograniczyłam się do przedstawienia pierwszej formy. Jeśli odczytanie wyrazu było wątpliwe i autorzy Sstp umieścili dwie możliwe propozycje jego interpretacji, podawałam obie formy.

- A. Życie duchowe człowieka
 - 1. Władze duszy i uczucia: *bol*.
 - 2. Niektóre pojęcia oderwane: *czeńć*.
 - 3. Funkcje psychofizyczne: *słowo*¹³².
- B. Świat i życie zewnętrzne człowieka
 - 1. Ziemia, niebo: *doł, dup, dzień, grom, mgła, niebo, noc, sol, śnieg, wieczor, woda, zima*.
 - 2. Rośliny i ich części składowe: *ciernie, ilem, iwa*¹³³.
 - 3. Zwierzęta, ich ciało itd.: *bobr, czyrw, gęś, jaje, mysz, ślimak, tur, wąż, wilk*.
 - 4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby: *brew, broda, głos, głowa, krew, mozg, nos, ucho, ząb*.
 - 5. Życie społeczne, rodzina: *brat, cora, dań, dziewierz, gość, jątrew, lud, mać, pąc, siostra, syn, świekier, świekra, wdowa, żona*.
 - 6. Życie gospodarcze: *bydło, cena, dom, dym, grod, koło, lecha, miech, miedza, mięso, miód, mzda, ogień, oś, radło, trzoda, welna, wieś, ziarno*.
 - 7. Varia: *chod, dar*.

Kontynuanty bezpośrednie, stanowiące zrąb słownictwa odziedziczonego z praindoeuropejszczyzny, to w przeważającej części wyrazy odnoszące się do zewnętrznego życia człowieka (69 rzeczowników), życie duchowe jest reprezentowane w desygnatach zaledwie trzech wyrazów: *bol, czeńć, słowo*. Wśród leksemów określających zewnętrzne życie człowieka najliczniej reprezentowane są te związane z życiem gospodarczym, społecznym, rodziną, ziemią i niebem.

Ciągłość leksykalna i w znacznej mierze ciągłość semantyczna rzeczowników, utrzymująca się od epoki praindoeuropejskiej do doby staropolskiej, dotyczy wyrazów odnoszących się do zjawisk i przedmiotów życia gospodarczego (19 rzeczowników), życia społecznego i rodziny (15 rzeczowników), ziemi i nieba (12 rzeczowników). Mniej licznie reprezentowane są sfery związane z człowiekiem, jego ciałem, funkcjami ciała i chorobami (9 rzeczowników), zwierzętami, ich ciałem itd. (9 rzeczowników), roślinami i ich częściami składowymi (3 rzeczowniki) oraz pozostałymi obszarami ujętymi w kategorię varia (2 rzeczowniki).

¹³² Nie ulega wątpliwości, że ta grupa leksemów jest stosunkowo mała – wynika to z przyjętych zasad klasyfikacji materiału, jak i z ograniczonej próbki badawczej. Dla porządku dodam, że należałoby rozważyć powiększenie jej m.in. o wyrazy: *dziwo(żona)* (<*deǵyo), *rota* (<*urotā), *wiedza* (<*uoid-), *władza* (<*ualdhā), *wroźba* (<*uorg-), *życie* (<*g^weito). Za zwrócenie uwagi na wskazane leksemy dziękuję Panu Prof. Leszkowi Bednarczukowi.

¹³³ Podobnie jak w przypadku wyrazów z grupy semantycznej odnoszącej się do życia duchowego człowieka (por. poprzedni przypis), tak i tutaj pewne wątpliwości może budzić liczebność tego zbioru leksemów. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że pierwotnie zasób słownictwa botanicznego i zoologicznego musiał być znacznie większy (dokumentacja materiałowa – por. Bednarczuk 2018: 19).

2. Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie

Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie to wyrazy, które prawdopodobnie zostały utworzone w epoce praindoeuropejskiej i które przetrwały do doby staropolskiej w niezmiennym pod względem gramatycznym formie (przy uwzględnieniu typowych zmian fonetycznych). Rzeczowniki tego typu posiadają tylko jedno comparandum¹³⁴ w innym języku indoeuropejskim (wyłączwszy języki bałtyckie)¹³⁵, stanowiące tzw. dokładny odpowiednik, tj. derywat kontynuujący ten sam pierwiastek i morfemy gramatyczne. Istnienie takiego comparandum świadczy o tym, że wyraz powstał albo w epoce praindoeuropejskiej, albo w epokach późniejszych, na bazie znanych w praindoeuropejszczyźnie morfemów – w każdym języku niezależnie od siebie¹³⁶.

Do kontynuantów potencjalnie bezpośrednich zaklasyfikowałam 82 jednostki leksykalne. Wśród nich znajduje się m.in. staropolski wyraz *brog* ‘stóg (zboża, siana)’, ogólnie ‘stos’ (Sstp I: 166). Jego dokładnym odpowiednikiem jest śrwn. *barch* ‘szopa bez ścian przeznaczona do składowania snopków’ (EDSIL: 56). Prawdopodobnie oba leksemy powstały z pie. **b^horg^hos*, jednak brak innych comparandów, nawet niedokładnych¹³⁷, nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie momentu utworzenia derywatu w takiej formie, w jakiej (po zmianach fonetycznych typowych dla rozwoju języków słowiańskich) jest kontynuowany w staropolszczyźnie.

Przykładem innego typu jest stp. *gora* ‘znaczna wyniosłość ziemi, wzniesienie terenu, góra, w pl. także pasmo gór, kraj górzysty’, ‘las na stoku góry’, ‘górna, wyższa, wcześniejsza część czegoś, szczyt, początek, wierzch’, ‘przewaga, wyższość’ (Sstp II: 477–480). Wyraz posiada jedno dokładne comparandum z języków indo-irańskich, tj. chat. *gara* ‘góra’¹³⁸, a także niedokładny (różniący się stopniem apofonicznym – SZ zamiast SO i sufiksem *-ia* zamiast *-a*) odpowiednik bałtycki – lit. *girià* ‘wielki las, puszcza’, który ze względu na przyjęte zasady podziału materiału nie stanowi wiążącego comparandum. Proponowaną rekonstrukcją pie. formy byłaby zatem **g^worHeh₂* ‘góra’ (EDSIL: 178).

Podobnym kontynuantem jest stp. *bląd* ‘błądzenie, uchybienie, błąd’, ‘podstęp’, ‘szaleństwo’, ‘bezdroże’ (Sstp I: 106–107). Jego dokładnym odpowiednikiem jest stisl. *blundr* ‘drzemka, sen’. Ponadto formalnie odpowiada mu także lit. *blañdas* ‘zachmurzenie’. Rekonstruowaną formą praindoeuropejską byłaby zatem **b^hlond^hos* ‘zaciemnienie’ (EDSIL: 47). Dalekie związki semantyczne i występowanie tylko jednego dokładnego comparandum niebałtyckiego nie pozwalają na zaklasyfikowanie wyrazu jako pewny kontynuant bezpośredni, w związku z czym przyporządkowano go do grupy kontynuantów potencjalnie bezpośrednich.

¹³⁴ W przeciwieństwie do kontynuantów bezpośrednich, które posiadają co najmniej dwa dokładne odpowiedniki w pozostałych językach indoeuropejskich innych niż bałtyckie.

¹³⁵ Dokładne odpowiedniki w językach bałtyckich nie stanowią o zaklasyfikowaniu wyrazu do bezpośrednich czy potencjalnie bezpośrednich kontynuantów, ze względu na możliwość utworzenia derywatu w epoce prabalto-słowiańskiej, por. podrozdział II. 3. 1. *Kontynuanty pośrednie baltosłowiańskie*.

¹³⁶ Przykładem niezależnego powstania dwóch derywatów kontynuujących ten sam rdzeń i sufiks jest psł. **dīl’gosti* i het. *dalugašti* – por. artykuł *Prasłowiańskie *dīl’gosti a hetyckie dalugašti – historia derywacyjna* K. Jasińskiej i D. Piwowarczyka (2019a).

¹³⁷ Lit. *b(a)rāgas* ‘stos, sterta’ to pożyczka słowiańska (EDSIL: 56).

¹³⁸ Niedokładnym, bo stojącym w innym stopniu apofonicznym pierwiastka (SZ zamiast SO), odpowiednikiem jest również inne comparandum z języków indo-irańskich, skr. *giri* ‘góra, wzgórze’ (EDSIL: 178).

Występowanie comparandów pochodzących z języków germańskich i bałtyckich (jak w przypadku rzeczownika *bląd*) może świadczyć o tym, że wyraz powstał w czasach rozpadu wspólnoty praindoeuropejskiej (w tym wypadku chodzi o teren północnej indoeuropejszczyzny). Analogicznymi przykładami są stp. rzeczowniki: *drąg* ‘drag, żerdź’, pl. tantum *drągi* ‘może stojaki czy podpórki pod ówczesną broń palną’, ‘narzędzie do drążenia’ (?) (Sstp II: 180), *drug* ‘druh, przyjaciel’ (Sstp II: 191), *grzęda* ‘zagon w ogrodzie, grządka’, ‘drażek (np. na wieszanie odzieży)’ (Sstp II: 516).

Powyżej przedstawiłam przykłady kontynuantów potencjalnie bezpośrednich, które mają jeden dokładny odpowiednik i nie posiadają innych comparandów albo które mają jeden dokładny odpowiednik i comparandum bałtyckie. Oprócz rzeczowników tego typu są również takie, które posiadają jedno dokładne comparandum z innych języków nienależących do grupy bałtosłowiańskiej, jak również jeden bądź kilka niedokładnych odpowiedników z tychże języków. Przykładem ilustrującym taki typ kontynuantów potencjalnie bezpośrednich jest stp. leksem *glina* ‘głina, gatunek ziemi nadający się na wyroby ceramiczne’ (Sstp II: 415), którego dokładnym odpowiednikiem jest stgr. *glinē* ‘glinka, il’ (EDSIL: 164). Innym derywatem opartym na tym samym pierwiastku **glei-* ‘coś kleistego, lepkiego’, ‘smarować, mazać, kleić’ jest stnord. *klīna* ‘smarować’, a także stirl. *glenim* ‘przyłgnąć, uwięznąć’ (SP VIII: 104). Comparanda te uznaję jednak za sekundarne ze względu na to, że są niedokładne pod względem gramatycznym – należą do innej klasy fleksyjnej (czasowniki, a nie rzeczowniki).

Analogicznie należałoby traktować stp. *sen* ‘stan wypoczynku fizycznego i umysłowego połączony z zanikiem świadomości’, ‘marzenie senne, to, co się widzi w czasie spania’, ‘obcowanie cielesne’, ‘zmaza nocna, polucja’, ‘czas czuwania straży nocnej’ (Sstp VIII: 148) pochodzący z pie. **supnos* ‘sen’. Jego dokładne comparandum to stgr. *húpnos* ‘sen’ (zarówno polski, jak i starogrecki wyraz stoją w SZ pierwiastka). Niedokładne odpowiedniki to np. skr. *svápna* ‘sen, marzenie senne’, łac. *somnus* ‘ts.’ czy stisl. *svēfn* ‘ts.’ (EDSIL: 481). Nie mogłam ich uznać za dokładne comparanda ze względu na to, że różnią się stopniem apofonicznym pierwiastka – SE zamiast SO.

Oprócz przynależności do innej klasy fleksyjnej i różnic w stopniu apofonicznym pierwiastka, comparanda sekundarne mogą różnić się także rodzajem gramatycznym, jak w przypadku odpowiedników stp. *šron*, *šrzon*¹³⁹ ‘osad lodowy powstały z zamrożonej mgły, też śnieg przymarznięty do gałęzi drzew’, ‘danina w owsie (lub jej ekwiwalent pieniężny) składana łowczemu z tytułu pełnionych przezeń funkcji’ (Sstp VIII: 579). Dokładnym odpowiednikiem formy staropolskiej jest orm. *sarn* ‘lód’, niedokładnym – stisl. *hjarn* ‘zamrożony śnieg’ (EDSIL: 445). Rzeczownik staroislandzki to neutrum zakończone na -n, co pozwala na rekonstrukcję pie. **ker(H)-no-s* (z innym morfemem gramatycznym, por. de Vries 1977: 231, Nedoma 2006: 51). Podobnie jest w przypadku stp. *węgiel* ‘miejsce zetknięcia się krawędzi jakiegoś przedmiotu, róg, kąt’ z pie. **h₂engulus* ‘róg’. Dokładnym odpowiednikiem jest łac. *angulus* ‘róg’, a niedokładnym – stisl. femininum *ekkja* ‘kostka, pięta’ (EDSIL: 387).

Ostatnim rodzajem kontynuantów potencjalnie bezpośrednich są te, które mają jedno dokładne comparandum, a comparandum sekundarne różni się budową słowotwórczą. Przykładem jest stp. *deszcz*, *deždž* ‘pluvia’¹⁴⁰ (Sstp II: 48) pochodzące z pie. złożenia **dus-diu(s)*

¹³⁹ Rzeczownik kontynuuje pie. **ker(H)nom* ‘szary’, ‘szron’.

¹⁴⁰ Łac. *pluvia* ‘deszcz’ (Korpanty 2001: s.v.).

‘zły dzień, złe niebo’. Identycznie zbudowane jest skr. *durdina* ‘deszcz’, niedokładnym odpowiednikiem jest natomiast stgr. *eudía* ‘ładna pogoda’ (EDSIL: 131). Odziedziczone z epoki praindoeuropejskiej przedrostki stgr. *dus-* i *eu-* wzajemnie się warunkowały (jak np. stgr. *eumenēs* ‘dobrze myślący, życzliwy’ i *dusmenēs* ‘źle myślący, nieżyczliwy’, por. Schwyzer 1939: 432–433), można zatem przyjąć, że w grece mógł pierwotnie istnieć rzeczownik **dusdia*. Nie został jednak poświadczony w materiale starogreckim. Wobec tego kontynuant *deszcz, deżdż* ma tylko jeden dokładny odpowiednik – zakwalifikowano go do grupy kontynuantów potencjalnie bezpośrednich.

Omówione rzeczowniki stanowią jedynie niewielką egzemplifikację całej grupy kontynuantów potencjalnie bezpośrednich. Posługując się wskazanymi kryteriami, zgromadziłam 82 rzeczowniki, które przynależą do tej grupy. Celem jasnego przedstawienia materiału wszystkie leksemy uznane za kontynuanty potencjalnie bezpośrednie opisałam w jednolity sposób, podając najważniejsze dane pozwalające na zaklasyfikowanie wyrazu do tego zbioru¹⁴¹. Schematyczny opis każdego rzeczownika składa się z następujących elementów:

1. **Nagłówek.** W nagłówku umieszczona została postać staropolska kontynuantu wraz z odmiankami fonetycznymi oraz jej znaczenie lub znaczenia wyrazu odnotowane w Sstp; w przypadku gdy znaczenie zostało podane w Sstp po łacinie, dopisałam jego polski odpowiednik w nawiasie. Tłumaczenia zaczerpnęłam za *Słownikiem łacińsko-polskim* (Korpanty 2001).
2. **Rekonstruowana postać pie. (pie).** Stanowi ją propozycja rekonstrukcji praindoeuropejskiej wyrazu przejęta za EDSIL. W wypadku gdy rekonstrukcja odnotowana w EDSIL była niepełna albo, w moim odczuciu, błędna¹⁴², przejmowałam ją za innymi słownikami etymologicznymi – LIV, NIL, IEW. Po rekonstruowanej postaci pie. umieściłam także znaczenie lub znaczenia rekonstruowanego wyrazu praindoeuropejskiego przytoczone za słownikami etymologicznymi (LIV, NIL, IEW). W sytuacji kiedy rekonstruowane znaczenie jest niepewne, opatrzyłam je pytajnikiem (?).
3. **Comparandum.** W tym miejscu podałam dokładny odpowiednik w innym języku indoeuropejskim (niebałtyckim) podany za EDSIL lub innymi słownikami etymologicznymi (LIV, NIL, IEW).

Wykaz kontynuantów potencjalnie bezpośrednich:

1. *bidlo* ‘belecza brony, w której są gwoździe’; pie.: **b^hid^hlom* ‘rodzaj narzędzia potrzebnego do życia’; comparandum: stang. *bil* ‘siekiera, topór’
2. *bląd* ‘błądzenie, uchybienie, błąd’, ‘podstęp’, ‘szaleństwo’, ‘bezdroże’; pie.: **b^hlond^hos* ‘zaciemnienie’; comparandum: stisl. *blundr* ‘drzemka, sen’
3. *bor* ‘las szpilkowy, zwłaszcza sosnowy’, ‘las z barciami, często jako jednostka gospodarcza obejmująca 60 drzew bartnych’; pie.: **b^horus* ‘las’; comparandum: stisl. *bqrr* ‘drzewo’

¹⁴¹ Zrezygnowałam ze szczegółowego opisu wszystkich rzeczowników; celem niniejszego omówienia jest wskazanie ogólnych cech tej grupy residuów na podstawie wybranych przykładów, nie zaś drobiazgowa analiza każdego rzeczownika.

¹⁴² Por. pp. 9, s. 12.

4. **bracia** coll. od znaczeń: ‘brat rodzony’, ‘krewny dalszego stopnia’, ‘członek tej samej grupy ludzi odczuwanej jako wspólność’, ‘bliźni’; pie.: **b^hreh₂trieh₂* ‘bractwo’; comparandum: stgr. *p^hrātrīa* ‘bractwo’
5. **brog** ‘stóg (zboża, siana)’, ogólnie ‘stos’; pie.: **b^horg^hos* ‘stos’; comparandum: srđn. *barch* ‘stos, sterta’
6. **brzemie** ‘brzemie, jakikolwiek ciężar’, także przenośnie ‘ucisk’, ‘duży toboł (do noszenia na plecach)’, ‘zastaw’, ‘nabrzmienie’; pie.: **b^herHmen* ‘brzemie’; comparandum: skr. *bhārīman* ‘brzemie’
7. **brzoza** ‘Betula alba L.’ (‘brzoza’); pie.: **b^herHg^h-eh₂* ‘brzoza’; comparandum: stisl. *bjork* ‘brzoza’
8. **brzuch, brzucho** ‘brzuch’; pie.: **b^hreusos* ‘brzuch’; comparandum: stirl. *brū* ‘brzuch’
9. **ciesło** ‘znak wycięty na drzewie’; pie.: **tetk^{dh}lom* ‘ciosło’; comparandum: stisl. *pexla* ‘topór’
10. **cudo, czudo** ‘miraculum’ (‘cud’); pie.: **keudos* ‘sława’; comparandum: stgr. *kūdos* ‘sława’
11. **deszcz, deżdż** ‘pluvia’ (‘deszcz’); pie.: **dusdius* ‘zła pogoda’; comparandum: skr. *durdina* ‘deszcz’
12. **drąg** ‘drąg, żerdź’, pl. tantum *drągi* ‘może stojaki czy podpórki pod ówczesną broń palną’, ‘narzędzie do drążenia’ (?); pie.: **d^hrong^hos* ‘drąg, kij’ (?); comparandum: stisl. *drangr* ‘kawałek skały’
13. **drug** ‘druh, przyjaciel’; pie.: **d^hroug^hos* ‘towarzysz’; comparandum: goc. *gadrauhts* ‘wojownik’
14. **drwa** ‘drzewo (martwe)’, ‘drzewo (rosnące)’; pie.: **druHos* ‘drzewo’; comparandum: stgr. *drūs* ‘drzewo, dąb’
15. **drzon** ‘dereń, świdwa’; pie.: **d^herg^hnos* ‘gałąź’; comparandum: stgr. *térk^hnos* ‘młoda gałąź’
16. **drzwi, dźwi** ‘otwór wejściowy, zasłona (drewniana lub inna) otworu, drzwi’; pie.: **d^huris* ‘drzwi’; comparandum: stgr. *t^húrai* ‘drzwi’
17. **duch** ‘oddech, tchnienie’, ‘wiatr’, ‘wyziewy’, ‘psychiczna strona człowieka, dusza, duch’, ‘istota niematerialna’, ‘siła boża’, ‘nastrój, stan psychiczny, natchnienie’; pie.: **d^housos* ‘duch’; comparandum: goc. *dius* ‘dzikie zwierzę’
18. **dwor** ‘miejsce pobytu panującego, jego mieszkanie wraz z orszakiem, także sam orszak’, ‘ośrodek posiadłości ziemskiej (najczęściej szlacheckiej), przynależne budynki mieszkalne i gospodarcze oraz mieszkańcy (rodzina właściciela i służba)’; pie.: **d^huorom* ‘podwórze’; comparandum: awest. *duuar* ‘drzwi, dwór’
19. **dział** ‘część kogoś przypadająca, udział, szczególnie część pola uprawnego’, ‘podział, dzielenie, rozdzielenie (szczególnie majątku)’, ‘grzbiet wzgórza, wzniesienia, tworzący granicę, wzniesienie’, ‘przedział, przepaść’; pie.: **d^hoilos* ‘część’; comparandum: goc. *dails* ‘część’
20. **glina** ‘glina, gatunek ziemi nadający się na wyroby ceramiczne’; pie.: **gleh₁ineh₂* ‘glina’; comparandum: stgr. *glínē* ‘glinka, il’

21. **gniazdo** ‘gniazdo (ptasie)’, ‘gałąź rodu szlacheckiego związana uznawanym jeszcze pokrewieństwem’; pie.: **nisdom* ‘gniazdo’; comparandum: skr. *nīdām* ‘mieszkanie, gniazdo’
22. **gora** ‘znaczna wyniosłość ziemi, wzniesienie terenu, góra, w pl. także pasmo gór, kraj górzysty’, ‘las na stoku góry’, ‘górna, wyższa, wcześniejsza część czegoś, szczyt, początek, wierzch’, ‘przewaga, wyższość’; pie.: **g^worHeh₂* ‘góra’; comparandum: chot. *gara* ‘góra’
23. **grob** ‘miejsce, dół do pochowania zmarłego, grobowiec, mogiła’; pie.: **g^hrob^hos* ‘grób’; comparandum: stwn. *grab* ‘grób’
24. **grzęda** ‘zagon w ogrodzie, grządka’, ‘drzązek (np. na wieszanie odzieży)’; pie.: **g^hrnd^heh₂* ‘belka, grzęda’ (?); comparandum: stisl. *grind* ‘brama zrobiona z krat, płot’
25. **grzywa** ‘iuba, coma’ (‘grzywa’); pie.: **g^wriHueh₂* ‘szyja’; comparandum: skr. *grīvā* ‘szyja’
26. **jad, jed** ‘substancja trująca (szczególnie wydzielana przez niektóre zwierzęta)’; pie.: **h₁edos* ‘żywność’; comparandum: stisl. *át* ‘jedzenie’
27. **jesień** ‘autumnus’ (‘jesień’); pie.: **h₁osenis* ‘jesień’; comparandum: goc. *asans* ‘czas zniw, lato’
28. **jezioro, jeziero** ‘naturalny zbiornik wody, jezioro, staw’; pie.: **h₁eġ^heros* ‘jezioro’; comparandum: orm. *ezr* ‘brzeg’
29. **jedza** ‘wiedźma, czarownica, też demon, potwór’; pie.: **Hngeh₂* ‘choroba, ból’; comparandum: stang. *inca* ‘ból, walka’
30. **łoś** ‘łoś’, (w tłumaczeniu Biblii) ‘dziki osioł’; pie.: **h₁olkis* ‘łoś’; comparandum: stisl. *elgr* ‘łoś’
31. **luna** czy **luna** ‘księżyc’; pie.: **louksneh₂* ‘księżyc’; comparandum: łac. *lūna* ‘księżyc’
32. **marchew** ‘marchew zwyczajna’; pie.: **mrkuH* ‘marchew’; comparandum: stwn. *morha* ‘marchew’
33. **mech** ‘wspólna nazwa dla porostów i mchów’, ‘pierz, puch’; pie.: **músom* ‘mech’; comparandum: stwn. *mos* ‘mech’
34. **miana** ‘zamiana, wymiana’; pie.: **moineh₂* ‘zmiana’; comparandum: skr. *ménā* ‘konkubina’
35. **moc** ‘siła fizyczna i duchowa, właściwości zapewniające przeprowadzenie swej woli, potęga’, ‘zdolność wywierania wpływu, wywoływania skutków, działanie, wpływ’, ‘siła sprzeczna z prawem, przemoc, gwałt’, ‘siła związana z urzędem, uprawnieniami, władza, zwierzchnictwo’, ‘prawomocność’, ‘prawo do czegoś, uprawnienie, pozwolenie’, ‘środki materialne, zasoby, majątek’, ‘siła zorganizowana, siła bojowa, wojsko’; pie.: **mog^htis* ‘moc’; comparandum: goc. *mahts* ‘siła’
36. **mol** ‘mól’; pie.: **molHios* ‘mól’; comparandum: stisl. *mōlr* ‘mól’
37. **most** ‘drewniany pomost nad wodą, prawdopodobnie także i bród umocniony na stałe kamieniami, jak też i usypana przez wodę czy bagna grobla’; pie.: **masdtos* ‘maszt’; comparandum: stwn. *mast* ‘maszt’

38. **niedźwiedź, miedźwiedź** ‘niedźwiedź’, ‘skorpion’; pie.: **med^huh₁ed* ‘zjadacz miodu’; comparandum: skr. *madhvād* ‘zjadacz miodu’
39. **oczy** ‘narząd wzroku u człowieka i zwierząt’; pie.: **h₃ekwih₂* ‘dwoje oczu’; comparandum: stgr. *ósse* ‘oczy’
40. **osa** ‘osa, może też trzmieł’; pie.: **uob^hseh₂* ‘osa’; comparandum: stwn. *wafsa* ‘osa’
41. **pięść** ‘zaciśnięta dłoń’; pie.: **poistom* ‘pięść’; comparandum: stwn. *fīst* ‘pięść’
42. **pioro** ‘pierze ptasie’, ‘skrzydło’, ‘pióro jako przyrząd do pisania’; pie.: **perHom* ‘pióro’; comparandum: stgr. *pterón* ‘pióro’
43. **plewa** ‘część kłosa, łuska osłaniająca ziarno, pozostała po wymłóceniu zboża’; pie.: **pelHueh₂* ‘plewa’; comparandum: skr. *palāva* ‘plewa, łupina’
44. **pot** ‘wodnista wydzielina pojawiająca się na powierzchni ciała wskutek zmęczenia, upału, strachu itp.’, ‘tłuszcz zebrany z wody, w której gotowano wełnę, służący jako maść’; pie.: **pok^wtos* ‘pot’; comparandum: śrwal. *poeth* ‘pot’
45. **prog** ‘pozioma belka w wejściu, wystająca nad podłogą, też wejście’, ‘pozioma belka w konstrukcji upustu wody’; pie.: **porgos* ‘próg’; comparandum: stisl. *forkr* ‘próg’
46. **pyrz** ‘perz właściwy, także inne w rolnictwie dokuczliwe rośliny jak oset’; pie.: **puHrós* ‘zboże’; comparandum: stgr. *pūrós* ‘zboże’
47. **rosa** ‘kropelki wody osiadłe na powierzchni ziemi, roślin, przedmiotów, powstałe wskutek oziębienia pary wodnej’, ‘deszcz, chmury deszczowe’; pie.: **Hroseh₂* ‘rosa’; comparandum: skr. *rasā* ‘mityczna rzeka, wilgoć’
48. **sen** ‘stan wypoczynku fizycznego i umysłowego połączony z zanikiem świadomości’, ‘marzenie senne, to, co się widzi w czasie spania’, ‘obcowanie cielesne’, ‘czas czuwania straży nocnej’; pie.: **supnos* ‘sen’; comparandum: stgr. *húpnos* ‘sen’
49. **sęk** ‘część gałęzi ukryta w pniu bądź też pozostawiona przy pniu po jej odcięciu’, ‘hak’; pie.: **konkus* ‘kołek’; comparandum: skr. *śānkūs* ‘kołek’
50. **siano, sieno** ‘skoszona i wysuszona trawa przeznaczona na paszę dla zwierząt’; pie.: **koinom* ‘siano’; comparandum: stgr. *koiná* ‘siano’
51. **siemie** ‘element rozmnażania u roślin nasiennych, ziarno, nasienie’, ‘sperma’, ‘potomstwo, ród, pokolenie, plemię’; pie.: **seh₁men* ‘ziarno’; comparandum: łac. *sēmen* ‘nasienie’;
52. **słoma** ‘wysuszone źdźbła zbóż’; pie.: **kolh₂meh₂* ‘słoma’; comparandum: stgr. *kalāmē* ‘szczecina, rżysko’
53. **stado** ‘grupa zwierząt jednego gatunku, zwłaszcza koni, wypasanych razem, razem hodowanych’; pie.: **steh₂d^hom* ‘stado’; comparandum: stisl. *stód* ‘stado’
54. **stan** ‘powinność utrzymania panującego i jego dworu, urzędników bądź drużyny w czasie podróży po kraju, ciężąca na ludności wiejskiej, zamieniona z czasem na daninę w naturze albo na opłatę pieniężną’, ‘zatrzymanie się, postój, przystanek w drodze’, ‘naturalne lub sztuczne miejsce służące za mieszkanie, tymczasowe miejsce schronienia, najczęściej będące namiotem’, ‘szałas myśliwski’, ‘budynek do przechowywania różnych przedmiotów, spichlerz’ (?), ‘okręg, obwód’, ‘zbrojny

- zastęp (aniołów)', 'warunki, w jakich ktoś się znajduje'; pie.: **steh₂nom* 'miejsce, stan'; comparandum: skr. *sthāna* 'miejsce, mieszkanie'
55. **stog** 'siano, zboże lub słoma ułożona w kształcie piramidy lub stożka'; pie.: **stog^hos* 'słup'; comparandum: stgr. *stók^hos* 'ceglany słup'
56. **stol** 'sprzęt domowy, najczęściej drewniany, służący do spożywania na nim posiłków, także potrawy na nim podawane', 'tron królewski', 'skarb książęcy lub biskupi', 'trybunał sądowy'; pie.: **steh₂los* 'stół'; comparandum: goc. *stols* 'tron'
57. **ston** 'nacięcie, ślad po uderzeniu ostrym narzędziem'; pie.: **stonos* 'dźwięk'; comparandum: stgr. *stónos* 'jęk, westchnienie'
58. **strąk** 'cały (podłużny) owoc roślin motylkowatych albo tylko sama łuska okrywająca jego nasiona'; pie.: **stronkos* 'pień, korzeń, nasiono' (?); comparandum: łac. *truncus* 'pień'
59. **stryj** 'brat ojca, też krewny ze strony ojca'; pie.: **struios* 'stryj'¹⁴³; comparandum: stwal. *strutiu* 'stary człowiek'
60. **syr** 'produkt otrzymywany ze zsiadłego mleka przez odcisnięcie serwatki'; pie.: **suHros* 'coś kwaśnego, słonego, ser'; comparandum: stisl. *súrr* 'kwas'
61. **szczyt** 'tarcza, puklerz', 'tarcza herbowa, herb, przenośnie ród herbowy, członek rodu', 'górną część jakiejś budowli', 'mur' (?); pie.: **skeitom* 'tarcza'; comparandum: łac. *scūtum* 'tarcza'
62. **ślina, śliny** 'wydzielina gruczołów ślinowych'; pie.: **sleh₁ineh₂* 'ślina'; comparandum: stisl. *slím* 'ślina'
63. **śron, śrzon** 'osad lodowy powstały z zamrożonej mgły, też śnieg przymarznięty do gałęzi drzew', 'danina w owsie (lub jej ekwiwalent pieniężny) składana łowczemu z tytułu pełnionych przezeń funkcji'; pie.: **ker(H)nom* 'szary', 'szron'; comparandum: orm. *saŕn* 'lód'
64. **tok** 'naczynie na płyny, beczka'; pie.: **tok^wos* 'płynięcie, cieknięcie'; comparandum: awest. *taka* 'beczka, bieg, ciąg'
65. **trud** 'wysiłek, móżół'; pie.: **troudos* 'trud', 'męka'; comparandum: stisl. *braut* 'próba, siły, zaniepokojenie'
66. **tuk** 'tłuste części zwierzęcego ciała, tłuszcz zwierzęcy, też oliwa, olej'; pie.: **touHkos* 'to, co nabrzmiące, napęczniałe', 'tłuszcz'; comparandum: stwn. *dioh* 'udo'
67. **twor** 'to, co zostało stworzone, powołane do istnienia, żywe stworzenie'; pie.: **tuorHos* 'twór'; comparandum: stgr. *sorós* 'urna'
68. **węgiel** 'miejsce zetknięcia się krawędzi jakiegoś przedmiotu, róg, kąt'; pie.: **h₂engulus* 'róg'; comparandum: łac. *angulus* 'róg'
69. **wiano, wieno** 'suma pieniężna lub nieruchomość zapisywana żonie przez męża na swoich dobrach, jako odwzajemnienie za posag i zabezpieczenie na przyszłość', 'część spadkowa córek, najczęściej w pieniądzu, przekazywana im przy zamążpójściu przez ojca (lub jego spadkobierców)', 'to, co kobieta, wychodząc za mąż, otrzymywała w postaci bielizny, odzieży, kosztowności, sprzętów itd.',

¹⁴³ Według W. Borysia (2005: 583) podstawą psl. **str₂jb* było pie. **pətrujō* 'ojcowski' (z rozwojem grupy **p_{tr}-* > *str-*).

- ‘odszkodowanie płacone kobiecie za utracone dziewictwo’; pie.: **h₂uednom* ‘przy-
prowadzenie żony’; comparandum: stgr. *éedna* ‘wiano’
70. **wiara, wiera** ‘głębokie przeświadczenie o prawdziwości poglądów i faktów nieda-
jących się udowodnić, zwłaszcza poglądów religijnych jako opartych na objawie-
niu bożym’, ‘zbiór poglądów religijnych i związanych z nimi zasad moralnych’,
‘postępowanie rzetelne, uczciwe, bycie godnym zaufania, wiarygodność, rzetelność,
wierność, tj. dotrzymywanie słowa, uczciwość’, ‘przekonanie o czyjejs rzetelności,
uczciwości, zaufanie’, ‘stałość (charakteru)’; pie.: **ueh₁reh₂* ‘coś prawdziwego’ (?);
comparandum: stwn. *wāra* ‘traktat, wierność, ochrona’
71. **włok** ‘rodzaj sieci na ryby’; pie.: **h₂uolkos* ‘narzędzie do ciągnięcia’; comparan-
dum: stgr. *holkós* ‘kołowrot’
72. **włos**, też pl. tantum **włosy** ‘cienki, nitkowaty wyrostek na skórze ludzi i zwie-
rząt, zwykle występujący masowo, tworząc osłonę przed zimnem’, pl. tantum,
wyjątkowo w sg. ‘korzenie lub kłącza różnych roślin, używane w medycynie’;
pie.: **uolkos* ‘włos’; comparandum: skr. *válsa* ‘włosy’
73. **wosk** ‘miękka i topliwa substancja, z której pszczoły budują plastry’; pie.: **uokskom*
‘wosk’; comparandum: stang. *weax* ‘wosk’
74. **woz** ‘pojazd zaprzężony zwykle w konie, służący do przewożenia czegoś, fur-
manka’, ‘ilość czegoś mieszcząca się na wozie’, ‘gwiazdozbiór nieba północnego,
tzw. Mały Wóz, którego jedna z gwiazd wskazuje północny biegun’; pie.: **uoğ^hos*
‘wóz’; comparandum: stgr. *ók^hos* ‘wóz’
75. **wrzeciono** ‘żelazna oś ruchomego, górnego kamienia młyńskiego’, ‘gwintowana oś
w prasie’ (?); pie.: **uertenom* ‘obróć’; comparandum: skr. *vártaņa* ‘obróć’
76. **wydra** ‘wydra’; pie.: **udreh₂* ‘wydra, potwór morski’; comparandum: stgr. *húdrā*
‘morski wąż’
77. **złoto** ‘złoto jako metal, złote monety, wyroby ze złota’; pie.: **g^holh₃tos* ‘złoto’; com-
parandum: goc. *gulþ* ‘złoto’
78. **znamie** ‘to, co informuje lub świadczy o czymś, umowny środek przekazywania
informacji, świadectwo, dowód, też oznaka, objaw’, ‘coś dziwnego, niezwykłego,
też niezwykle zjawisko, cud’, ‘znak jako zapowiedź czegoś’, ‘wyjaśnienie, objaś-
nienie’, ‘wyobrażenie (w myśli)’ (?), ‘ślad pozostawiony przez coś, pozostały po
czymś, świadczący o tym, że coś istniało, działało, odbywało się gdzieś’, ‘nacięcie na
drzewie bądź sztucznie usypany kopiec na oznaczenie granicy rozdzielającej dwa
obszary należące do dwóch różnych właścicieli, też sama granica’, ‘kształt, forma,
postać, wizerunek, obraz, figura’, ‘napis’, ‘jakiś gwiazdozbiór’, ‘herb szlachecki,
godło rodowe’, ‘sztandar (wojskowy), chorągiew’; pie.: **g^hneh₃men* ‘znak’; compa-
randum: stgr. *gnōma* ‘znak, objaw’
79. **zwon** ‘dzwon’; pie.: **g^huonos* ‘dźwięk’; comparandum: alb. *zë* ‘dźwięk’
80. **zwierz, żwirz** ‘wszystkie istoty żywe (z wyjątkiem człowieka) w przeciwieństwie do
roślin’; pie.: **g^huēr* ‘dzikie zwierzę’; comparandum: stgr. *t^hēr* ‘dzikie zwierzę’
81. **żółw, żelw** ‘żółw błotny’, ‘mięczak z gromady ślimaków’, zapewne ‘gatunek ropu-
chy’; pie.: **g^helHuH* ‘żółw’; comparandum: stgr. *k^hélūs* ‘żółw’

82. *żyto* ‘zboże, rośliny uprawiane ze względu na ich ziarno i słomę, zasiewy, też ziarno tych roślin’, ‘żyto (roślina i ziarno)’, ‘owoc, plon, płody ziemi’, ‘to, co do życia służy, wyżywienie, utrzymanie’; *pie.*: **g^weHitom* ‘pożywienie’; *comparandum*: wal. *bwyd* ‘żywność, mięso’

Grupa kontynuantów potencjalnie bezpośrednich jest zbiorem praindoeuropejskich residuów liczącym 82 wyrazy. Przede wszystkim są to rzeczowniki kontynuujące *pie.* rodzaj męski i nijaki, rzadziej pojawiają się kontynuanty rodzaju żeńskiego. Pod względem słowotwórczym, z wyjątkiem *stp. deszcz* < *pie. *dusdius*, są to derywaty oparte na jednym pierwiastku praindoeuropejskim. Do pierwiastków albo bezpośrednio dołączano końcówkę (np. *pie. *Hng-eh₂* > *stp. jędza*), albo pierwiastek rozszerzano poprzez dodanie morfemu gramatycznego i dopiero dołączano końcówkę (np. *pie. *perH-o-m* > *stp. pioro*).

Wyrazy należące do kontynuantów potencjalnie bezpośrednich odnoszą się do następujących zakresów pojęciowych¹⁴⁴:

A. Życie duchowe człowieka

1. Władze duszy i uczucia: *wiara*.
2. Niektóre pojęcia oderwane: *bląd, cudo, duch, miana, moc, trud, twor, znamię*.

B. Świat i życie zewnętrzne człowieka

1. Ziemia, niebo: *bor, deszcz, glina, gora, jesień, jezioro, luna czy luna, mech, rosa, sron, złoto*.
2. Rośliny i ich części składowe: *brzoza, drzon, marchew, plewa, pyrz, sęk, strąk, żyto*.
3. Zwierzęta, ich ciało itd.: *grzywa, jad, łos, mol, niedźwiedź, osa, pioro, wosk, wydra, zwierz, żółw*.
4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby: *brzuch, oczy, pięść, pot, sen, ston, ślina, włos*.
5. Życie społeczne, rodzina: *bracia, drug, stan, stryj, szczyt, wiano*.
6. Życie gospodarcze: *bidło, brog, cieszło, drąg, drwa, dwor, drzwi, dział, gniazdo, grob, grzęda, most, prog, siemię, siano, słoma, stado, stog, stoł, syr, tok, tuk, węgiel, włok, woz, wrzeciono, zwon*.
7. Varia: *brzemię, jędza*.

Kontynuanty potencjalnie bezpośrednie to, podobnie jak w przypadku kontynuantów bezpośrednich, przede wszystkim wyrazy odnoszące się do świata i życia zewnętrznego człowieka (73 rzeczowniki). Życie duchowe człowieka reprezentuje 9 leksemów, z czego większość (8 rzeczowników) opisuje niektóre pojęcia oderwane.

W grupie wyrazów, które dotyczą świata i życia zewnętrznego człowieka najliczniej reprezentowane są rzeczowniki odnoszące się do życia gospodarczego (27 rzeczowników). Mniej licznie poświadczane są zakresy pojęciowe związane z ziemią, niebem (11 rzeczowników), zwierzętami, ich ciałem itd. (11 rzeczowników), roślinami i ich częściami składowymi (8 rzeczowników), człowiekiem, jego ciałem, funkcjami ciała, chorobami

¹⁴⁴ Podobnie jak w przypadku kontynuantów bezpośrednich, tutaj również posłużyłam się klasyfikacją T. Lehra-Splawińskiego (1938: 469–481) oraz zastosowałam te same kryteria co do znaczenia i form staropolskich – por. podrozdział II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*, pp. 131, s. 103.

(8 rzeczowników) czy życiem społecznym (6 rzeczowników). Najmniejszą grupę stanowią rzeczowniki ujęte w kategorii varia (2 rzeczowniki).

3. Kontynuanty pośrednie

Kontynuanty pośrednie to wyrazy, które w rdzeniu kontynuują pierwiastek praindoeuropejski, natomiast nie posiadają dokładnych (tj. kontynuujących te same morfemy gramatyczne) odpowiedników w innych językach indoeuropejskich spoza grupy języków bałtosłowiańskich. Residua tego typu stanowią zatem wyrazy, które były derywowane od pierwiastka odziedziczonego z praindoeuropejszczyzny w późniejszych epokach – bałtosłowiańskiej lub prasłowiańskiej. W kolejnych podpunktach (3.1. oraz 3.2.) omawiam wydzielone na podstawie występowania odpowiednich comparandów dwa typy kontynuantów pośrednich: bałtosłowiańskie i prasłowiańskie.

3.1. Kontynuanty pośrednie bałtosłowiańskie

Jeśli wyraz kontynuuje w rdzeniu pierwiastek praindoeuropejski oraz ma dokładny odpowiednik w języku bałtyckim, to prawdopodobnie powstał w epoce bałtosłowiańskiej – stanowi kontynuant pośredni bałtosłowiański. Przykładem ilustrującym tego typu słownictwo odziedziczone jest staropolski rzeczownik *brod* ‘vadum’¹⁴⁵, ‘miejsce w rzece sztucznie przysposobione do łapania ryb’ (Sstp I: 165), który w rdzeniu kontynuuje pie. pierwiastek **b^hred^h*- ‘poruszać się, brnąć, grzęznąć, skakać’. Jego dokładnym odpowiednikiem bałtyckim jest lit. *br̃̄das* ‘błotne miejsce, bród’ (EDSIL: 64). Analogiczną egzemplifikacją jest stp. pl. tantum *pluca* czy *pluca*¹⁴⁶ ‘narząd oddechowy człowieka i większości zwierząt kręgowych’ (Sstp VI: 176) z odziedziczonym pierwiastkiem pie. **pleu-* ‘unosić się na wodzie, pływać’. Dokładne comparandum bałtyckie to lit. *plaũčiai* ‘pluća’ (EDSIL: 406).

W przypadku kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich często obok dokładnych odpowiedników bałtyckich pojawiają się niedokładne comparanda z innych języków indoeuropejskich. Taki przypadek ilustruje np. stp. rzeczownik *wrog* ‘ten, kto jest nieprzyjacielem, źle do kogoś usposobiony, kto z kimś walczy lub komuś zagraża, nieprzyjaciel, przeciwnik’, ‘morderca, zabójca’ (Sstp X: 330) kontynuujący pie. pierwiastek **(h₁)uerg-* ‘gnieść, gnać, ścigać’. Dokładnym odpowiednikiem bałtyckim jest lit. *vařgas* ‘trud, znój’. Z tymi formami spokrewniony jest czasownik goc. *wrikan* ‘oskarżać’ (EDSIL: 528). Gockiego comparandum nie uznałam za wiążące (tj. dokładne) ze względu na to, że przynależy ono do innej klasy fleksyjnej wyrazów.

Sekundarne comparanda mogą różnić się od formy polskiej i odpowiednika bałtyckiego nie tylko w tym aspekcie. Oprócz przynależności do innej części mowy można mówić także o różnicach ze względu na:

- stopień apofoniczny derywatów, np. stp. *kila* ‘przepuklina’ (Sstp III: 279) i lit. *kūla* ‘narośl, zgrubienie’ (Smoczyński 2018: 678); obie formy stoją w SZ pierwiastka pie. **keh₂u-* ‘uderzać, rozszczepić’ względem stis. *haull* ‘przepuklina’ (EDSIL: 266) w SE;

¹⁴⁵ Łac. *vadum* ‘bród’ (Korpanty 2001: s.v.).

¹⁴⁶ W Sstp w główce hasła występują formy: *pluce* czy *pluce*, też pl. tantum *pluca* czy *pluca* (Sstp VI: 176). Przy opisywaniu tego rzeczownika uwzględniłam tę formę, która posiada dokładny odpowiednik, tzn. *pluca* czy *pluca* (pl.).

- rodzaj gramatyczny derywatów, np. stp. *jucha* ‘wywar z mięsa, zupa z krwi’, ‘sok roślinny’ (Sstp III: 203) i lit. *jūšė* ‘zupa rybna’ (Smoczyński 2018: 501); obie formy to feminina z pie. pierwiastka **ieuH-* ‘mieszać przy przyrządzaniu jadła’ względem neutrów – skr. *yūs* ‘bulion’ i łac. *iūs* ‘ts.’;
- budowę słowotwórczą, np. stp. *mor* ‘mór, pomór, zaraza’ (Sstp IV: 347) i lit. *māras* ‘pomór, zaraza’ (Smoczyński 2018: 817); obie formy zostały utworzone od pie. **mer-* ‘umierać’ poprzez przyłączenie morfemów fleksyjnych bezpośrednio do pierwiastka względem skr. *pramará-* ‘śmierć’ (EDSIL: 326), w którym można wydzielić prócz kontynuantu pierwiastka (*-mará-*) również morfem słowotwórczy (*pra-*).

Istnienie sekundarnych comparandów pochodzących z innych języków indoeuropejskich potwierdza dwa ważne założenia grupy kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich. Po pierwsze pochodzenie danego pierwiastka praindoeuropejskiego, a po drugie innowacje bałtosłowiańskie, które były charakterystyczne dla tej wspólnoty.

Materiał bałtosłowiański często pozornie wykazuje pewne różnice w zakresie morfologii. Na przykład dokładne comparandum stp. *blona* ‘łożysko’, ‘plaster’ (Sstp I: 114) derywowanego od pie. **b^helH-* ‘biały, błyszczący’ to lit. *bálnà* ‘biała’ (Smoczyński 2018: 100). Genetycznie wyraz staropolski pochodzi od substantywizowanego przymiotnika rodzaju żeńskiego utworzonego od psł. **bolnъ* ‘biały, jaskrawy’ (Boryś 2005: 32), zatem zrównanie formy staropolskiej i litewskiej jest w pełni zasadne.

Wątpliwości może budzić natomiast zrównanie staropolskich form neutrów i litewskich masculinów, jak np. stp. *bloto* ‘błoto, ziemia rozmokła’, ‘mokradło, bajoro’, ‘nieczystości, gnój’ (Sstp I: 115) i lit. *báltas* ‘biały’ (EDSIL: 53)¹⁴⁷. Trudności wynikają m.in. z tego, że w języku litewskim wśród wartości kategorii selektywnej rzeczowników, jaką jest rodzaj, nie ma neutrów (por. Otrębski 1956: 3). W takich przypadkach przyjąłam, że jeśli obie formy są ze sobą spokrewnione, tj. kontynuują ten sam pierwiastek stojący w takim samym stopniu apofonicznym i posiadają ten sam morfem słowotwórczy, wówczas forma litewska stanowi wiążące comparandum¹⁴⁸.

Wyodrębniona w materiale grupa kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich liczy 106 rzeczowników. Podobnie jak w przypadku kontynuantów potencjalnie bezpośrednich, wszystkie leksemy opisałam w jednorodny sposób, podając najważniejsze dane

¹⁴⁷ W. Smoczyński nie zrównuje obu form, twierdząc, że lit. *báltas* to zleksykalizowane participium praeteriti passivi na *-ta-* od *bálti* ‘bieleć, robić się białym’ (Smoczyński 2018: 101); R. Derksen wspomina natomiast o tym, że niektórzy uczeni proponują uznanie psł. **bolto* za wyraz pochodzący z substratu illyryjskiego (EDSIL: 53).

¹⁴⁸ Za wiążące, choć niedokładne, comparanda uznałam także odpowiedniki bałtyckie różniące się pozostałymi rodzajami gramatycznymi (np. stp. femininum *gruda* względem lit. masculinum *grúodas*), jak również liczbą (np. stp. *czar* w singularis i lit. *kerai* występujące tylko w pluralis). Może to zostać uznane za odejście od przyjętych w pracy założeń, jednak rygorystyczne przestrzeganie dokładności w obrębie końcówki fleksyjnej poskutkowałoby powstaniem nowej podgrupy skupiającej kontynuanty pośrednie potencjalnie bałtosłowiańskie, co zaciemniłoby klasyfikację słownictwa odziedziczonego. Ponadto kryterium odpowiedniości w zakresie morfemów fleksyjnych nie zawsze może być zasadne ze względu na częstą oboczność rodzajową form staropolskich typu *broń*, *bronia*, która wskazuje na chwiejność kategorii rodzaju (więcej na temat rodzaju gramatycznego w historii języka polskiego – por. Kucala 1978). W przypadku różnej liczby (pluralis wobec singularis bądź odwrotnie) sytuacja jest podobna – to, że wyraz został poświadczony tylko w liczbie mnogiej albo został zaklasyfikowany jako pl. tantum nie falsyfikuje tezy, że obie formy – słowiańska i bałtycka – nie pochodzą z wcześniejszej tej samej formy bałtosłowiańskiej.

pozwalające na zaklasyfikowanie wyrazu do tego zbioru. Schematyczny opis każdego rzeczownika składa się z następujących elementów:

1. **Nagłówek.** W nagłówku umieszczona została postać staropolska kontynuantu wraz z odmiankami fonetycznymi oraz jej znaczenie lub znaczenia wyrazu odnotowane w Sstp; w przypadku gdy znaczenie zostało podane w Sstp po łacinie, dopisałam jego polski odpowiednik w nawiasie. Tłumaczenia zaczerpnęłam za *Słownikiem łacińsko-polskim* (Korpany 2001).
2. **Rekonstruowana postać pierwiastka pie. (pie).** Stanowi ją propozycja rekonstrukcji praindoeuropejskiego pierwiastka kontynuowanego w danym wyrazie przejęta za słownikami etymologicznymi. Były to następujące pozycje: LIV, IEW, SP, a także *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (Smoczyński 2018), *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Boryś 2005), wyjątkowo EDSIL. Pierwiastek pie. podawałam w SE, w innych stopniach apofonicznych tylko wówczas, gdy znaczenie pierwiastka w SE było nieustalone (por. *morze*). Z tych samych przyczyn niekiedy podawałam pierwiastki z rozszerzeniami (por. *owien*). Po rekonstrukcji przytaczałam znaczenie lub znaczenia rekonstruowanego wyrazu praindoeuropejskiego za wspomnianymi słownikami etymologicznymi. W przypadku gdy rekonstruowane znaczenie było niepewne, opatrzyłam je pytajnikiem (?).
3. **Comparandum.** W tym miejscu podałam dokładny odpowiednik w języku bałtyckim przejęty za EDSIL lub *Słownikiem etymologicznym języka litewskiego* (Smoczyński 2018).

Wykaz kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich:

1. **bies** ‘diabolus’ (‘diabeł’); pie.: **b^heiHd^h*- ‘straszny’; comparandum: lit. *baisùs* ‘straszny’
2. **blask** ‘jasność’, ‘błyskawica’, ‘wspaniałość’; pie.: **b^hleiğ-* ‘świecić’; comparandum: łot. *blaiskums* ‘plama’
3. **blizna, bluzna** ‘blizna’, ‘znamię’, ‘wada, skaza’; pie.: **b^hleiğ-* ‘bić, uderzać, rzucać, ciskać’; comparandum: lit. *blyžẽ* ‘nacięcie w materiale’; comparandum: łot. *blīznis* ‘grupa złamanych drzew w lesie’¹⁴⁹
4. **blona** ‘łożysko’, ‘plaster’; pie.: **b^helH-* ‘biały, błyszczący’; comparandum: lit. *bálnà* ‘biała’
5. **bloto** ‘ziemia rozmokła’, ‘mokradło, bajoro’, ‘nieczystości, gnój’; pie.: **b^helH-* ‘biały, błyszczący’; comparandum: lit. *báltas* ‘biały’
6. **bojażń** ‘bojażń, lęk’; pie.: **b^hoiH-* ‘bać się’; comparandum: stpr. *biāšnan* ‘strach’
7. **brod** ‘vadum’ (‘bród’), ‘miejsce w rzece sztucznie przysposobione do łapania ryb’; pie.: **b^hred^h*- ‘poruszać się, brnąć, grzęznąć, skakać’; comparandum: lit. *brādas* ‘błotne miejsce, bród’

¹⁴⁹ W tym wypadku podano comparanda z dwóch języków bałtosłowiańskich, ponieważ forma litewska ma ten sam rodzaj co forma staropolska (femininum), natomiast forma łotewska ma ten sam co w derywacie staropolskim morfem słotwórczy *-n-*.

8. **broń, bronia** ‘arma’ (‘broń’), ‘nóż żelazny stanowiący część składową pługa, krój’; pie.: **b^herH-* ‘obrabiać za pomocą ostrego narzędzia, ciąć, drapać, trzeć’; comparandum: lit. *baṛnis* ‘kłótnia’
9. **czar** ‘czarowanie, wróżenie albo wiara w czary i wróżby’; pie.: **k^wēr-* ‘robić’; comparandum: lit. *kerai* ‘czary’
10. **część** ‘część’, ‘udział’, ‘majątek’, ‘zastęp’, ‘strona świata’; pie.: **kend-* ‘skrobać, trzeć, rozcierać, gryźć’; comparandum: lit. *kañdis* ‘mól’
11. **ćma** ‘ciemność’, ‘cień’, ‘wielkie mnóstwo, zastęp’; pie.: **temH-* ‘ciemny’; comparandum: łot. *tima* ‘ciemność’
12. **debrz** ‘wąwóz, parów z zaroślami’; pie.: **d^heub^h-* ‘głęboki’; comparandum: łot. *dubra* ‘bagienny teren’
13. **dech** ‘oddech, powiew’; pie.: **d^heus-* ‘dąć, wiać, dmuchać’; comparandum: lit. *dūsas* ‘krótki oddech’
14. **dloto** ‘dłuto’, ‘toporek o wąskim ostrzu’; pie.: **d^helb^h-* ‘kopać’; comparandum: stpr. *dalptan* ‘narzędzie do robienia dziur’
15. **doła** ‘czas, chwila’, (w pseudoetymologii wyrazu *swadźba*) ‘to, co odpowiada sobie, co jest zgodne’; pie.: **d^hab^h-* ‘dopasowywać’; comparandum: lit. *dabà* ‘zwyczaj, sposób bycia, postępowania’
16. **drozd** ‘*Turdus musicus* L.’ (‘drozd’); pie.: **trozdos* ‘drozd’; comparandum: lit. *strāzdas* ‘drozd’
17. **dupa** ‘natex, podex’ (‘ zadek’); pie.: **d^heub^h-* ‘głęboki’; comparandum: lit. *daubà* ‘parów, wąwóz, jar w lesie’
18. **dziegić** ‘dziegieć, rodzaj smoły, produkt suchej destylacji drzewa’; pie.: **d^heg^{w^h}-* ‘palić, płonąć’; comparandum: lit. *degūtas* ‘smoła z brzozy’
19. **garb** ‘wypukłość na żywym organizmie’, ‘wypukłość terenu, pagórek’; pie.: **ger-* ‘wyginać, zginać’; comparandum: stpr. *grabis* ‘wzgórze’
20. **gardło, garło** ‘tylna część jamy ustnej (pojmowana też jako źródło głosu), gardło, przelyk, przednia część szyi, szyja’; pie.: **g^wrh₃-* ‘pożerać’; comparandum: lit. *gurklỹs* ‘podgardle, wole u ptaków’
21. **garść** ‘zgięta dłoń dostosowana do nabierania czegoś sypkiego, ile się w niej mieści, zawartość mieszcząca się w niej, trocha’; pie.: **ger-* ‘zgarniać, zbierać’; comparandum: łot. *gūrstē* ‘wiązka lnu’
22. **gody** ‘święto’, ‘święta Bożego Narodzenia’, ‘uczta’, ‘danina na rzecz pana feudalnego’; pie.: **g^hed^h-* ‘łączyć, dopasowywać’; comparandum: lit. *guōdas* ‘gościnność, honor’
23. **groch** ‘groch’; pie.: **g^her-* ‘trzeć, ucinąć’; comparandum: lit. *garšas* ‘podagrycznik pospolity’
24. **gruda** ‘bryła, okruh, gleba’, ‘żwir, teren żwirowaty, kamienisty’; pie.: **g^hreud^h-* ‘rozcierać, tłuc, kruszyć’; comparandum: lit. *grūodas* ‘mróz bez śniegu’
25. **ikro**, też pl. tantum **ikry** ‘jajka rybie’; pie.: **iek^wr* ‘wątroba’; comparandum: łot. *ikri* ‘ikra’

26. **jazdź, jaszcz** ‘ryba jazgarz’; pie.: **h₁eg^h*- ‘jeź’, ‘żmija’; comparandum: lit. *ežgỹs* ‘ryba jazgarz’
27. **jedl, jedla** ‘jodła’; pie.: **h₁ed^h*- ‘spiczasty, ostro zakończony’; comparandum: lit. *ėglė* ‘świerk, jodła’
28. **jelen** ‘jelen’; pie.: **h₁el*- ‘czerwony, brązowy’; comparandum: lit. *elenis* ‘jelen’
29. **jeź** ‘jeź’; pie.: **h₁eg^h*- ‘jeź’, ‘żmija’; comparandum: lit. *ežỹs* ‘jeź’
30. **jucha** ‘wywar z mięsa, zupa z krwi’, ‘sok roślinny’; pie.: **ieuH*- ‘mieszać przy przyrządzaniu jadła’; comparandum: lit. *jũšė* ‘zupa rybna’
31. **kaszel** ‘tussis’ (‘kaszel’); pie.: **k^weh₂S*- ‘kaszleć’; comparandum: lit. *kosulỹs* ‘kaszel’
32. **ką** ‘miejsce, gdzie się schodzą dwie ściany, przestrzeń między nimi zamknięta, kąt, także węgiel, narożnik’, ‘oddalona, ustronna końcowa część terenu’, ‘miejsce ustronne, zakątek, zakamarek’; pie.: **kemp*- ‘zgiąć, zginać’; comparandum: lit. *kaĩpas* ‘kąt, róg’, ‘węgiel’
33. **kęs** ‘kawalek, nieduża część’; pie.: **kemd*- ‘gryźć’; comparandum: lit. *kāšnis* ‘kęs’
34. **kij** ‘kij (nieraz okuty), laska, pałka, maczeta, maczuga’, ‘pojedynek na kije jako forma postępowania dowodowego w procesie’; pie.: **keh₂u*- ‘uderzać, rozszcześcić’; comparandum: lit. *kũjis* ‘młot’
35. **kila** ‘przepuklina’; pie.: **keh₂u*- ‘uderzać, rozszcześcić’; comparandum: lit. *kũla* ‘narośl, zgrubienie’
36. **kleszcze** ‘szczypce, obcęgi’; pie.: **k^wlei*- ‘ściskać, zgniatać, szczypać’; comparandum: lit. *klišė* ‘krzywa noga’
37. **koł** ‘gruby kij, pal, drąg, żerdź’; pie.: **kelh₂*- ‘bić’; comparandum: lit. *kuõlas* ‘pal’
38. **krowa** ‘krowa’, ‘danina składana w postaci krowy’; pie.: **ker*- ‘rogaty’; comparandum: lit. *kārvė* ‘krowa’
39. **krupy** (pl. tantum) ‘otłuczone ziarno, też kasza lub polewka z takich ziaren gotowana’, ‘grad’; pie.: **kreu*- ‘uderzać, tłuc, rozbijać, łamać’; comparandum: łot. *kraũpa* ‘brodawka’
40. **krzemień** ‘kamień, ciemna odmiana kwarcu’; pie.: *(*s*)*ker*- ‘ciąć’; comparandum: łot. *krēms* ‘krzemień’
41. **lemiesz, lemiész, limiesz** ‘ostrze u pługa zarazem podcinające i odkładające skibę, może też jego część’; pie.: **lemH*- ‘łamać, kruszyć’; comparandum: lit. *lėmežis* ‘drewniana część radła lub pługa’
42. **lipa** ‘lipa’; pie.: **leip*- ‘mazać’; comparandum: lit. *liepa* ‘lipa’
43. **łani** ‘samica jelenia’; pie.: **h₁el*- ‘brązowy’; comparandum: lit. dial. *álnė* ‘łania’
44. **łapa** ‘zbój, rabuś’, ‘potrząsk, pułapka’; pie.: **leh₂p*- ‘coś płaskiego, szerokiego’; comparandum: lit. *lõpa* ‘noga zwierzęcia niemającego kopyt’
45. **łodzia, łódź** ‘łódka, łódź, łódź rybacka’; pie.: **Held^h*- ‘wydrażony pień drzewa, koryto’; comparandum: lit. *eldijà* ‘czółno, łódź’
46. **łopata** ‘rydel, łopata do rycia lub przerzucania rzeczy sypkich’; pie.: **leh₂p*- ‘być płaskim, coś szerokiego’; comparandum: lit. *lõpeta* ‘łopata’

47. **łosoś** ‘łosoś’; pie.: **laks-* ‘ryba o skórze pokrytej cętkami’ (?); comparandum: lit. *lašišà* ‘łosoś’
48. **mir, mierz** ‘pokój, bezpieczeństwo, pomyślność, szczęście’, ‘przyjaźń, przymierze, układ o przyjaźni’, ‘porządek publiczny’, ‘gwarancja albo stan bezpieczeństwa’, ‘stan spokojnego, niekwestionowanego posiadania, wykonywania swoich uprawnień’; pie.: **meiH-* ‘drogi, miły, przyjemny’; comparandum: lit. *mieras* ‘pokój’
49. **modła** ‘figura, posąg bóstwa pogańskiego’, ‘miejsce kultu (ołtarz, świątynia, gaj)’, ‘ofiara, rzeczy ofiarowane’, ‘akt prośby i czci, przedkładanie prośb, oddawanie czci’; pie.: **meld^h-* ‘przemawiać uroczystie, obwieszczać’; comparandum: lit. *maldà* ‘modlitwa’
50. **mor** ‘mór, pomór, zaraza’; pie.: **mer-* ‘umierać’; comparandum: lit. *māras* ‘pomór, zaraza’
51. **morze** ‘morze, też mniejszy naturalny zbiornik wodny, jezioro’; pie.: **mor-i-* ‘jezioro, morze’; comparandum: lit. *mārios* ‘morze’
52. **nić** ‘cienki sznureczek ze skręconych włókien’; pie.: *(*s*)*neh₁-* ‘prząść’; comparandum: lit. *nýtis* ‘niedlnica’, ‘tkanina’
53. **noga** ‘część ciała człowieka lub zwierzęcia służąca do chodzenia’, ‘część przedmiotu (sprzętu, naczynia) służąca za podporę’; pie.: **h₃nog^{wh}-* ‘paznokieć, pazur’; comparandum: lit. *nagà* ‘kopyto, racica’, ‘paznokieć, szpon’
54. **nozdrze, nozdrza** ‘otwór nosowy’; pie.: **nas-* ‘nos’; comparandum: lit. *nasraĩ* ‘nozdrza’
55. **orzeł, horzeł** ‘ptak drapieżny z rodziny sokołów, najczęściej zapewne orzeł przedni’, ‘podobizna orła, znak w kształcie orła’; pie.: **h₃er-* ‘wielki ptak’; comparandum: lit. *erēlis* ‘orzeł’
56. **oset** ‘oset lub ostrożeń’¹⁵⁰; pie.: **h₂ek-* ‘ostry’; comparandum: lit. *āšutas* ‘włos z końskiego ogona lub grzyw’
57. **ość** ‘coś ostro zakończonego’; pie.: **h₂ek^l-* ‘ostry’; comparandum: lit. *akstìs* ‘oszczep’
58. **owien** ‘baran czy też jagnię’; pie.: **h₃eu-is-* ‘owca’; comparandum: lit. *āvinas* ‘baran’
59. **pęto** ‘kłoda do krępowania nóg, więzy, okowy’; pie.: *(*s*)*penh₁-* ‘napiąć, naprężyć’; comparandum: lit. *pántis* ‘pęto’
60. **piana** ‘masa tworząca się na powierzchni płynów wskutek ich wstrząsania, ubijania itp.’; pie.: **spoHi-neh₂* ‘piana’; comparandum: lit. *spáinë* ‘piana’
61. **piasta** ‘środkowa część koła u wozu, w której znajduje się oś i zbiegają się szprychy’; pie.: **peis-* ‘tłuc, miażdżyć’; comparandum: lit. *piestà* ‘stępa, drewniany móżdziej do tłuczenia jęczmienia i prosa’
62. **piersć, pirzć** ‘syпка ziemia, proch’; pie.: **pers-* ‘prosić, pryskać’; comparandum: lot. *pirkstis* ‘iskra w popiele’

¹⁵⁰ W Sstp odnotowano szereg znaczeń botanicznych leksemu *oset*, w wykazie podano tylko znaczenie prymarne.

63. **plon** ‘łup, zdobycz wojenna, rzecz zdobyta przemocą lub rabunkiem’; **pie.:** **pel-* ‘sprzedać, zarobić’; **comparandum:** lit. *peľnas* ‘ziarno, zysk’
64. **pluca** czy **pluca** ‘narząd oddechowy człowieka i większości zwierząt kręgowych’; **pie.:** **pleu-* ‘unosić się na wodzie, pływać’; **comparandum:** lit. *plaũčiai* ‘pluca’
65. **proch** ‘drobne cząstki czegoś, pył, kurz, okruszyny, odłamki żdźbła’, ‘materiał wybuchowy’; **pie.:** **pers-* ‘prószyć, przyskać’; **comparandum:** łot. *pārsla* ‘platek’
66. **rataj** ‘chłop feudalnie zależny, który w zamian za pożyczkę na zagospodarowanie był zobowiązany do pracy na roli pana feudalnego, też bezrolny robotnik wiejski, najmowany do prac polowych’; **pie.:** **h₂erh₃-* ‘orać’; **comparandum:** lit. *artójas* ‘oracz’
67. **ręka** ‘kończyna górna, przede wszystkim jej część końcowa z dłonią i palcami’, ‘człowiek, jego działanie’, ‘posiadanie, władza, opieka, nadzór’, ‘poręczenie, poręka, zabezpieczenie zobowiązania, wykonania wyroku, stawienia obwinionego do sądu itp.’, ‘miara miodu zawierająca od 6 do 15 garncy’; **pie.:** **urenk-* ‘zbierać’; **comparandum:** lit. *rankà* ‘ręka’
68. **rog** ‘u zwierząt charakterystyczna parzysta narośl na kości czołowej’, ‘przedmiot zrobiony z rogu’, ‘substancja rogowa tworząca kopyto’, ‘narożnik, miejsce zetknięcia się krawędzi jakiegoś przedmiotu’; **pie.:** **reg^h-* albo **h₂reg^h-* ‘wznosić się, sterczeć, wystawać’; **comparandum:** lit. *rãgas* ‘róg’
69. **row** ‘przekop, dół podłużny wykopany w ziemi’, ‘przekop czy też nasyp, wał’; **pie.:** **reuH-* ‘rwać, rozrywać’; **comparandum:** lit. *rãvas* ‘rów’
70. **sarna** ‘ssak z rodziny jeleniowatych (Cervidae), sarna’; **pie.:** **kerH-* ‘rogaty’; **comparandum:** lit. *stirna* ‘sarna’
71. **sido** ‘pętla z włosia lub drutu używana do chwytania zwierzyny, pułapka’; **pie.:** **seh₂i-* ‘wiązać’; **comparandum:** łot. *saiķlis* ‘sznur’
72. **siolo** ‘wieś, wioska, osada wiejska’; **pie.:** **sel-* ‘zatrzymać się gdzie, osiedlić się w jakimś miejscu’; **comparandum:** lit. *salà* ‘wieś’
73. **sito** ‘narzędzie do przesiewania materiałów sypkich’; **pie.:** **seh₁i-* ‘przesiewać’; **comparandum:** lit. *sietas* ‘sito’
74. **sława** ‘dobra opinia, dobre imię szeroko znane, uznanie, rozgłos’, ‘chluba, ozdoba, to, co przynosi cześć i szacunek’, (w kulcie religijnym) ‘uroczyste wyrażenie uznania, słowa pieśni wyrażającej uznanie, cześć’, ‘majestat, dostojęństwo, wspaniałość jako cecha przynależna Bogu’, ‘święto, uroczystość dla uczczenia kogoś’, (w religii chrześcijańskiej) ‘szczęście wieczne jako nagroda za bogobożne życie’, ‘chępliwość’; **pie.:** **klēu-* ‘słyszeć, słuchać’; **comparandum:** lit. *šlovẽ* ‘chwala’
75. **smrod** ‘przykra woń, fetor’, ‘coś, co wywołuje odrazę, coś wstrętnego’; **pie.:** *(s)*merd-* ‘wydawać nieprzyjemną woń’; **comparandum:** lit. *smardas* ‘tłuszcz’, ‘odór’
76. **sok** ‘płyn otrzymywany z roślin’; **pie.:** **suek^w-* ‘być mokrym, wilgotnym’; **comparandum:** lit. *sakaĩ* ‘sok, żywica, smoła’
77. **stdza**, **scdza**, **sdza** ‘ścieżka’; **pie.:** **steig^h-* ‘stąpać, kroczyć’; **comparandum:** łot. *stiga* ‘ścieżka’

78. *stroż* ‘ten, co pilnuje, strzeże kogoś lub czegoś, ten, co czuwa, pełni nadzór, dozór nad kimś, czymś, strażnik, wartownik, też opiekun, obrońca’; pie.: **sterg-* ‘dbać o coś, doglądać’; comparandum: lit. *sárgas* ‘stróż, dozorca’
79. *sirszeń* czy *szyszeń* ‘owad z rodziny os’; pie.: **kerH-* ‘rogaty’; comparandum: lit. *širšuo* ‘szerszeń’
80. *szwiec* ‘rzemieślnik wyrabiający obuwie ze skóry’; pie.: **sieuH-* ‘szyć’; comparandum: lit. *siuvikas* ‘krawiec’
81. *tło* ‘podłoga’; pie.: **telh₂-* ‘grunt pod stopami’; comparandum: lit. *tīlės* ‘deski tworzące dno łodzi’
82. *trzosło* ‘krój pługa’, też pl. tantum *strzosła*, *trzosła*, ‘dolna część brzucha, narządy rodne’; pie.: *(*s*)*kert-* ‘ciąć’; comparandum: lit. *keřslas* ‘dłuto, narzędzie do cięcia’
83. *twarz* ‘to, co zostało stworzone, powołane do istnienia, stworzenie, człowiek, zwierzę’, ‘forma, kształt, postać’, ‘oblicze’, ‘osoba’; pie.: **tuēr-* ‘chwytać, ogarniać’; comparandum: lit. *tvorà* ‘ogrodzenie, płot, parkan’
84. *tył* ‘strona ciała ludzkiego przeciwnie do przodu’, ‘najdalsza od obserwatora część obiektu, przestrzeni’; pie.: **teuh₂-* ‘nabrzmiwać, grubieć; mocnieć’; comparandum: lit. *tūlas* ‘niejeden, wielu’
85. *ul* ‘wydrążony pień drzewa stanowiący pomieszczenie dla roju pszczół’, ‘rzędem stojące ule’, ‘danina pszczelna w miodzie albo w wosku’; pie.: **h₂eul-* ‘rura, podłużne wydrążenie’; comparandum: lit. *aulỹs* ‘ul’
86. *um* ‘rozum, sprawność umysłu, zdolność myślenia’, ‘zamiar, postanowienie’; pie.: **h₁eu-* ‘wiedzieć’; comparandum: lit. *aumnuõ* ‘rozum, intelekt’
87. *usta* ‘jama w dolnej części głowy zawierająca język, jama ustna’, ‘wargi, wargi wraz z jamą ustną’, ‘u zwierząt paszcza, dziób’; pie.: **h₃eh₁-s-* ‘usta’; comparandum: lit. *úostas* ‘ujście’
88. *war* ‘wrząca woda, wrzątek, ukrop’, ‘jeden całkowity proces warzenia piwa, ilość przy tym otrzymana’; pie.: **uerH-* ‘być gorącym’; comparandum: lit. *varūs* ‘taki, który daje się szybko ugotować’
89. *węgiel* czy *wągiel*, *wągl*, też coll. *wągle* czy *węgle* ‘czarna łatwopalna substancja otrzymywana z drewna przez suchą destylację’; pie.: **h₁eng^w-* ‘zwęglone drewno, węgiel’; comparandum: lit. *anglis* ‘węgiel’
90. *węgorz* ‘węgorz’; pie.: **h₂eng^{wh}-* ‘żmija, wąż, robak’; comparandum: lit. *ungurỹs* ‘węgorz’
91. *węzeł* ‘splot nici na sznurze, miejsce zadziergnięcia nici, związania końców nici, sznura itp.’, ‘splot sznurka albo rzemyka w formie kulki, służący do zapinania odzieży, guz’, ‘chustka ze zwiazanymi końcami używana do noszenia drobnych przedmiotów, np. pieniędzy, róg chustki związany na węzeł’, ‘kwestia do wyjaśnienia, rozwiązanie, problem’, ‘grzech’; pie.: **h₂emg^h-* ‘wiązać, ścisnąć’; comparandum: lit. *ąžuolas* ‘dąb’
92. *wierzch*, *wirch*, *wirzch* ‘górna, wyższa lub zewnętrzna część czegoś (w przeciwieństwie do dolnej lub wewnętrznej części)’, ‘szczyt, wierzchołek, góra’, ‘dach’, ‘grunt należący dodatkowo do wsi lub gospodarstwa, oddalona część

- gospodarstwa rolnego'; pie.: *uer- 'wzniesienie'; comparandum: lit. *viršùs* 'wierzch, wierzchołek'
93. **włoka** 'miara powierzchni pola, używana głównie na Mazowszu, wynosząca około 30 morgów, też pole o tej powierzchni'; pie.: *(h₂)uelk- 'ciągnąć'; comparandum: lit. *valkà* 'kałuża; miejsce podmokłe; wąwóz'
94. **włość** 'kraj, kraina, dzielnica, prowincja, też państwo', 'lud, naród', 'władza'; pie.: *uelH- 'być silnym'; comparandum: łot. *vālstis* 'stan, królestwo'
95. **wrog** 'ten, kto jest nieprzyjaźnie, źle do kogoś usposobiony, kto z kimś walczy lub komuś zagraża, nieprzyjaciół, przeciwnik', 'morderca, zabójca'; pie.: *(h₁)uerg- 'gnieść, gnać, ścigać'; comparandum: lit. *vařgas* 'trud, znój'
96. **wrona** 'ptak z rodziny krukowatych'; pie.: *uerH- 'być gorącym'; comparandum: lit. *vārna* 'wrona'
97. **wrota** 'zewewnętrzne drzwi dwuskrzydłowe budynku, ogrodzenia, murów, podwoje, wierzeje, brama, też samo skrzydło takich drzwi', 'zapewne upust w jazie'; pie.: *uert- 'obracać'; comparandum: lit. *vařtai* 'wrota, drzwi'
98. **wuj, uj** 'brat matki', 'brat babki'; pie.: *h₂euH₂- 'ojciec matki'; comparandum: lit. *avýnas* 'wuj'
99. **ziemia** 'według ówczesnych pojęć wszystko, co znajduje się pod niebem, świat ziemski', 'grunt, gleba', 'łód stały (w przeciwieństwie do obszaru wodnego)', 'kraj, kraina, dzielnica, też państwo', 'jednostka terytorialna podziału kraju', 'własność ziemska, posiadłość, majątek'; pie.: *d^heg^h- 'ziemia'; comparandum: lit. *žėmė* 'ziemia, łąd'
100. **zięć** 'mąż córki, też bratanicy', 'mąż siostry', 'teść' (?); pie.: *g^hneh₃- 'znać'; comparandum: lit. *žėntas* 'zięć'
101. **zorza** 'blask na niebie poprzedzający wschód słońca'; pie.: *g^her- 'promieniować, świecić'; comparandum: lit. *žarà* 'zorza'
102. **źródło, jrządło, rziodło, źrzodło, źrzudło** 'naturalny wypływ wody podziemnej na powierzchnię ziemi', 'zbiornik wody podskórnej, żyła wodna', (w Biblii) 'zasuwy, śluzy, które jakoby powstrzymują wody niebieskie przed nagłym opadnięciem na ziemię'; pie.: *g^herh₃- 'pożerać'; comparandum: lit. *gerklė* 'gardło, przełyk'
103. **żelazo** 'żelazo, też wyroby z niego', w pl. *żelaza* 'żelazna część pługa, lemiesz'; pie.: *g^hel-eg^h- 'mieć'; comparandum: lit. *geležis* 'żelazo'
104. **żołna** 'żołna'; pie.: *g^{wh}el- 'żółty, zielony'; comparandum: lit. *gilnà* 'ptak żołna'
105. **żoraw** 'żuraw'; pie.: *g^herh₂- 'wydawać ochrypły głos'; comparandum: lit. *gėrve* 'żuraw'
106. **żyła** 'naczynie w ciele ludzkim zawierające krew', 'ścięgno', 'struna głosowa', 'rdzeń kręgowy', 'kark'; pie.: *g^{wh}ieH- 'nić, ścięgno, żyła'; comparandum: lit. *gyřla* 'żyła'

Grupa kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich jest stosunkowo liczna (106 wyrazów), większa niż zbiór kontynuantów bezpośrednich oraz kontynuantów potencjalnie bezpośrednich. Wśród tego typu kontynuantów są rzeczowniki, które zostały oparte na SE pierwiastka (np. stp. *zięć* z pie. **ġneh*₃-), SO pierwiastka (np. stp. *mor* z pie. **mor*-, SE **mer*-) i SZ pierwiastka (np. stp. *gardło* z pie. **g^wrh*₃-, SE **g^werh*₃-). Pod względem słowotwórczym to derywaty oparte na jednym pierwiastku praindoeuropejskim.

Wyrazy należące do kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich odnoszą się do następujących zakresów pojęciowych¹⁵¹:

A. Życie duchowe człowieka

1. Władze duszy i uczucia: *bojaźń*, *um*.
2. Niektóre pojęcia oderwane: *bies*, *czar*, *część*, *mir*, *sława*.
3. Funkcje psychofizyczne: *modła*.

B. Świat i życie zewnętrzne człowieka

1. Ziemia, niebo: *blask*, *bloto*, *brod*, *ćma*, *debrz*, *doba*, *gruda*, *kąt*, *krzemień*, *morze*, *piana*, *wierzch*, *ziemia*, *zorza*, *źródło*, *żelazo*.
2. Rośliny i ich części składowe: *groch*, *jedl*, *lipa*, *oset*¹⁵².
3. Zwierzęta, ich ciało itd.: *drozd*, *ikry*, *jażdż*, *jeleń*, *jeź*, *krowa*, *łani*, *łapa*, *łosoś*, *orzeł*, *ość*, *owien*, *rog*, *sarna*, *sirszeń* czy *szyszeń*, *węgorz*, *wrona*, *żołna*, *żoraw*.
4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby: *blizna*, *blona*, *dech*, *dupa*, *garb*, *gardło*, *garść*, *kaszel*, *kila*, *noga*, *nozdrze*, *pluca* czy *pluća*, *ręka*, *twarz*, *usta*, *żyła*.
5. Życie społeczne, rodzina: *broń*, *gody*, *stroż*, *wrog*, *wuj*, *zięć*.
6. Życie gospodarcze: *dłoto*, *dziegić*, *jucha*, *kęs*, *kij*, *kleszcze*, *koł*, *krupy*, *lemiesz*, *łodzia*, *łopata*, *nić*, *pęto*, *piasta*, *pierść*, *plon*, *proch*, *rataj*, *row*, *sidło*, *siolo*, *sito*, *sok*, *stdza*, *szwiec*, *tło*, *trzosło*, *ul*, *war*, *węgiel*, *węzeł*, *włoka*, *włosć*, *wrota*.
7. Varia: *mor*, *smrod*, *tył*.

Kontynuanty pośrednie bałtosłowiańskie dotyczą przede wszystkim świata i życia zewnętrznego człowieka (98 rzeczowników). Do życia duchowego człowieka odnosi się 8 leksemów, z czego większość (5 rzeczowników) opisuje niektóre pojęcia oderwane, mniejsza część jest związana z władzami duszy i uczuciami (2 rzeczowniki) i funkcjami psychofizycznymi (1 rzeczownik).

Wśród wyrazów, które dotyczą świata i życia zewnętrznego człowieka, najwięcej rzeczowników odnosi się do życia gospodarczego (34 rzeczowniki). Mniej wyrazów liczą grupy zakresów pojęciowych związane ze zwierzętami, ich ciałem itd. (19 rzeczowników), ziemią, niebem (16 rzeczowników), człowiekiem, jego ciałem, funkcjami ciała, chorobami

¹⁵¹ Podobnie jak w przypadku kontynuantów bezpośrednich oraz kontynuantów potencjalnie bezpośrednich, tutaj również posłużyłam się klasyfikacją T. Lehra-Spławińskiego (1938: 460–484) oraz zastosowałam te same kryteria co do znaczenia i form staropolskich – por. podrozdział II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*, pp. 131, s. 103.

¹⁵² Ze względu na ograniczenia próbki badawczej w zestawieniu nie znalazły się posiadające dokładne odpowiedniki bałtyckie wyrazy: *bez*, *brusznica*, *bulwa*, *jemiola*, *kolec*, *krzak*, *leszczyna*, *liść*, *łodyga*, *narośl*, *orzech*, *paproć*, *rzepa*, *zioło*, *ździebło*, *żurawina*. Za zwrócenie uwagi na te rzeczowniki dziękuję Panu Prof. L. Bednarczukowi.

(16 rzeczowników). Najmniej liczne są grupy odnoszące się do życia społecznego (6 rzeczowników), roślin i ich części składowych (4 rzeczowniki) oraz różnych pojęć – varia (3 rzeczowniki).

3.2. Kontynuanty pośrednie prasłowiańskie

Jeśli wyraz kontynuuje w rdzeniu pierwiastek praindoeuropejski i ma odpowiedniki tylko w innych językach słowiańskich, najprawdopodobniej powstał w epoce prasłowiańskiej – według przyjętych przeze mnie kryteriów należy do grupy kontynuantów pośrednich prasłowiańskich. Dla przykładu w staropolskim rzeczowniku *drobima* ‘okruch, okruszyna’ (Sstp II: 182) kontynuowany jest pierwiastek *pie*. **d^hreb^h-* ‘kruszyć, rozbijać na małe cząstki’. Jego dokładne odpowiedniki pochodzą tylko z języków słowiańskich, m.in. s./ch. *dròbina* ‘coś pokruszonego, podrobionego’, ros. *drobina* ‘ziarnko śrutu’, cz. *drobina* ‘okruch, okruszyna’ (EDSIL: 117). Podobnie jest w przypadku stp. wyrazu *kosz*¹⁵³ ‘naczynie plecione z wikliny albo słomy’, ‘rodzaj sieci’, ‘lektyka’ (Sstp III: 357), który ma odpowiedniki tylko w językach słowiańskich, m.in. scs. *košb* ‘kosz’, ros. dial. *koš* ‘kosz do łowienia ryb’, cz. *koš* ‘kosz’ (EDSIL: 240).

Niekiedy comparanda ograniczone są do jednej czy dwóch grup językowych w obrębie rodziny języków słowiańskich, co pośrednio może świadczyć o tym, że wyraz pochodzi z substratu nieindoeuropejskiego, np. stp. rzeczownik *bagno* ‘bagno’ (Sstp I: 57), który ma odpowiedniki tylko w językach północnosłowiańskich – ros. dial. *bagnó* ‘bagno, błoto’, cz. *bahno* ‘bagno’ (EDSIL: 33).

Częściej zdarza się, że staropolski kontynuanta ma dokładne odpowiedniki w językach słowiańskich, a niedokładne w innych językach indoeuropejskich. Sekundarne comparanda wykazują różnice m.in. w zakresie przynależności do danej klasy wyrazów. Stp. leksem *działo* ‘czynność, wykonywanie czegoś, uczynek, praca’, ‘rzecz wykonana, dzieło’, ‘sposób, sposób wykonania, sztuka’, ‘machina do wyrzucania pocisków’, ‘określonej wielkości działka robocza w kopalni soli’ (Sstp II: 290) oprócz odpowiedników w językach słowiańskich¹⁵⁴ ma sekundarne comparanda, które nie są rzeczownikami, tylko czasownikami, por. skr. *dádāhāti* ‘kładać, umieszcza’, stgr. *títhēmi* ‘kładę, umieszczam’, łac. *fēcī* ‘zrobiłem’, stwn. *tuon* ‘robić’ (EDSIL: 103). Podobnie niedokładnym odpowiednikiem odnoszącym się do stp. *iskra* ‘scintilla’¹⁵⁵ (Sstp III: 42) jest stisl. *eiskra* ‘szaleć’ (EDSIL: 214).

Pozostałe rodzaje sekundarnych comparandów wykazują różnice względem kontynuantów pośrednich prasłowiańskich w następujących kwestiach:

- stopień apofoniczny, np. stp. *krag*¹⁵⁶ ‘kółko, pierścień’, ‘splot, zwój’, w pl. ‘kark, kręgi szyi’, ‘jakiś szczególny rodzaj gaju’ (Sstp III: 381) kontynuuje rozszerzony pierwiastek w SE – **(s)kreng^h-* ‘kręcić, zwijać’ (Boryś 2005: 257), natomiast comparandum stisl. *hringr* ‘krąg’ kontynuuje SZ pierwiastka.
- rodzaj gramatyczny, np. stp. *kloda*¹⁵⁷ ‘kłoda, pień’, ‘pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby, pęta’, ‘pień wydrążony, rodzaj beczki; miara płynów i zboża, soli

¹⁵³ Z *pie*. **kwas-io-* ‘plecionka, pleciony kosz’ (Boryś 2005: s.v.).

¹⁵⁴ Scs. *dělo* ‘praca, sprawa’, ros. *dělo* ‘sprawa, rzecz’, cz. *dílo* ‘praca’ z *pie*. **d^heh₁-* ‘położyć, robić’ (EDSIL: 103).

¹⁵⁵ Łac. *scintilla* ‘iskra’ (Korpanty 2001: s.v.).

¹⁵⁶ Odpowiedniki słowiańskie to m.in. scs. *krōgъ* ‘krąg’, cz. *kruh* ‘ts.’ (EDSIL: 251).

¹⁵⁷ Odpowiedniki słowiańskie to m.in. scs. *gladp* ‘kłoda’, ros. *kolóda* ‘ts.’, cz. *kláda* ‘ts.’ (EDSIL: 228).

i ryb', 'rodzaj polowania' (Sstp III: 295) to femininum, przy czym jego niedokładny odpowiednik to masculinum – stgr. *klados* 'gałąź' (EDSIL: 228).

- budowa słowotwórcza, np. stp. *powroz*¹⁵⁸ 'sznur skrócony z włókna, w pl. też często więzy, pęta', 'sznur służący do mierzenia' (Sstp VI: 530) kontynuuje pie. pierwiastek **uer-g^h*- 'skręcać, wiązać, zwężać, ściskać' (Boryś 2005: 475) oraz pie. prefiks **h₂po-* (EDSIL: 407), a jego niedokładne comparandum, stsaks. *wurgil* 'potrzask, sidło' – sam pierwiastek.

Wydzielona w materiale źródłowym grupa kontynuantów pośrednich prasłowiańskich liczy 304 rzeczowniki. Wzorem kontynuantów potencjalnie bezpośrednich i kontynuantów pośrednich bałtosłowiańskich, również omawiane w tym podrozdziale kontynuanty pośrednie prasłowiańskie przedstawiłam w schematyczny sposób. Na opis każdego rzeczownika składają się:

1. **Nagłówek.** W nagłówku umieszczona została postać staropolska kontynuantu wraz z odmiankami fonetycznymi oraz jej znaczenie lub znaczenia wyrazu odnotowane w Sstp; w przypadku gdy znaczenie zostało podane w Sstp po łacinie, dopisałam jego polski odpowiednik w nawiasie. Tłumaczenia zaczerpnęłam za *Słownikiem łacińsko-polskim* (Korpanty 2001).
2. **Rekonstruowana postać pierwiastka pie. (pie).** Stanowi ją propozycja rekonstrukcji praindoeuropejskiego pierwiastka kontynuowanego w danym wyrazie przejęta za słownikami etymologicznymi. Były to następujące pozycje: LIV, IEW, SP, a także *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (Smoczyński 2018), *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Boryś 2005), wyjątkowo EDSIL. Pierwiastek pie. podawałam w SE, w innych stopniach apofonicznych tylko wówczas, gdy znaczenie pierwiastka w SE było nieustalone (por. *bycie*). Z tych samym przyczyn niekiedy podawałam pierwiastki z rozszerzeniami (por. *kloda*). Po rekonstrukcji przytaczałam znaczenie lub znaczenia rekonstruowanego wyrazu praindoeuropejskiego za wspomnianymi słownikami etymologicznymi. W przypadku gdy rekonstruowane znaczenie było niepewne, opatrzyłam je pytajnikiem (?).
3. **Comparandum.** W tym miejscu podałam dokładne odpowiedniki w językach słowiańskich. Przytoczyłam po jednym comparandum z poszczególnych rodzin w następującej kolejności: południowsłowiańskie, wschodniosłowiańskie, zachodniosłowiańskie. Jeśli nie znalazłam dokładnego comparandum z danej grupy, nie odnotowywałam jego braku. Wyjątkowo podawałam najbliższy odpowiednik w danym języku oparty na tym samym rdzeniu, celem uwypuklenia, że pierwiastek pie. nie przetrwał jedynie w staropolszczyźnie. Słowiański materiał porównawczy został zaczerpnięty głównie z EDSIL, SP i *Słownika etymologicznego języka polskiego* (Boryś 2005), a ponadto z pozycji: *Základní všeslovanská slovní zásoba* (Kopečný 1981), *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (Havlová 1989–2014), *Etimologičeskij slovar' slavyanskich jazykov* (Trubaczow 1974–1990).

¹⁵⁸ Odpowiedniki słowiańskie to m.in. s./ch. *pövrāz* 'uchwyt', ros. *pávoroz* 'sznurek w woreczku na tytoń', cz. *provaz* 'sznur' (EDSIL: 415).

Wykaz kontynuantów pośrednich prasłowiańskich:

1. **bagno** ‘bagno’; pie.: **b^hog^h*- ‘bagno’; comparanda: ros. dial. *bagno* ‘bagno, błoto’, cz. *bahno* ‘bagno’
2. **barć** ‘dziupła w drzewie leśnym, w którym gnieźdzą się pszczoły’; pie.: **b^her*- ‘wydrążyć, rozszczepiać, wiercić’; comparanda: ros. *bort*’, ‘rój dzikich pszczoł’, cz. *brt*’, ‘ts.’
3. **barg, bark** ‘bróg, stóg’; pie.: **b^herg^h*- ‘być ostrym, spiczastym’; comparandum: cz. *brh* ‘sterta, stóg’
4. **baśń** ‘fabuła’ (‘opowieść’); pie.: **b^heh₂*- ‘mówić’; comparanda: cs. *basnъ* ‘baśń, mit, bajka’, ros. *básnja*, ‘bajka, wymysł’, cz. *báseň* ‘wiersz, poemat’
5. **bicz** ‘bicz’; pie.: **b^heiH*- ‘bić, uderzać’; comparanda: scs. *bičb* ‘bicz’, ros. *bič* ‘ts.’, cz. *bič* ‘ts.’
6. **bitwa** ‘proelium’ (‘walka, bój’); pie.: **b^heiH*- ‘bić, uderzać’; comparanda: s./ch. *bitva* ‘bitwa’, ros. *bitva* ‘ts.’, cz. *bitva* ‘ts.’
7. **blonie, bloń** ‘równina, łąka’; pie.: **b^helH*- ‘jasny, błyszczący’; comparanda: ros. dial. *balón* ‘e’ ‘nisko położone, podmokłe miejsce’, cz. arch. *bláně* ‘łąka’
8. **boj** ‘bój’; pie.: **b^heiH*- ‘bić, uderzać’; comparanda: scs. *uboi* ‘morderstwo’, ros. *boj* ‘walka, bitwa’, cz. *boj* ‘ts.’
9. **brodło** ‘stóg’; pie.: **b^her*- ‘obrabiać za pomocą ostrego narzędzia’; comparanda: bułg. *brálo* ‘tama, jaz’, ukr. dial. *borólo* ‘urwisko’, stcz. *bradlo* ‘ts.’
10. **brona** ‘brama (głównie warowna)’, ‘opłata za przejazd lub przewóz czegoś przez bramę’; pie.: **b^her*- ‘obrabiać za pomocą ostrego narzędzia’; comparanda: s./ch. *brána* ‘tama’, strus. *boroná* ‘obrona’, cz. *brána* ‘wejście, brama’
11. **brona** ‘brona’; pie.: **b^her*- ‘obrabiać za pomocą ostrego narzędzia’; comparanda: s./ch. *brána* ‘brona’, ros. *borona* ‘ts.’, cz. *brány* (n.pl.) ‘ts.’
12. **brzost** ‘wiąz pospolity’; pie.: **b^herHǵ*- ‘błyszczyć, biały’; comparanda: s./ch. *brǵjest* ‘brzost’, ros. *bérest* ‘ts.’, cz. *břest* ‘ts.’
13. **brzytwa** ‘culter tonsorius’ (‘brzytwa’); pie.: **b^hr(e)iH*- ‘ciąć czymś ostrym’; comparanda: scs. *britva* ‘brzytwa’, ros. *brítva* ‘ts.’, cz. *břítva* ‘ts.’
14. **burza** ‘procella’ (‘burza’); pie.: **b^heu-r*- ‘grzmieć, huczeć, drgać’; comparanda: scs. *burja* ‘burza’, ros. *búrja* ‘ts.’, cz. *bouře* ‘ts.’
15. **bycie** ‘byt, żywot’, ‘obecność’; pie.: **b^huH*- ‘być’; comparanda: scs. *bytije* ‘życie, pochodzenie’, ros. *byt’ě* ‘sposób życia’, cz. *byt* ‘życie’
16. **cew** ‘rurka w świeczniku’, ‘szpulka’, ‘cewa młyńska’; pie.: *(s)*kei*- ‘ciąć, rozcinać’; comparanda: s./ch. *cǵjev* ‘rurka’, ros. dial. *kev* ‘uchwyt cepa’, stcz. *cěv* ‘rurka’
17. **cewka** ‘rurka’, ‘szpulka’; pie.: *(s)*kei*- ‘ciąć, rozcinać’; comparanda: slń. *cěvka* ‘rurka’, ‘szpulka tkacka’, ros. *cévka* ‘szpulka’, cz. *cívka* ‘szpulka’
18. **ciasto** ‘ciasto’; pie.: **th₂ei-s*- ‘ściskać, gnieść’; comparanda: s./ch. *tǵjesto* ‘ciasto’, ros. *tésto* ‘ts.’, cz. *těsto* ‘ts.’
19. **ciąq** ‘branie w zastaw, zajmowanie sądowe’; pie.: **t(e)n-g^h*- ‘ciągnąć, rozciągać’; comparanda: s./ch. *těg* ‘waga, nasienie’, ros. *tjága* ‘ts.’, cz. *tíha* ‘ts.’
20. **cień** ‘cień’, ‘ciemność’, ‘osłona’, ‘gaj’; pie.: **temH*- ‘ciemny’; comparanda: s./ch. *ténja* ‘cień’, ros. *ten* ‘ts.’, cz. dial. *tín* ‘ts.’
21. **cios** ‘znamię wycięte na drzewie w kształcie krzyża jako znak graniczny’; pie.: **te kt*- ‘wyplatać, budować chatę z prętów’; comparanda: ros. *těs* ‘deski’, cz. *tes* ‘drewno’

22. *czas* ‘tempus’ (‘czas’) ‘właściwy, stosowny, ustalony czas’, ‘okres’, ‘określona pora w ciągu doby’; pie.: **keh*₁- ‘czas’; comparanda: scs. *časъ* ‘czas’, ros. *čas* ‘czas, chwila’, cz. *čas* ‘czas, pogoda’
23. *czeladź, czaladź, czeledź* ‘służba domowa’, ‘rodzina, ród’; pie.: **kelH*- ‘podnosić’; comparanda: scs. *čelědijō* ‘służący’, ros. *čéljad* ‘ts.’, cz. *čeled* ‘ts.’
24. *czeran, czran, czrzan, trzan* ‘panew, patelnia do warzenia soli’; pie.: **k^(w)erH*- ‘palić, żarzyć się’; comparanda: s./ch. *čěrjen* ‘sklepienie nad ogniskiem’, ros. dial. *čeren* ‘kocioł albo głęboka patelnia do warzenia soli’, cz. *čeřen* ‘grzbiet’
25. *człowiek* ‘człowiek’, ‘poddany, chłop, sługa’; pie.: **kelH*- ‘wznosić, podnosić’; comparanda: scs. *člověkb* ‘człowiek’, ros. *čelovek* ‘ts.’, cz. *člověk* ‘ts.’
26. *czoło* ‘czoło’, ‘front wojska albo kolumny wojskowej, szyk bojowy’; pie.: **kelH*- ‘wznosić, podnosić’; comparanda: scs. *čelo* ‘czoło’, ros. *čelo* ‘czoło, przednia część czegoś’, cz. *čelo* ‘ts.’
27. *czyn* ‘praca, dzieło, czyn, postępek’, ‘sposób’, ‘broń, zbroja’, ‘szata’, ‘z grubsza obrobiony materiał drzewny, zdalny na budulec oraz do przeróbki na narzędzia’; pie.: **k^wei*- ‘układać warstwami, porządkować, gromadzić’; comparanda: scs. *činb* ‘rząd, porządek’, ros. *čin* ‘ts.’, cz. *čin* ‘sprawa, działanie’
28. *dal* ‘odległość’; pie.: **del*- ‘długi, przedłużać’; comparanda: scs. *dalja* ‘odległość’, ros. *dal* ‘ts.’, cz. *dál* ‘ts.’
29. *dno* ‘dno (rzeki, morza)’, ‘podstawa, fundament’; pie.: **d^heub^h*- ‘głęboki’; comparanda: cs. *dŕno* ‘dno’, ros. *dno* ‘ts.’, cz. *dno* ‘ts.’
30. *drob* ‘drobne zwierzęta domowe’, ‘jelita, wnętrzności’; pie.: **d^hreb^h*- ‘kruszyć, rozbijać na małe części’; comparanda: s./ch. *drōb* ‘mały przedmiot, częśćka’, ros. dial. *drob* ‘resztki’, cz. *drob* ‘drobne ryby’
31. *drobima* ‘okruch, okruszyna’; pie.: **d^hreb^h*- ‘kruszyć, rozbijać na małe części’; comparanda: s./ch. *drōbina* ‘coś pokruszonego, podrobionego’, ros. *drobina* ‘ziarnko śrutu’, cz. *drobina* ‘okruch, okruszyna’
32. *droga, druga* ‘droga, ścieżka’, ‘przejście’, ‘odległość’, ‘podróż’; pie.: **derH*- ‘rwać, zdierać skórę’; comparanda: s./ch. *drāga* ‘szybki potok, droga (arch.)’, ros. *dorōga* ‘droga’, cz. *dráha* ‘ts.’
33. *drzewo* ‘drzewo rosnące’, ‘drzewo ścięte’, ‘włócznia’; pie.: **deru-o*- ‘drzewo’; comparanda: scs. *drěvo* ‘drzewo, drewno’, ros. *děrevo* ‘ts.’, cz. *dřevo* ‘drzewo, drewno’
34. *dura* ‘dziura, jama’, ‘otwór’; pie.: **d^heu*- ‘drażyć’; comparanda: ukr. *djúra* ‘dziura’, cz. *d’oura* ‘ts.’
35. *duśza* ‘psychiczna strona człowieka’, ‘siła życiowa’, ‘istota żywa’, ‘człowiek albo zwierzę’; pie.: **d^heus*- ‘prosić, rozpraszać się’; comparanda: scs. *duša* ‘oddech, dusza’, ros. *dušá* ‘dusza, duch’, cz. *duše* ‘ts.’
36. *dziad* ‘dziadek’, ‘przodek’; pie.: **d^heh₁d^h*- ‘starszy członek rodziny’; comparanda: scs. *dědb* ‘praojciec’, ros. *ded* ‘dziadek’, cz. *děd* ‘dziadek, praojciec, starszy człowiek’
37. *działo* ‘czynność, wykonywanie czegoś, uczynek, praca’, ‘rzecz wykonana, dzieło’, ‘sposób, sposób wykonania, sztuka’, ‘machina do wyrzucania pocisków’, ‘określonej wielkości działka robocza w kopalni soli’; pie.: **d^heh₁*- ‘położyć, robić’; comparanda: scs. *dělo* ‘praca, sprawa’, ros. *dělo* ‘sprawa, rzecz’, cz. *dilo* ‘praca’
38. *dziąsło* ‘dziąsła’; pie.: **h₃dent*- ‘zab’; comparanda: s./ch. *děsni* (n.pl.) ‘dziąsła’, ros. *desná* ‘dziąsło’, cz. *dáseň* ‘ts.’

39. **dzieci** ‘małoletni (chłopcy, dziewczęta)’, ‘potomstwo względem rodziców’; pie.: **d^heh₁*- ‘ssać, dawać ssać’; comparanda: scs. *děti* (n.pl.) ‘dzieci’, ros. *děti* (n.pl.) ‘ts.’, cz. *děti* (n.pl.) ‘ts.’
40. **dziecię, dziecięcie** ‘małoletni (chłopiec lub dziewczynka)’. ‘potomstwo względem rodziców’; pie.: **d^heh₁*- ‘ssać, dawać ssać’; comparanda: cs. *děť* ‘dziecko’, ros. *ditjǎ* ‘ts.’, cz. *dítě* ‘ts.’
41. **dziewica** ‘dziewica, panna, kobieta niezamężna’, ‘cóрка, dziecko’; pie.: **d^heh₁*- ‘ssać, dawać ssać’; comparanda: scs. *děvica* ‘dziewica, panna, dziewczyna’, ros. *devica* ‘niezamężna kobeita, dziewczyna’, stcz. *děvice* ‘dziewczyna, panna’
42. **dzieża** ‘naczynie do wyrabiania ciasta’; pie.: **d^hoiǵ*- ‘formować, gnieść (glinę)’; comparanda: slń. *děža* ‘kanka na mleko’, ros. *děža* ‘kadź’, cz. *díž* ‘naczynie do zagniatania’
43. **dzięciół** ‘dzięciół’; pie.: **d^h(e)lb^h*- ‘kopać’; comparanda: s./ch. *djètao* ‘dzięciół’, ros. *djátel* ‘ts.’, cz. *datel* ‘ts.’
44. **dzięgiel, dzięgil** ‘dzięgiel’; pie.: **d^heng^h*- ‘mocny, krzepki’; comparanda: ros. *djágil* ‘dzięgiel’, cz. *děhel* ‘ts.’
45. **dziura** ‘dziura, otwór’; pie.: **d^heu*- ‘drażyć’; comparandum: cz. *d’oura* ‘ts.’
46. **dziura** ‘dziura, otwór’; pie.: **d^heu*- ‘drażyć’; comparandum: ukr. *djúra* ‘dziura’
47. **dziw, dziwo** ‘rzadkie, osobliwe zdarzenie, niezwykle czyn’, ‘osobliwe stworzenie, potwór, dziwołag’, ‘uczucie podziwu’; pie.: **dei*- ‘jaśnić, lśnić’; comparanda: scs. *divъ* ‘zdziwienie’, *divesa* (ac.pl.) ‘cuda’, ros. dial. *div* ‘cud, zdziwienie’, ros. *dívo* ‘cud’, cz. *div* ‘ts.’, słow. *divo* ‘potwór’
48. **gać** ‘grobla umocniona faszyną’; pie.: **g^weh₂*- ‘iść’; comparanda: s./ch. gw. *gât* ‘przejście przez rzekę, potok’, strus. *gati* ‘pomost lub nasyp przez bagno albo grząskie miejsce; grobla, tama’, cz. *hat* ‘ścieżka, droga na grząskim terenie, faszyna do umacniania podłoża’
49. **gad** ‘wąż, żmija’; pie.: **g^weh₁d^h*- ‘wąż, gad’; comparanda: scs. *gadъ* ‘przerazające zwierzę’, ros. *gad* ‘gad, płaz, szkodliwe zwierzęta i owady’, cz. *had* ‘wąż, żmija’
50. **gat** ‘pas, opaska na biodra’; pie.: **g^weh₂*- ‘iść’; comparanda: słow. *hat* ‘tama, płot z gałązek’
51. **gęba** ‘twarz’, ‘usta, paszcza’; pie.: **g^heub^(h)*- ‘wyginać, uwypuklać’; comparanda: scs. *gōba* ‘gąbka’, ros. *gubá* ‘warga’, cz. *houba* ‘grzyb’
52. **glan** ‘brud, nieczystość’; pie.: **gloh₁i-n*- ‘lepić się’; comparanda: slń. *glēn* ‘śluz, osad’, cz. *hlen* ‘ts.’
53. **glista** ‘dżdżownica’, ‘robak pasożytujący w ludzkich kiszkaach’; pie.: **glei*- ‘coś śluzowatego, lepkiego, kleistego’; comparanda: s./ch. *glísta* ‘glista ludzka, robak’, ros. *glist* ‘glista ludzka’, cz. *hlíst* ‘ts.’
54. **głód** ‘uczucie wywołane brakiem pożywienia, brak pożywienia’, ‘żywiolowa klęska głodowa, okres braku pożywienia, okres drożyzny’; pie.: **g^held^h*- ‘pragnąć, pożądać’; comparanda: scs. *gladъ* ‘głód’, ros. *gólod* ‘ts.’, cz. *hlad* ‘ts.’
55. **głóg** ‘różne rośliny cierniste i kolczaste’, ‘owoc dzikiej róży’; pie.: **glog^h*- ‘kolec, ostry, wystający koniec’; comparanda: s./ch. *glög* ‘głóg’, ros. *glog* ‘dereń’, cz. *hloh* ‘głóg’
56. **gniew** ‘gniew, złość, wściekłość, niechęć, niełaska’, ‘rozruch, bunt’; pie.: **gn(e)iH*- ‘trzeć, rozcierać’; comparanda: scs. *gněvъ* ‘gniew’, ros. *gnev* ‘ts.’, cz. *hněv* ‘ts.’

57. **gnoj** ‘nawóz’, ‘odchody’, ‘ropa’; pie.: **ǵn(e)iH-* ‘trzeć, rozcierać’; comparanda: scs. *gnoi* ‘obornik, pleśń, wrzód’, ros. *gnoj* ‘ropa’, cz. *hnuj* ‘obornik’
58. **godzina** ‘dwudziesta czwarta część doby’, ‘moment, chwila, pora’, ‘przepisane kanonami modlitwy, odmawiane w Kościele katolickim w określonych godzinach’; pie.: **g^hed^h-* ‘łączyć, dopasowywać’; comparanda: scs. *godina* ‘(odpowiedni) czas, godzina’, ros. *godina* ‘czas, okres’, cz. *hodina* ‘godzina’
59. **goleń** ‘kość goleniowa, podudzie’; pie.: **golH-* ‘goły, łysy’; comparanda: scs. *golěň* ‘goleń’, ros. *gólen* ‘ts.’, cz. *holeň* ‘ts.’
60. **golota** ‘człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły’, ‘rybałt, wagant, komediant’; pie.: **golH-* ‘goły, łysy’; comparanda: s./ch. *golòta* ‘nagość’, ros. *golotá* ‘ludzie biedni’, cz. *holota* ‘ludzie biedni, nagość’
61. **gorze** ‘bieda, nieszczęście’; pie.: **g^wer-* ‘być gorącym’; comparanda: scs. *gorje* ‘biada’, ros. *góre* ‘ts.’, cz. *hoře* ‘ts.’
62. **gowno** ‘extremum’ (‘odchody’); pie.: **g^wouH-* ‘gnój, odchody, kał’; comparanda: s./ch. *góvno* ‘odchody’, ros. *govnó* ‘ts.’, cz. *hovno* ‘ts.’
63. **grad** ‘grad’; pie.: **grēh₃d-* ‘grad’; comparanda: scs. *gradb* ‘grad’, ros. *grad* ‘ts.’, cz. *hrady* (n.pl.) ‘chmura burzowa’
64. **grodź, grodza** czy **grodzia** ‘plot, ogrodzenie’, ‘miejsce ogrodzone, ogród, łąka, pastwisko’, ‘ogrodzenie albo klatka służące do łowienia zwierząt’; pie.: **g^her-d^h-* ‘otaczać, ogradzać’; comparanda: scs. *gražd* ‘ogrodzenie’, ros. *goróža* ‘ogrodzenie, palisada’, stcz. *hraže* ‘ogrodzenie ogrodu, tama’
65. **gromada, grumada** ‘kupa, stos’, ‘zebranie albo ogół gospodarzy wiejskich lub mieszczan, także zebranie członków cechu’, ‘tłum, gromada ludzi’; pie.: **ger-* ‘zgarniać ogarniać’; comparanda: s./ch. *gromadá* ‘wielki masyw skalny’, ‘wielki kawał czegoś’, ros. *gromadá* ‘coś ogromnych rozmiarów, ogrom’, cz. *hromada* ‘kupa, stos (przedmiotów)’, ‘grupa ludzi’
66. **grzech** ‘przekroczenie przepisów’; pie.: **g^wh₁r-eh₁-* ‘gorący’; comparanda: scs. *grěxb* ‘grzech’, ros. *grex* ‘ts.’, cz. *hřích* ‘ts.’
67. **grzywna** ‘jednostka pieniężna, składająca się z określonej ilości (przeważnie 197 gramów) drogiego kruszcu, najczęściej srebra, lub pieniędzy (przeważnie 48 groszy), także jako jednostka wagi’; pie.: **g^wer-* ‘pochlaniać, połykać’; comparanda: s./ch. *grǫvna* ‘naszyjnik’, ‘rodzaj srebrnego pieniądza, jednostka wagi’, ros. *grǫvna* ‘stara jednostka monetarna’, cz. *hřívna* ‘ts.’
68. **gumno** ‘podwórze gospodarskie, szczególnie część przeznaczona do przechowywania zboża w snopach, ze stodołą czy stogiem, także miejsce przeznaczone do młócenia (boisko, klepisko)’; pie.: **g^wh₃eu-* oraz **men-* ‘stąpać, deptać’; comparanda: scs. *gumno* ‘klepisko w stodole, spichlerz’, ros. *gumnó* ‘klepisko w stodole, obora’, cz. *humno* ‘klepisko w stodole’
69. **guz** ‘wypukłość, guz’; pie.: **geuǵ-* ‘robić wypukłym, krzywym’; comparanda: s./ch. *gūz* ‘pośladek’, ros. dial. *guz* ‘guz, pośladki’, cz. *huza* ‘kość ogonowa’
70. **gwiazda** ‘gwiazda’, ‘znak konwencjonalnie używany za podobny do gwiazdy’; pie.: **g^wh₁ei-* ‘jasny, świecący’; comparanda: scs. *dzvězda, zvězda* ‘gwiazda’, ros. *zvezdá* ‘ts.’, cz. *hvězda* ‘ts.’
71. **huście** czy **huszcie, uście** czy **uszcie** ‘ostatni odcinek rzeki lub potoku wpadającego do innej rzeki’, ‘wypływ wody’; pie.: **h₃eh₁-s-* ‘usta’; comparanda: sh. *ústje* ‘ujście’, ros. *úst’e* ‘ts.’, cz. *ústí* ‘ts.’

72. **imię, himię** ‘imię własne osób (przenośnie też osoba), plemion, zwierząt, obiektów geograficznych, świąt, imię, nazwisko, nazwa’, ‘imię pospolite, nazwa, nazwanie’, ‘opinia’; pie.: **h₃neh₃men* ‘imię’; comparanda: scs. *imę*, ros. *imja*, cz. *iméno*
73. **iskra** ‘scintilla’ (‘iskra’); pie.: **h₂eid^h* ‘wzniecać, zapalać’; comparanda: scs. *iskra* ‘iskra’, ros. *iskra* ‘ts.’, cz. *jiskra* ‘ts.’
74. **jagnię, jegnię** ‘agnus’ (‘baranek, jagnię’); pie.: **h₂eg^w-no-* ‘jagnię’; comparanda: scs. *agnę* ‘jagnię’, strus. *jagnja* ‘ts.’, cz. *jehně* ‘ts.’
75. **jagoda** ‘jagoda, soczysty owoc różnych roślin’; pie.: **h₂eg-* ‘rosnąć’; comparanda: scs. *jagoda* ‘owoc’, ros. *jágoda* ‘jagoda’, cz. *jahoda* ‘truskawka’
76. **jajce, jejce** ‘jajko’; pie.: **h₂eui-* ‘ptak’; comparanda: scs. *aice* ‘jajko’, ros. *jajcó* ‘ts.’, cz. *vejce* ‘ts.’
77. **jarz** ‘wiosna’, ‘zasiew wiosenny’; pie.: **Hieh₁ros* ‘rok’; comparanda: s./ch. *jära* ‘upał’, cz. *jaro* ‘wiosna’
78. **jarzębina** ‘jarzębina’; pie.: **h₁er-* ‘czerwony, brązowy’; comparanda: slń. *jerebina* ‘jarzębina’, biał. dial. *jarabína* ‘ts.’, cz. dial. *jařabina* ‘ts.’
79. **jarzmo, jierzmo, jirzmo** ‘drewniana uprząż na bydło’; pie.: **h₂er-* ‘łączyć, spajać’; comparanda: scs. *jarǫmъ* ‘jarzmo’, ros. *jarmó* ‘ts.’, cz. *jařmo* ‘ts.’
80. **jarzyna** ‘zboże jare’, ‘kasza’; pie.: **Hie-h₁-r* ‘rok, wiosna’; comparanda: slń. *jarína* ‘wiosenne zboże’, ukr. *jaryná* ‘ts.’, cz. *jařina* ‘ts.’
81. **jasień, jesień** ‘jesion’; pie.: **Heh₃-* ‘jesion’; comparanda: s./ch. *jäsēn* ‘jesion’, ros. *jásen* ‘ts.’, cz. *jasan* ‘ts.’
82. **jastrząb, jestrząb** ‘accipiter’ (‘jastrząb’); pie.: **h₁oh₁k-* ‘szybki’; comparanda: s./ch. *jästrijeb* ‘jastrząb’, ros. *jástreb* ‘ts.’, cz. *jestřáb* ‘ts.’
83. **jaz** ‘plot w poprzek rzeki’; pie.: **h₁eg^h-* ‘?’; comparanda: s./ch. *jâz* ‘odpływ, sadzawka przy młynie’, ros. dial. *iž* ‘tama’, cz. *jez* ‘ts.’
84. **jądro** ‘nasiono, ziarno, pestka w owocu lub sama jej zawartość’, ‘najlepsza część produktów rolnych, sam miąższ’; pie.: **h₁en-d-* ‘puchnąć, nabrzmiewać’; comparanda: s./ch. *jédro* ‘jądro, rdzeń’, ros. *jadró* ‘ts.’, cz. *jádro* ‘ts.’
85. **jeżyna** ‘jeżyna (owoc i krzew)’; pie.: **h₁eg^h-* ‘jeż, żmija’; comparanda: s./ch. *jěžina* ‘jeżyna’, ros. *ožína* ‘jeżyna’, cz. *ježiny* ‘sterczące włosy’
86. **jęczmień** ‘jęczmień (roślina i ziarno)’; pie.: **h₂e/onk-* ‘zginać’; comparanda: s./ch. *jěčmēn* ‘jęczmień (także choroba oczu)’, ros. *jačmén* ‘ts.’, cz. *ječmen* ‘jęczmień’
87. **jętry** ‘wątroba’; pie.: **h₁entrom* ‘wnętrznosc’; comparanda: s./ch. *jětra* ‘wątroba’, cz. *játra* ‘wątroba’
88. **język** ‘narząd mięsisty w jamie ustnej’, ‘mowa określonego narodu’, ‘naród, plemię’, ‘podłużny przedmiot zwężający się na kształt języka’; pie.: **dŋg^h-uh₂-* ‘język’; comparanda: scs. *językъ* ‘język’, ros. *jazyk* ‘ts.’, cz. *jazyk* ‘ts.’
89. **kamień** ‘kamień, gład, odłam skalny’, ‘minerały, też skamieliny pochodzenia organicznego’, ‘kamień kosztowny, szlachetny, także perła’, ‘kamień jako jednostka miary’; pie.: **h₂ekmōn* ‘kamień’; comparanda: scs. *kamy* ‘kamień’, ros. *kámen* ‘ts.’, cz. *kámen* ‘ts.’
90. **kara** ‘lekkie wózek na jednym lub na dwóch kołach’; pie.: **kar-* ‘karcieć’; comparanda: cs. *kara* ‘spór’, ros. *kára* ‘kara’, cz. *kara* ‘ts.’
91. **karmia** ‘pokarm, posiłek, jedzenie, potrawa’; pie.: *(*s*)*ker-* ‘ucinać’; comparanda: scs. *krǫma* ‘jedzenie’, ros. *korm* ‘pasza’, cz. *krm* ‘ts.’

92. **każń, każnia** ‘rozkaz, polecenie’, ‘karność, dyscyplina obyczajowa, surowość obyczajów’, ‘władza, moc’, ‘kara, poskromienie’, ‘więzienie, ciemnica, areszt’; pie.: **k^wek-* ‘patrzeć, oglądać’; comparanda: scs. *kaznʹ* ‘kara, rozkaz’, ros. *kaznʹ* ‘wyrok’, cz. *kázeň* ‘dyscyplina’
93. **kiel** ‘ząb ostro zakończony między siekaczami i zębami trzonowymi’, ‘kielek roślinny’; pie.: **kelH-* ‘kłuć’; comparanda: s./ch. *kâl* ‘kiel’, ros. dial. *kol* ‘ostry ząb u konia, kiel’, cz. *kel* ‘kiel’
94. **kierz** ‘krzak’, ‘zarośla’; pie.: *(*s*)*ker-* ‘ucinać’; comparanda: strus. *kərb* ‘oczyszczzone miejsce, zarośla’, cz. *keř* ‘krzaki’
95. **klej, klij** ‘klej, środek służący do spajania, głównie roślinnego pochodzenia, także smoła ziemna’; pie.: **kolei-* ‘klej’; comparanda: s./ch. *klīja* ‘klej’, ros. *klej* ‘ts.’, cz. dial. *klej* ‘ts.’
96. **klucz** ‘klucz’, ‘narzędzie w kształcie haka’; pie.: **kleu-* ‘hak, zakrzywiony drąg’; comparanda: scs. *ključʹ* ‘klucz’, ros. *ključʹ* ‘ts.’, cz. *klíč* ‘hak, klucz’
97. **kłoda** ‘kłoda, pień’, ‘pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby, pęta’, ‘pień wydrążony, rodzaj beczki; miara płynów i zboża, soli i ryb’, ‘rodzaj polowania’; pie.: **kelH-* ‘uderzać, ciąć, rąbać’; comparanda: scs. *gladoʹ* ‘kłoda’, ros. *kolóda* ‘ts.’, cz. *kláda* ‘ts.’
98. **kłos** ‘spica’ (‘kłos’); pie.: **kelH-* ‘kłuć’; comparanda: scs. *klasʹ* ‘kłos’, ros. *kólos* ‘ts.’, cz. *klas* ‘ts.’
99. **kolano** ‘kolano’; pie.: **kelH-* ‘podnosić’; comparanda: scs. *kolěno* ‘kolano’, ros. *kolěno* ‘ts.’, cz. *kolen* ‘ts.’
100. **koniec, końc** ‘miejsce, gdzie się jakaś rzecz kończy, najdalszy odcinek, granica’, ‘ostatni odcinek utworu (książki, ustaw itp.), zakończenie’, ‘czas, gdy się coś kończy, ostatnia faza, ostatnia chwila, kres czasowy’, ‘śmierć’, ‘wynik’, ‘cel’; pie.: **ken-* ‘zaczynać, rozpoczynać’; comparanda: scs. *konʹsʹ* ‘koniec’, ros. *konéc* ‘ts.’, cz. *konec* ‘ts.’
101. **kopa** ‘miara ilości zawierająca 60 sztuk’, ‘stóg zboża lub siana, też 60 snopków’, ‘jednostka pieniężna zawierająca 60 groszy srebrnych, pieniądze w ogóle’; pie.: *(*s*)*kep-* ‘obrabiać ostrym narzędziem, ciąć’; comparanda: s./ch. *kōpa* ‘stóg siana’, ros. *kopá* ‘kupa siana lub żyta’, cz. *kopa* ‘60 sztuk, stos siana’
102. **kopije** ‘włócznia, lanca’; pie.: *(*s*)*kep-* ‘obrabiać ostrym narzędziem, ciąć’; comparanda: scs. *kopije* ‘włócznia, lanca’, ros. *kopʹě* ‘ts.’, cz. *kopí* ‘ts.’
103. **koryto** ‘podłużne naczynie drewniane używane do karmienia świń, solenia słoniny, przechowywania produktów’, ‘drewniany zbiornik w kształcie dużego koryta bez dna’, ‘koryto rzeki, łożysko rzeki’; pie.: *(*s*)*ker-* ‘ciąć’; comparanda: cs. *koryto* ‘koryto’, ros. *korýto* ‘balia, koryto’, cz. *koryto* ‘koryto’
104. **korzec** ‘jednostka miary ciał sypkich’, ‘rodzaj skrzynki czy korytka na obwódzie koła młyńskiego’; pie.: *(*s*)*ker-* ‘ciąć’; comparanda: scs. *korecʹ* ‘rodzaj miary’ ros. dial. *koréc* ‘wiadro’, cz. *korec* ‘rodzaj miary’
105. **korzeń, korzenie** ‘dolna część rośliny tkwiąca w ziemi, korzeń’, ‘suszone korzenie i pędy roślin używane w celach leczniczych lub przemysłowych’, ‘pokolenie, szczep, plemię, potomstwo, ród, początek rodu’, ‘dolna część, podstawa, fundament’, ‘sam początek, pierwociny’; pie.: **k^wer(H)-* ‘korzeń’; comparanda: scs. *korenʹ* ‘korzeń’, ros. *kórenʹ* ‘ts.’, cz. *kořen* ‘ts.’

106. **kos** ‘kos’; pie.: **kop-s-* ‘kos’; comparanda: s./ch. *kôs* ‘kos’, ros. arch., dial. *kos* ‘szpak’, cz. *kos* ‘kos’
107. **kosa** ‘kosa’, ‘pióro’; pie.: **kos-* ‘czesać’; comparanda: cs. *kosa* ‘kosa’, ros. *kosá* ‘ts.’, stecz. *kosa* ‘ts.’
108. **kosz** ‘naczynie plecione z wikliny albo słomy’, ‘rodzaj sieci’, ‘lektyka’; pie.: **kwas-io-* ‘plecionka, pleciony kosz’; comparanda: scs. *koš* ‘kosz’, ros. dial. *koš* ‘kosz do łowienia ryb’, cz. *koš* ‘kosz’
109. **koszar** albo **koszara** ‘ogrodzenie dla owiec lub innych zwierząt domowych’; pie.: **kwas-io-* ‘plecionka, pleciony kosz’; comparanda: cs. *košerja* ‘kosz’, ros. dial. *košára* ‘duży, wiklinowy kosz’, cz. *košár* ‘ogrodzenie’
110. **kość** ‘kość’, w pl. też ‘ciało’; pie.: **h₂ostis* ‘kość’; comparanda: scs. *kostb*, ros. *kost*, czes. *kost*
111. **kraj** ‘granica terytorium’, ‘brzeg, skraj’; pie.: *(*s*)*ker-* ‘ciąć’; comparanda: scs. *krai* ‘krawędź’, ros. *kraj* ‘ts.’, cz. *kraj* ‘ts.’
112. **krąg** ‘kółko, pierścień’, ‘splot, zwój’, w pl. ‘kark, kręgi szyi’, ‘jakiś szczególny rodzaj gaju’; pie.: *(*s*)*kreng^h-* ‘kręcić, zwijać’; comparanda: scs. *krōgъ* ‘krąg’, cz. *kruh* ‘ts.’
113. **kroma** ‘odcięty kawałek chleba’; pie.: *(*s*)*ker-* ‘ciąć’; comparanda: ros. dial. *kromá* ‘krawędź, kawałek chleba’, głuź. *kroma* ‘krawędź’
114. **krosta** ‘chorobliwy wyprysk na skórze’; pie.: **kerHs-t-* ‘nabrzmiwiać’; comparanda: scs. *krasta* ‘krosta’, ros. *korósta* ‘ts.’, cz. *chrásta* ‘ts.’
115. **kruch** ‘może gatunek piaszczysto-gliniastej gleby’; pie.: **kreus-* ‘uderzać’; comparanda: cs. *kruxъ* ‘ułamek, urywek’, ros. dial. *krux* ‘kromka, bryła’, cz. *kruch* ‘kawałek, bryła’
116. **krynica**, **krnica** ‘źródło’, ‘strumień’; pie.: *(*s*)*krei-* ‘zataczać krąg’; comparanda: słh. *krnica* ‘głębokie miejsce w rzece lub jeziorze’, dial. ros. *krinica* ‘źródło’
117. **krzeczot** ‘raróg’; pie.: **krek-* ‘wydawać krzykliwy dźwięk’ (pierwiastek onomatopeiczny); comparandum: ros. *kréčet* ‘krzeczot’
118. **krzesło** ‘materiał do siedzenia’; pie.: **krek-* ‘uderzać’; comparanda: bułg. *kreslō* ‘siedzenie’, ros. *kréslo* ‘fotel’, cz. *křeslo* ‘ts.’
119. **krzydło** ‘skrzydło’; pie.: *(*s*)*krei-* ‘krążyć, obracać się’; comparanda: scs. *krilo* ‘skrzydło’, ros. *kryló* ‘ts.’, cz. *křídlo* ‘ts.’
120. **krzyk** ‘wołanie, krzyk, płacz’, ‘głośne niezadowolenie, rozruch, bunt’; pie.: **ker-* ‘wydawać krzykliwy dźwięk’ (pierwiastek onomatopeiczny); comparanda: cs. *krikъ* ‘krzyk, płacz’, ros. *krik* ‘ts.’, cz. *křik* ‘ts.’
121. **kur** ‘kogut’, ‘pora nocy kiedy koguty pieją po raz pierwszy’; pie.: **ku-* ‘płakać’ (pierwiastek onomatopeiczny); comparanda: scs. *kurъ* ‘kogut’, ros. dial. *kur* ‘ts.’, stecz. *kur* ‘ts.’
122. **kuźń** czy **kuźnia** ‘mennica, jej charakterystyczny stempel, też sama moneta’; pie.: **kouh₂-* ‘bić, ciąć, sieć’; comparanda: bułg. *kúznja* ‘kuźnia’, ros. *kúznja* ‘ts.’, cz. *kuzňa* ‘ts.’
123. **kwas** ‘substancja kwaśna, substancja wywołująca kisnienie, fermentację’; pie.: **keH^w-* ‘kwasić, kisnąć’; comparanda: scs. *kvasъ* ‘kwas, zaczyn, zakwas; sfermentowany napój’, ros. *kvas* ‘kwas’, cz. *kvas* ‘kwas, zakwas, zaczyn; ferment, wrzenie’
124. **kwiat** ‘roślina kwitnąca’; pie.: **k^wei-t-* ‘świecić się’; comparanda: scs. *cvětъ* ‘kwiat’, ros. *cvet* ‘ts.’, cz. *květ* ‘ts.’

125. **las, les** ‘las’; pie.: **leh₁s-u-* ‘miejsce zarośnięte roślinami’; comparanda: scs. *lěs* ‘las’, ros. *les* ‘ts.’, cz. *les* ‘ts.’
126. **lato** ‘najcieplejsza pora roku, lato’, ‘rok’, ‘wiek życia ludzkiego’; pie.: **leh₁-* ‘zelżeć, rozluźnić, popoľgować’; comparanda: scs. *lěto* ‘lato, rok’, ros. *lěto* ‘ts.’, cz. *lěto* ‘ts.’
127. **lebioda** ‘łoboda’; pie.: **h₂elb^h-* ‘biały’; comparanda: s./ch. *lōbode* ‘lebioda’, ros. *lebedá* ‘ts.’, cz. *lebeda* ‘ts.’
128. **lep** ‘gęsty, kleisty płyn wyrabiany z kory jemioly, służący do łapania drobnego ptactwa’; pie.: **leip-* ‘lepić’; comparanda: cs. *lěp* ‘klej’, cz. *lep* ‘ts.’
129. **lędzwie, lędzwia** ‘lędzwie, biodro’; pie.: **lend^h-* ‘lędzwie, nerka’; comparanda: scs. *lědviję* ‘lędzwie’, ros. *ljadveja* ‘ts.’, cz. arch. *ledví* ‘uda’
130. **lice** ‘twarz, oblicze, policzek’, ‘postać, kształt’, ‘oczywisty dowód winy (kradzieży)’, ‘jakaś danina’; pie.: **l(o)ik-o-* ‘szczęka, policzek’; comparanda: scs. *lice* ‘twarz, osoba’, ros. *licó* ‘ts.’, cz. *lice* ‘policzek’
131. **lis** ‘lis’; pie.: **leips-o-* ‘lis’; comparanda: scs. *lis* ‘lis’, ros. *lis* ‘ts.’, gł. *lis* ‘ts.’
132. **ludzie** ‘ludzie w ogóle’, ‘poddani, chłopci’, ‘skrzaty, krasnoludki’; pie.: **h₁leud^h-* ‘rosnąć, wyrastać’; comparanda: scs. *ljudeje* ‘ludzie’, ros. *ljúdi* ‘ts.’, cz. *lidé* ‘ts.’
133. **labęć** ‘łabędź’; pie.: **h₂elb^h-* ‘biały’; comparanda: s./ch. *lābūd* ‘łabędź’, ros. *lěbed* ‘ts.’, cz. *labut* ‘ts.’
134. **łaska** ‘życzliwość, względy, przychyłność’, ‘miłość’, ‘miłosierdzie’; pie.: **leh₂-s-* ‘żądny, pożądlivy, łakomy, chciwy’; comparanda: s./ch. *lāska* ‘pochlebstwo’, ros. *lāska* ‘troska, uprzejmość’, cz. *lāska* ‘miłość’
135. **laz** ‘grunt uprawny na miejscu wyrobionym w lesie’; pie.: **loh₃g^ho-* ‘niski’ (?); comparanda: s./ch. *lāz* ‘małe pole, miejsce z wieloma ściętymi drzewami’, cz. *laz* ‘część bruzdy, która nie została zaorana’
136. **leb** ‘głowa’; pie.: **leub^h-* ‘łupić, usuwać powłokę, korę, łupinę’; comparanda: cs. *lōb* ‘czaszka’, ros. *lob* ‘czoło, brew’, cz. *lebka* ‘czaszka’
137. **leż** ‘nieprawda, kłamstwo’; pie.: **leug^h-* ‘kłamać, łąać’; comparanda: s./ch. *lāz* ‘kłamstwo’, ros. *lož* ‘ts.’, cz. *lež* ‘ts.’
138. **loj** ‘pewien gatunek tłuszczu zwierzęcego’; pie.: **leih₁-* ‘lać, ciec’; comparanda: cs. *loi* ‘tłuszcz, pot’, cz. *lůj* ‘lój, pot’
139. **lokiec** ‘łokieć, staw u ręki, też przedramię’, ‘miara długości’; pie.: **h₃el-* ‘wyginać, zginać, giąć’; comparanda: scs. *lakōt* ‘łokieć’, ros. *lōkot* ‘ts.’, cz. *loket* ‘ts.’
140. **łono** ‘miejsce na kolonach osoby siedzącej, podołek, objęcia’, ‘brzuch’; pie.: **leg^h-* ‘leżeć’; comparanda: scs. *lono* ‘piersi, łono’, ros. *lono* ‘łono, kolana’, cz. *luno* ‘łono’
141. **łoże** ‘łoże, legowisko lub posłanie’, ‘obsada osi koła młyńskiego’, ‘zagłębienie terenu’; pie.: **leg^h-* ‘leżeć’; comparanda: scs. *lože* ‘łóżko’, ros. *lože* ‘ts.’, cz. *lože* ‘ts.’
142. **lub** ‘kora, szczególnie z lipy’; pie.: **leub^h-* ‘odcinać’ (?); comparanda: s./ch. *lūb* ‘kora’, ros. *lub* ‘ts.’, cz. *lub* ‘obrzęcz, otok’
143. **łuska** ‘skórka, łuska lub łupina okrywająca owoc’; pie.: **leu(H)-* ‘odcinać, oddzielać’; comparanda: śl. *lūs* ‘łupina’, ros. *lusk* ‘skóra’, cz. *lusk* ‘łupina’
144. **łyko** ‘wewnętrzna włóknista warstwa kory drzewnej’; pie.: **leu(H)-* ‘odcinać, oddzielać’; comparanda: s./ch. *līko* ‘łyko’, ros. *lýko* ‘ts.’, cz. *lýko* ‘ts.’
145. **łża** ‘nieprawda, kłamstwo’; pie.: **leug^h-* ‘kłamać, łąać’; comparanda: scs. *lōža* ‘kłamstwo’, ros. arch. *lža* ‘ts.’

146. **mara** ‘senne widziadło’; **pie.:** **meh*₂- ‘błyszcząć, lśnić’; **comparanda:** ros. *mára* ‘miraż, złudzenie’, słow. *mara* ‘duch’
147. **masło** ‘tłuszcz otrzymywany ze śmietany’; **pie.:** **meh*₂- ‘gnieść, ugniatać, uciskać, smarować’; **comparanda:** scs. *maslo* ‘olej, masło’, ros. *máslo* ‘ts.’, cz. *máslo* ‘masło’
148. **maść** ‘mieszanina tłuszczu z lekarstwem’, ‘krem, olejek kosmetyczny’, ‘farba, barwnik’; **pie.:** **meh*₂- ‘gnieść, ugniatać, uciskać, smarować’; **comparanda:** scs. *mastb* ‘maść’, ros. dial. *mast* ‘smar, pomada’, cz. *mast* ‘maść’
149. **maź** ‘smar do kół wozu’; **pie.:** **meh*₂- ‘gnieść, ugniatać, uciskać, smarować’; **comparanda:** cs. *mazb* ‘namaszczenie’, ros. *maz* ‘maść’, cz. *maz* ‘ts.’
150. **mąka** ‘zmielone, roztarte ziarno zboża’; **pie.:** **menk*- ‘gnieść, rozgniatać, tłuc’; **comparanda:** scs. *mōka* ‘mąka’, ros. *muká* ‘ts.’, cz. *mouka* ‘ts.’
151. **mąż** ‘człowiek, mężczyzna’, ‘małżonek’; **pie.:** **mong*^{wio} ‘mężczyzna’; **comparanda:** scs. *mōžb* ‘mąż’, ros. *muž* ‘ts.’, cz. *muž* ‘mąż, człowiek’
152. **męka** ‘ból fizyczny’, ‘naturalne cierpienie fizyczne’, ‘słup z wyobrażeniem męki Chrystusa’; **pie.:** **menk*- ‘gnieść, rozgniatać, tłuc’; **comparanda:** scs. *mōka* ‘cierpienie, tortura, narzędzie tortur’, ros. *múka* ‘cierpienie, tortura’
153. **miara, miera** ‘umowna wielkość służąca do określania innych wielkości, także przyrządy do określania długości, objętości i wagi’, ‘pomiar, czynność mierzenia’, ‘górna granica tego, co się komuś należy, należna ilość’; **pie.:** **meh*₁- ‘miara’; **comparanda:** scs. *měra* ‘miara’, ros. *méra* ‘ts.’, cz. *míra* ‘ts.’
154. **miasto, miesto** ‘miejsce’, ‘miasto’, ‘podstawa’; **pie.:** **meit*- ‘miejsce pobytu, mieszkanie’; **comparanda:** scs. *město* ‘miejsce’, ros. *město* ‘ts.’, cz. *město* ‘miasto’
155. **miazga** ‘tkanki do rozrastania znajdujące się między korą a drewnem’, ‘sok uzyskany z naciętego pnia drzewa’, ‘bezkształtna, spoista masa powstała wskutek zgniecenia, stłuczenia, starcia czegoś’; **pie.:** **h₃meiğ^h*- ‘puszczać wodę, oddawać moc’; **comparanda:** s./ch. *mězga* ‘sok drzewny’, ros. dial. *mezgá* ‘sok drzewny, błona’, cz. *míza* ‘sok’
156. **miązdra** czy **mięzdra** ‘błonka, skórka’; **pie.:** **mēms*- ‘mięso’; **comparanda:** cs. *mězdra* ‘wewnętrzna strona skóry’, ros. *mezdrá* ‘ts.’, cz. *mázdra* ‘skórka, błona’
157. **miesiąc** ‘miesiąc’, ‘księżyc’, ‘znak konwencjonalny w kształcie półksiężyca’; **pie.:** **meh₁n-(e)s-* ‘księżyc’; **comparanda:** scs. *měsęc* ‘księżyc, miesiąc’, ros. *mésjac* ‘miesiąc’, cz. *měsíc* ‘miesiąc, księżyc’
158. **mieszek** ‘woreczek na pieniądze, sakiewka, trzos, mieszek’, ‘napletek’, ‘rodzaj ozdoby’; **pie.:** **moiso-* ‘miech’; **comparanda:** śl. *měšək* ‘mały miech’, ros. *mešók* ‘torba’, cz. *míšek* ‘torebka, mała torba’
159. **młodzieniec** ‘młodzieniec’, ‘chłopczyk, dziecko płci męskiej’; **pie.:** **meld-* ‘miękki, delikatny, słaby’; **comparanda:** scs. *mladenъcъ* ‘dziecko’, ros. *mládenec* ‘ts.’, cz. *mládenec* ‘dziecko, młodzieniec’
160. **młot** ‘narzędzie używane do obróbki metali, młot’; **pie.:** **mel(H)-* ‘rozkruszać, rozdrabniać’; **comparanda:** scs. *mlatb* ‘młot’, ros. *mólot* ‘ts.’, s./ch. *mlât* ‘ts.’
161. **mocz** ‘urina’ (‘mocz’); **pie.:** **mak-* ‘mokry, wilgotny’; **comparanda:** cs. *moča* ‘kałuża’, ros. *močá* ‘mocz’, cz. *moč* ‘ts.’
162. **motyka** ‘kopaczka’; **pie.:** **mat-* ‘kopać, dłubać’; **comparanda:** scs. *motyky* (ac.pl.) ‘motyka’, ros. *motýga* ‘ts.’, cz. *motýka* ‘ts.’
163. **mowa, molwa** ‘to, o czym się mówi, wypowiedź, wypowiedzenie, słowa’, ‘zdolność, umiejętność mówienia’, ‘sposób mówienia, wymowa’, ‘mowa określonego

- narodu, język', 'sława'; pie.: **mleuH-* 'mówić'; comparanda: scs. *ml̋va* 'zgiełk, zamieszanie', ros. *molva* 'pogłoska, mowa', cz. *mluva* 'mowa'
164. **mrok** 'zmierzch, zapadanie ciemności'; pie.: **merHk-* 'migać, migotać przed oczami'; comparanda: scs. *mrak̋* 'ciemność', ros. dial. *mórok* 'ciemność, chmura, mgła', cz. *mrak* 'ciemność'
165. **mrówka** 'mrówka'; pie.: **moru-iH-* 'mrówka'; comparanda: bułg. *mrávka* 'mrówka', ros. *muravěj* 'ts.', słow. *mravec* 'ts.'
166. **mroz** 'wielkie zimno, śnieg, szron'; pie.: **morg-o-* 'mróz'; comparanda: scs. *mraz̋* 'mróz', ros. *moróz* 'ts.', cz. *mráz* 'ts.'
167. **mszyca** 'Aphis sp.' ('mszyca'); pie.: **mus-* 'odgłos wydawany przez latające owady' (pierwiastek onomatopeiczny); comparanda: cs. *m̋šica* 'komar, szarańcza', ros. dial. *mšica* 'muszka, komar', cz. *mšice* 'muszka, mszyca'
168. **mucha** 'mucha'; pie.: **mus-* 'odgłos wydawany przez latające owady' (pierwiastek onomatopeiczny); comparanda: scs. *muxa* 'mucha', ros. *muxa* 'ts.', cz. *moucha* 'ts.'
169. **mydło** 'sapo' ('mydło'); pie.: **meuH-* 'wilgotny, mokry', 'myć, obmywać'; comparanda: cs. *mylo* 'mydło', ros. *mýlo* 'ts.', cz. *mýdlo* 'ts.'
170. **myśl** 'czynność, funkcja, praca umysłu, myślenie, rozmyślanie, też sam umysł, rozum, świadomość, pamięć', 'wynik, skutek myślenia, pogląd, przekonanie, zamiysł, zamiar, chęć, pragnienie'; pie.: **meuHd̋-* 'uważać na coś, myśleć o czymś'; comparanda: scs. *mysl̋* 'myśl, pomysł', ros. *mysl* 'ts.', cz. *mysl* 'rozum, odwaga'
171. **nać** 'zielone liście (i łodygi) niektórych roślin'; pie.: **ned-/net-* 'skręcać razem, wiązać, łączyć'; comparanda: słh. *nât* 'liściasta część warzywa korzennego', ukr. dial. *nat* 'ts.', cz. *nat* 'ts.'
172. **nędza** 'brak środków do życia, wielka bieda, przykre, ciężkie położenie, ubóstwo, niedostatek, niedola, nieszczęście, utrapienie'; pie.: **neuH-* 'męczyć, dręczyć'; comparanda: scs. *nõzda* 'siła, potrzeba, cierpienie', ros. dial., arch. *nũza* 'potrzeba', cz. *nouze* 'bieda, potrzeba'
173. **nieć, nieść** 'bratanek, siostrzeniec'; pie.: **h₂nep-t-* 'potomek, wnuk'; comparanda: cs. *netii* 'bratanek, siostrzeniec', strus. *netii* 'ts.'
174. **nieściora** 'siostrzenica, bratanica', 'synowa'; pie.: **h₂nep-t-* 'potomek, wnuk'; comparanda: s./ch. *něstera* 'siostrzenica, bratanica', strus. *nestera* 'ts.'
175. **nietopyrz** 'ssak latający w powietrzu dzięki błoniastym skrzydłom'; pie.: **h₂nek^w-to-*; pie.: **per-* 'noc'; 'latać'; comparanda: słh. *netopír* 'nietoperz', ros. *netopýr* 'ts.', cz. *netopýr* 'ts.'
176. **niewiasta, niewiasta** 'kobieta (zwłaszcza zamężna)', 'żona syna', 'żona brata'; pie.: **uoid-* 'wiedzieć'; comparanda: scs. *nevěsta* 'panna młoda, synowa', ros. *nevěsta* 'panna młoda, narzeczona, synowa, bratowa', cz. *nevěsta* 'panna młoda, synowa'
177. **niewód** 'rodzaj dużej sieci rybackiej'; pie.: **ued̋-* 'prowadzić'; comparanda: scs. *nevod̋* 'niewód, sieć', ros. *névod* 'ts.', cz. *nevod* 'ts.'
178. **niwa** 'pole uprawne, rola, niekiedy zapewne określonej wielkości, też pole świeżo po wykarczowaniu, nowina'; pie.: **neh₁-i-* 'pole'; comparanda: scs. *niva* 'pole', ros. *níva* 'ts.', cz. *niva* 'pole, zaorane pole'
179. **nog** 'gryf, bajeczny ptak czworonożny, pół orła, pół lwa', w przekładzie Biblii 'bliżej nieznanany ptak, może gatunek sępa'; pie.: **HiH-no-* '?'; comparanda: s./ch. arch. *inog* 'gryf', strus. *inog̋* 'ts.', cz. *noh* 'ts.'

180. **nowak** ‘człowiek nowy w pewnym środowisku, jeszcze do niego nie przystosowany, rażący w swym środowisku, prostak’; pie.: **neu-o-* ‘nowy’; comparanda: cs. *novakъ* ‘nowicjusz’, ukr. *novák* ‘nowicjusz, nowy księżyc’, stcz. *novák* ‘nowicjusz’
181. **noż** ‘culter’ (‘nóż’); pie.: **h₁neg^h-* ‘przecinać, kłuć’; comparanda: scs. *nožb* ‘nóż’, ros. *nož* ‘ts.’, cz. *nůž* ‘ts.’
182. **obłok** ‘chmura, mgła, zasłona z mgły’, ‘sklepienie, sufit, pułap’; pie.: **h₂uelk-o* ‘ciągnąć’; comparanda: scs. *oblakъ* ‘chmura’, ros. *oblako* ‘ts.’, cz. *oblak* ‘ts.’
183. **obora** ‘zagrodzony teren (z budynkiem lub bez budynku), gdzie przetrzymywano zwierzęta domowe’; pie.: **uer-* ‘zamknąć, przykryć’; comparanda: s./ch. *òbor* ‘obora dla świń, podwórze’, ros. *obóra* ‘pastwisko, pole, działka’, stcz. *obora* ‘ogrodzenie, ogrodzona część ziemi’
184. **ocieć, hociec** ‘mężczyzna w stosunku do własnych dzieci’, ‘przodek, protopłasta, założyciel rodu (najczęściej w Biblii na oznaczenie patriarchów, protopłastów narodu żydowskiego)’, ‘głowa rodziny (łącznie z czeladzią)’, pl. tantum ‘rodzice’, ‘tytuł przydawany na znak czci, szczególnie osobom duchownym’; pie.: **ot-* ‘wyraz z języka dziecięcego’; comparanda: scs. *otъcb* ‘ojciec’, ros. *otéc* ‘ts.’, cz. *otec* ‘ts.’
185. **oje** ‘dłuższy drąg drewniany u wozu lub pługa (sochy), do którego przyprzęgano zwierzęta pociągowe, dyszel, grządziel’; pie.: **h_{2/3}oiH-os* ‘drąg, dyszel’; comparanda: s./ch. *óje* ‘drąg’, ros. *voë* ‘ts.’, cz. dial. *oje* ‘ts.’
186. **okno** ‘otwór w ścianie budynku mieszkalnego, przez który dostaje się do wnętrza światło, zwykle zaopatrzony w jakiś materiał przeźroczysty i odpowiednio zabezpieczony’, ‘wierchni otwór studni, przez który wyciągano solankę na powierzchnię ziemi, specjalnie obudowany i zabezpieczony’, (w Biblii) ‘zasuwy, śluzy, które jakoby podtrzymują wody niebieskie przed nagłym opadnięciem na ziemię’; pie.: **h₃ek^w-* ‘widzieć’; comparanda: s./ch. *òkno* ‘okno’, ros. *oknó* ‘ts.’, cz. *okno* ‘ts.’
187. **onuca** ‘szmata do owinięcia nogi w bucie’; pie.: **h₃eu-* ‘wdziewać’; comparanda: scs. *onušta* ‘obuwie, sandał’, ros. *onúča* ‘skarpeta’, cz. *onuce* ‘ts.’
188. **orędzie** ‘wiadomość przekazana przez posła’; pie.: **rend-* ‘porządkować’; comparanda: scs. *orǫdije* ‘sprawa’, ros. *orúdie* ‘instrument, narzędzie, broń’, cz. *orudí* ‘instrument’
189. **osina** ‘osika’; pie.: **aps-eh₂* ‘osika’; comparanda: s./ch. *jèsika* ‘osika’, ros. *osína* ‘ts.’, cz. *osa* ‘ts.’
190. **oskard, hoskard** ‘żelazne narzędzie do kruszenia murów, kamieni itp., kilof’; pie.: **(s)ker-* ‘ciąć’; comparanda: scs. *oskrъdъ* ‘narzędzie do kruszenia kamieni’, ros. *oskórd* ‘siekiera’, cz. *oškrt* ‘żelazne narzędzie do ostrzenia albo matowienia skał’
191. **osnowa** ‘jakaś część urządzeń młyna’; pie.: **sneuh-* ‘kręcić, skręcać nici’; comparanda: s./ch. *òsnova* ‘podstawa’, ros. *osnóva* ‘ts.’, cz. *osnova* ‘plan, system’
192. **ostrow** ‘wyspa’; pie.: **sreu-* ‘płynąć’; comparanda: scs. *ostrovъ* ‘wyspa’, ros. *óstrov* ‘ts.’, cz. *ostrov* ‘ts.’
193. **otrok** ‘młody mężczyzna, młodzieniec’, ‘parobek, sługa, najemnik’; pie.: **rek-* ‘krzyczeć, mówić’; comparanda: scs. *otrokъ* ‘dziecko, syn, chłopiec, służący’, ros. *ótrok* ‘chłopiec, niedorosły’, cz. *otrok* ‘poddany’
194. **owca** ‘owca’, ‘danina w postaci owcy składana księciu’; pie.: **h₃eu-i-* ‘owca’; comparanda: scs. *ovъca* ‘owca’, ros. *ovcá* ‘ts.’, cz. *ovce* ‘ts.’

195. **owies** ‘owies, roślina lub ziarno’; pie.: **h₂eu-ig^h*- ‘owies’; comparanda: s./ch. *òvas* ‘owies’, ros. *ovës* ‘ts.’, cz. *oves* ‘ts.’
196. **pająk** ‘pająk’; pie.: **h₁enk-* ‘zginać, wyginać’; comparanda: cs. *paokъ* ‘pająk’, ros. *paúk* ‘ts.’, cz. *pavouk* ‘ts.’
197. **palec** ‘digitus (‘palec’); pie.: **pelh₂-* ‘palec’; comparanda: cs. *palъcъ* ‘palec’, ros. *pálec* ‘ts.’, cz. *palec* ‘kciuk’
198. **pamięć** ‘wspomnienie, przypomnienie czegoś’, pl. tantum *pamięci* ‘dzieje, kroniki’; pie.: **men-* ‘myśleć’; comparanda: scs. *paめtъ* ‘pamięć, upamiętnienie’, ros. *pámjat* ‘ts.’, cz. *paめt* ‘ts.’
199. **para** ‘opar, wyziew’, ‘dech, oddech, tchnienie’; pie.: **preh₁-* ‘dmuchać, oddychać’; comparanda: cs. *para* ‘para’, ukr. *pára* ‘ts.’, cz. *pára* ‘ts.’
200. **pas** ‘długi a wąski kawał tkaniny, skóry czy sznur, często ozdobny, przewiązywany nad biodrami, zwykle na wierzchu ubrania’, ‘długi, wąski kawałek skóry, służący do łączenia, spinania, podtrzymywania, przymocowywania czegoś, rzemień’, ‘część ciała, miejsce wokół tułowia nad biodrami’; pie.: **ie/oh₃s-* ‘opasywać’; comparanda: scs. *pojasъ* ‘pas’, ros. *pójas* ‘ts.’, cz. *pás* ‘ts.’
201. **paznokieć, paznogieć** ‘zrogowaciały naskórek, pokrywający wierzch końca palców, paznokieć, (u zwierząt) pazur’; pie.: **h₃nog^h-* ‘pazur’; comparanda: scs. *paзнegъti* (ac. pl.) ‘paznokieć’, ros. *paзнógt* ‘,paliczek’, cz. *paзнeht* ‘paznokieć’
202. **pagwica** ‘kulka z metalu, kości, skóry, służąca do zapinania odzieży bądź do ozdoby, guzik’; pie.: **ponHk-* ‘narośl’; comparanda: czak. *pügva* ‘krosta’, ros. *púgovica* ‘guzik’
203. **pąk** ‘pączek roślinny, z którego rozwijają się liście i kwiaty’; pie.: **ponHk-* ‘narośl’; comparanda: ros. *puk* ‘pęczek’, cz. *puk* ‘pęd, pąk’
204. **piasek** ‘drobne, mialkie, ziarniste okruchy skał’; pie.: **pē(n)s-* ‘pył, piasek’; comparanda: scs. *pēsъkъ* ‘piasek’, ros. *pesók* ‘ts.’, cz. *písek* ‘ts.’
205. **piądz** ‘miara długości wyznaczana rozwarciem dłoni od końca kciuka do końca środkowego palca, równa około 20 cm’; pie.: *(*s*)*pen(d)-* ‘mierzyć (?)’; comparanda: scs. *pędъ* ‘rozpiętość’, ros. *pjad* ‘ts.’, cz. *píd* ‘ts.’
206. **pica** ‘pasza, pokarm, pożywienie’, ‘rodzaj daniny, bezpłatna dostawa żywności dla wojska’; pie.: **pei-* ‘tłuszcz, pokarm’; comparanda: scs. *pišta* ‘jedzenie, rozkosz’, ros. *píšča* ‘jedzenie’, cz. *píce* ‘pasza’
207. **piec** ‘urządzenie, w którym pali się ogień dla uzyskania wysokiej temperatury’; pie.: **pek^w-* ‘przyszywać, gotować, piec’; comparanda: scs. *peštъ* ‘piec, jaskinia’, ros. *peč* ‘piec’, cz. *pec* ‘ts.’
208. **piega** ‘brunatna plamka na skórze ludzkiej, zwłaszcza powstała wskutek działania promieni słonecznych’; pie.: **peig-* ‘malować, barwić, kreślić’; comparanda: s./ch. *pjëga* ‘pieg’, cz. *píha* ‘ts.’
209. **piekło, piekiel, piekiel** ‘miejsce pobytu dusz zmarłych grzeszników, skazanych na wieczne potępienie’; pie.: **pik-* ‘smoła’; comparanda: scs. *pъcъlъ* ‘smoła’, ros. *péklo* ‘palące gorąco’, cz. *peklo* ‘piekło’
210. **pięta** ‘tylna część stopy’; pie.: *(*s*)*penH-* ‘ciągnąć, naciągać, napinać’; comparanda: scs. *pęta* ‘pięta’, ros. *pjátá* ‘ts.’, cz. *pata* ‘ts.’
211. **piskorz** ‘piskorz’; pie.: **peisk-* ‘ryba’; comparanda: s./ch. *pískor* ‘piskorz’, ros. *piskár* ‘kielb’, cz. *piskoř* ‘piskorz’

212. **piwo** ‘napój o niewielkiej ilości alkoholu, wyrabiany z ekstraktu słodowego z dodatkiem chmielu’; pie.: **ph₃i-* ‘pić’; comparanda: scs. *pivo* ‘napój’, ros. *пиво* ‘piwo’, cz. *pivo* ‘ts.’
213. **plece** ‘tylna strona tułowia od ramion do pasa, zwłaszcza górna część, barki, łopatki, kark’; pie.: **pleth₂-* ‘szeroki’; comparanda: scs. *plešte* ‘ramię’, ros. *плечó* ‘ts.’, cz. *plec* ‘ts.’
214. **plesz** ‘kółko wygolone na głowie duchownego katolickiego’; pie.: **pleth₂-* ‘szeroki’; comparanda: cs. *plěšb* ‘łyśa plama’, cz. *pleš* ‘ts.’
215. **plast** ‘płat wosku pszczelego z miodem, plaster miodu’; pie.: **pleth₂-* ‘szeroki’; comparanda: s./ch. *plâst* ‘bróg, stóg’, ros. *plast* ‘kłamca’, cz. *plâst* ‘plaster wosku’
216. **plet**, może też **plta** ‘tratwa’, ‘opłata za przewóz’ (?); pie.: **pleu-*; pie.: **pływać*; comparanda: ros. *plot* ‘tratwa’, stcz. *plet* ‘tratwa’
217. **płosa** ‘pole uprawne, działka ziemi mająca do kilkunastu zagonów, zwykle oddzielna, niełącząca się z resztą gospodarstwa’; pie.: **pol-* ‘pole’; comparanda: s./ch. *plâsa* ‘tratwa’, ros. *полосá* ‘prążek, pasek’
218. **plot** ‘ogrodzenie, zagrodzenie, zrobione najczęściej z pali, żerdzi i chrustu’; pie.: **plek-* ‘pleść, splatać’; comparanda: scs. *plotb* ‘plot’, ros. dial. *plot* ‘ts.’, cz. *plot* ‘ts.’
219. **plotno** ‘tkanina lniana, też nazwa ogólna tkaniny’; pie.: **pel(H)-* ‘okrywać, zasłaniać’; comparanda: scs. *platbno* ‘plotno’, ros. *полотно* ‘ts.’, cz. *plátno* ‘ts.’
220. **podeszwa** ‘spodnia strona stopy, też stopa’, ‘spodnia część buta’, ‘podstawa budynku, podwalina’; pie.: **siuH-* ‘szyć’; comparanda: ros. *подóшва* ‘dolna część stopy’, cz. *podešev* ‘ts.’
221. **podoba** ‘postać, podobieństwo’, ‘figura, podobizna’; pie.: **d^hab^h-* ‘dopasowywać’; comparanda: scs. *podoba* ‘sposób, potrzeba, przyzwoitość’, cz. *podoba* ‘podobieństwo, wygląd’
222. **pokoj** ‘brak trosk, kłopotów, zamieszania, spokój, bezpieczeństwo, pomyślność, szczęście, wytchnienie, odpoczynek’, ‘stan spokojnego, niekwestionowanego posiadania’, ‘przymierze, układ, zgoda’, ‘porządek publiczny’, ‘izba mieszkalna’; pie.: **k^weih₁-* ‘odpoczywać’; comparanda: scs. *pokoi* ‘odpoczynek’, ros. *пoкóй* ‘ts.’
223. **pole** ‘ziemia uprawna lub nadająca się pod uprawę’, ‘łąka, rozległa równina, błonie, otwarta przestrzeń’, ‘przestrzeń na zewnątrz budynku’, w opisie herbu ‘tło herbu, pas będący częścią tła’; pie.: **pel-* ‘równy, szeroki’; comparanda: scs. *polje* ‘pole’, ros. *пóле* ‘ts.’, cz. *pole* ‘ts.’
224. **popiol** ‘szary proszek będący pozostałością po spaleniu substancji pochodzenia organicznego’; pie.: **pelh₁-* ‘palić się płonąć’; comparanda: s./ch. *pěpeo* ‘prochy’, ros. *пéпел* ‘ts.’, cz. *popel* ‘ts.’
225. **powroz** ‘sznur skręcony z włókna, w pl. też często więzy, pęta’, ‘sznur służący do mierzenia’; pie.: **uer-ġ^h-* ‘skręcać, wiązać, zwięzać, ścisnąć’; comparanda: s./ch. *pövrāz* ‘uchwyty’, ros. *пáвороз* ‘sznurek w woreczku na tytoń’, cz. *provas* ‘sznur’
226. **prosię** ‘młode świni’; pie.: **pork-* ‘prosię’; comparanda: cs. *prasę* ‘prosię’, ros. *porosjáta* (n. pl.) ‘ts.’, cz. *prase* ‘świnia’
227. **przyjaciel** ‘ten, kto komuś sprzyja, kto jest przyjaźnie, przychylnie usposobiony’, ‘krewny, powinowaty’, ‘sędzia polubowny’; pie.: **preiH-* ‘lubić, szanować, być spokojnym, pogodnym’; comparanda: scs. *prijatelb* ‘przyjaciel’, ros. *пrijátel* ‘ts.’, cz. *přítel* ‘ts.’

228. **pszczoła, pczoła** ‘pszczoła’, pl. tantum *pczoły, pszczczoły* ‘rój, ul z pszczołami’; pie.: **b^hei-* ‘brzęczeć, buczeć’; comparanda: scs. *bščela* ‘pszczoła’, ros. *pčelá* ‘ts.’, cz. *včela* ‘ts.’
229. **ptak** ‘ptak’; pie.: **peuh₁-* ‘mały, szczupły’; comparanda: ukr. *ptach* ‘ptak’, cz. *pták* ‘ts.’
230. **ramię** ‘bark, także cała ręka’, ‘rączka, uchwyt’; pie.: **h₂erh-men-* ‘ramię’; comparanda: scs. *ramo* ‘ramię’, ros. *ramená* (n.pl.) ‘ts.’, cz. *rámě* ‘ts.’
231. **robota** ‘praca, szczególnie fizyczna, zajęcie, działanie’, ‘to, co zostało zrobione, wyroby, owoc pracy, dzieło’, ‘miejsce, gdzie się wykonuje jakąś pracę’, ‘postępowanie’, ‘usiłowanie, staranie, gorliwość, troska’, ‘praca pańszczyźniana na rzecz pana feudalnego’, ‘niewola’; pie.: **h₃erb^h-* ‘zmieniać przynależność’; comparanda: scs. *rabota* ‘niewolnictwo’, ros. *robóta* ‘praca’, cz. *robota* ‘pańszczyzna’
232. **roj** ‘pszczoły jednego gniazda’; pie.: **h₃reiH-* ‘płynąć, ciec’; comparanda: s./ch. *rôj* ‘rój’, ros. *roj* ‘ts.’, cz. *roj* ‘ts.’
233. **rok**, też pl. tantum *roki* ‘przybliżony czas obiegu Ziemi dookoła Słońca, tj. ponad 365 dni’, ‘przeciąg czasu wyznaczony na dokonanie pewnych czynności, ostatni dzień tego okresu’, sg. albo pl. tantum ‘termin rozprawy sądowej’, ‘termin posiedzeń sądu, rozprawa sądowa’, ‘zabezpieczenie komuś pobytu lub przejście listem żelaznym lub konwojem’; pie.: **rek-* ‘krzyczeć, mówić’; comparanda: scs. *rokb* ‘czas’, ros. *rok* ‘los’, cz. *rok* ‘rok’
234. **rola** ‘ziemia uprawna, pole uprawne, zwykle o ustalonym obszarze, też gospodarstwo chłopskie’; pie.: **h₂erh₃-* ‘orać’; comparanda: strus. *rolija* ‘pole, zaorane pole’, cz. *role* ‘pole, grunt orny’
235. **runo** ‘ostrzyżona wełna owcza bądź też skóra wraz z wełną’; pie.: *(*H*)*reu-* ‘ryć, kopać, rwać’; comparanda: scs. *runo* ‘runo’, ros. *runó* ‘ts.’, cz. *rouno* ‘ts.’
236. **rzecz** ‘to, co się mówi, mówienie, mowa, mówienie, język, to, co zostało powiedziane, też (ustne) polecenie, rozkaz lub (ustne) przyrzeczenie’, ‘przedmiot materialny, najczęściej ruchomości, wyjątkowo istota żywa’, ‘abstrakcyjne pojęcie nazwane określającą przydawką, jakieś przeżycie, doznanie, dobro niematerialne’, ‘sprawa, problem do rozwiązania’, ‘sprawa, przedmiot próśby, skargi, sporu sądowego’, ‘działanie (szczególnie w określeniach sposobu)’, ‘to, co się zdarzyło lub zdarzy, fakt, zdarzenie, wydarzenie, wypadek, przypadek (też w sensie prawnym)’, ‘czyn, uczynek, szczególnie zły, występki’, ‘powód, przyczyna’; pie.: **rek-* ‘krzyczeć, mówić’; comparanda: scs. *rěčb* ‘mówienie, oskarżenie’, ros. *reč* ‘mowa’, cz. *řeč* ‘ts.’
237. **rzeka** ‘woda płynąca stałym korytem’; pie.: **h₃reiH-* ‘płynąć, ciec’; comparanda: scs. *rěka* ‘rzeka’, ros. *reká* ‘ts.’, cz. *řeka* ‘ts.’
238. **ryć** ‘zadek, tyłek, odbyć’; pie.: **ureit-* ‘zwijać, kręcić’; comparanda: slń. *rit* ‘tylna część ciała’, strus. *ritb* ‘kopyto’, cz. *řit* ‘tylna część ciała’
239. **sad** ‘kawał ziemi, na którym rosną drzewa i krzewy owocowe’; pie.: **sed-* ‘siadać, sadzić’; comparanda: scs. *sadb* ‘roślina’, ros. *sad* ‘ogrod’, cz. *sad* ‘sad’
240. **sąd** ‘instytucja wymiaru sprawiedliwości, osoba lub zespół powołany do wymiaru sprawiedliwości’, ‘władza sądowa, jurysdykcja’, ‘rozprawa sądowa, roki sądowe, postępowanie sądowe’, ‘miejsce sprawowania władzy instytucji wymiaru sprawiedliwości’, ‘wyrok, orzeczenie sądu, orzekanie w sporze sądowym, też wydawanie wyroku, skazywanie’, ‘mniemanie, poglądy’; pie.: **som-* i **dheh₁-* ‘razem, z’;

- ‘kłaść, stawiać’; comparanda: scs. *sōdb* ‘sąd, proces, wyrok’, ros. *sud* ‘sąd, proces’, cz. *soud* ‘sąd, proces, wyrok’
241. *serce, sierce, sirce, sirdce* ‘główny narząd układu krążenia, utrzymujący swoim pulsowaniem obieg krwi w organizmie, wyjątkowo inne wewnętrzne części ciała’, ‘symbol, siedlisko życia psychicznego, uczuć, myśli, zasad etycznych’, przenośnie ‘wnętrze, środek (ziemi, morza)’; pie.: **kerd-* ‘środek, wnętrze, serce’; comparanda: scs. *srǫdbce* ‘serce’, ros. *śérdce* ‘ts.’, cz. *srđce* ‘ts.’
242. *sędzia* ‘osoba powołana do wymierzania sprawiedliwości’; pie.: **som-* i **dheh₁* ‘razem, z’; ‘kłaść, stawiać’; comparanda: scs. *sōdi* ‘sędzia’, ros. *sud’já* ‘ts.’, stcz. *sudí* ‘ts.’
243. *sieć, siecia* ‘plecionka ze sznura służąca do łapania ryb lub zwierząt’; pie.: **sei-* ‘wiązać’; comparanda: scs. *śětb* ‘sidło, pułapka’, ros. *set* ‘sieć’, cz. *sít* ‘ts.’
244. *sień* ‘przedsionek, krużganek’, ‘pokój, komnata’, ‘pałac, dom’; pie.: **sei-* ‘wiązać’; comparanda: scs. *śěnb* ‘cień’, ros. *sen* ‘baldachim’, cz. *sín* ‘wejście, hol’
245. *skora* ‘zewnątrzna tkanka stanowiąca powłokę okrywającą ciało ludzi i zwierząt’, ‘kora drzewa’; pie.: *(s)*ker-* ‘ciąć’; comparanda: slń. *skórja* ‘kora’, ‘skóra, skorupka’, ros. arch. *skorá* ‘skóra’, cz. arch. *skora* ‘kora’
246. *słońce, słuńce* ‘gwiazda będąca głównym źródłem światła i ciepła na ziemi’, ‘miejsce nasłonecznione’, ‘promienie, blask słońca’; pie.: **s(e)h₂-ul-* ‘słońce’; comparanda: scs. *slǫńce* ‘słońce’, ros. *sólnce* ‘ts.’, cz. *slunce* ‘ts.’
247. *słowik* ‘słowik szary’; pie.: **sal-* ‘żółty, szary’; comparanda: s./ch. *slāvūj* ‘słowik’, ros. *solověj* ‘ts.’, cz. *slavík* ‘ts.’
248. *sluch* ‘zmysł słuchu, zdolność słyszenia’, ‘słyszenie, posłyszenie’, ‘to, co się słyszy, głos, dźwięk’, ‘wieść’, u zwierząt ‘ucho’; pie.: **klēu-* ‘słyszeć, słuchać’; comparanda: scs. *sluxb* ‘słyszenie, pogłoska’, ros. *slux* ‘ts.’, cz. *sluch* ‘ts.’
249. *sok* ‘potwarca, oszczerca, oskarżyciel’; pie.: **suek^w* ‘być mokrym, wilgotnym’; comparanda: s./ch. *sōk* ‘oskarżyciel, świadek’, strus. *sokb* ‘oskarżyciel’, cz. *sok* ‘rywal, przeciwnik’
250. *sowa* ‘ptak z rzędu sów’; pie.: **keu-* (?); comparanda: s./ch. *sóva* ‘sowa’, ros. *sova* ‘ts.’, cz. *sová* ‘ts.’
251. *spor, spora* ‘zatarg, sprawa sporna, rozstrzygana w drodze postępowania sądowego’; pie.: *(s)*per-* ‘pospierać, wspierać, opierać’; comparanda: slń. *spòr* ‘spór, konflikt’, ros. *spor* ‘spór, kłótnia’, cz. *spor* ‘spór’
252. *strona* ‘bok, powierzchnia czegoś, wyznaczana z określonego punktu patrzenia mówiącego, też (z tego punktu wyznaczany) kierunek położenia tej powierzchni’, ‘kraj, ziemia’, ‘uczestnicy sporu sądowego’, ‘część czegoś (majątku, ludzi itp.)’, ‘skiba, pas ziemi odwalany pługiem’; pie.: **sterh₃* ‘rozpostrzeć’; comparanda: scs. *strana* ‘strona, ziemia, ludzie’, ros. *storoná* ‘strona, ziemia’, cz. *strana* ‘strona’
253. *strup* ‘sucha skorupka powstająca na ranie lub owrzodzeniu’; pie.: **ster-* ‘sztywny, twardy’; comparanda: scs. *strupb* ‘rana’, ros. *strup* ‘strup’, cz. *strup* ‘ts.’
254. *szczenię* ‘młode psa i innych zwierząt z rodziny psów i kotów’; pie.: *(s)*ken-* ‘wyrastać, pojawiać się, zaczynać się’; comparanda: cs. *šteně* ‘młode zwierzę, szczenię’, ros. *ščenók* ‘szczenię’, cz. *štěně* ‘młode zwierzę, szczenię’
255. *ściegna* ‘droga, ścieżka, zwłaszcza droga do wypędzania bydła na pastwisko’, ‘pastwisko’; pie.: **steig^h* ‘stąpać, kroczyć’; comparanda: scs. *stǫgna* ‘ulica’, ros. arch. *stógna* ‘ulica, plac’

256. *śliwa*, też pl. tantum *śliwy* ‘śliwa domowa’; pie.: **(s)liH-u-o-* ‘niebieskawy, barwy śliwki’; comparanda: s./ch. *šljīva* ‘śliwka, śliwa (drzewo)’, ros. *slīva* ‘ts.’, cz. *slīva* ‘ts.’
257. *śmiech* ‘żart, zabawa, figiel’, ‘naśmiewanie się, drwiny z kogoś’; pie.: **sm(e)i-* ‘śmiać się’; comparanda: scs. *směxъ* ‘śmiech’, ros. *smex* ‘ts.’, cz. *smích* ‘ts.’
258. *śmierć, śmierzc, smirc, smirzc* ‘skończenie, utrata życia, zgon, wyjątkowo pozabawienie kogoś życia’, ‘śmierć uosobiona’, ‘mór, zaraza’; pie.: **mer-* ‘umierać’; comparanda: scs. *smrěbъ* ‘śmierć’, ros. *smert* ‘ts.’, cz. *smrt* ‘ts.’
259. *środa, śrzoda, jśroda* ‘trzeci dzień tygodnia’, ‘prawo niemieckie przyjęte w wielu miejscowościach polskich za wzorem Środy Śląskiej’; pie.: **kerd-* ‘środek, wnętrze, serce’; comparanda: scs. *srěda* ‘środek, społeczność, środa’, ros. *seredá* ‘środa’, cz. *středa* ‘ts.’
260. *świat* ‘ziemia jako miejsce przebywania ludzi wraz ze wszystkim, co się na niej znajduje, też otaczający ją wszechświat’, ‘ludzie, ludzkość’, ‘świt, świtanie’; pie.: **k^wei-t-* ‘świecić się’; comparanda: scs. *svěťbъ* ‘świat, światło’, ros. *svet* ‘ts.’, cz. *svět* ‘świat’
261. *świeca, świca* ‘naturalne źródło światła’, ‘sztuczne źródło światła, świeca, pochodnia, lampa’, ‘światło, światłość, blask’; pie.: **k^wei-t-* ‘świecić się’; comparanda: scs. *svěšta* ‘światło, świeca’, ros. *svečá* ‘świeca’, cz. *svíce* ‘ts.’
262. *świnia* ‘zwierzę domowe parzystokopytne, nieprzeżuwające, hodowane dla tuszczu i mięsa, świnia’; pie.: **suH-s-* ‘świnia domowa’; comparanda: scs. *svinija* ‘świnia’, ros. *svin’já* ‘ts.’, cz. *svině* ‘ts.’
263. *tęga* ‘zmartwienie, udręka, trwoga’, ‘obrzydzenie, zniechęcenie, znużenie’; pie.: **t(e)n-g^h-* ‘ciągnąć, rozciągać’; comparanda: scs. *tōga* ‘zamęt, trudności, nieszczęście’, ros. *tugá* ‘smutek’, cz. *touha* ‘pragnienie, tęsknota’
264. *trawa* ‘różne (niskie) rośliny, głównie z rodziny traw (gramineae), tworzące murawę, porastające łąki, pastwiska’; pie.: **treu-* ‘trzeć, rozcierać’; comparanda: scs. *trava* ‘trawa, roślina’, ros. *travá* ‘trawa’, cz. *tráva* ‘ts.’
265. *trzemcha* ‘czeremcha zwyczajna’; pie.: **kerm-* ‘roślina o nieprzyjemnym zapachu’ (?); comparanda: scs. *črěmošъ* ‘czosnek niedźwiedzi’, ros. *čerēmuxa* ‘czeremcha’, cz. *střemcha* ‘ts.’
266. *ulica* ‘droga między domami miasta’; pie.: **h₂eul-* ‘rura, podłużne wydrążenie’; comparanda: s./ch. *ūlica* ‘podwórko, ulica’, ros. *úlica* ‘ulica’, cz. *ulice* ‘ts.’
267. *uzda, huzda* ‘część uprzęży zakładana na głowę konia’; pie.: **h₃eh₁-s-* ‘usta’; comparanda: scs. *uzda* ‘uzda’, ros. *uzdá* ‘ts.’, cz. *uzda* ‘ts.’
268. *wąs* ‘puch na nasionach niektórych roślin’; pie.: **uend^h-* ‘włosy, broda’; comparanda: slh. *vôš* ‘wąsy’, ros. *us* ‘ts.’, cz. *vous* ‘broda’
269. *wątroba* ‘wielki gruczoł położony w jamie brzusznej kręgowców poniżej prawego łuku żeberowego’; pie.: **h₁en-* ‘wewnątrz, do środka’; comparanda: scs. *otroba* ‘wątroba’, ros. *utróba* ‘łono’, cz. *útroba* ‘wątroba’
270. *welna, welm, weln, welma* ‘fala, zwłaszcza wzburzona, gwałtowna, burzliwa, też burza (głównie na morzu)’; pie.: **uelH-* ‘falować, zginać’; comparanda: scs. *vlna* ‘fala’, ros. *volná* ‘ts.’, cz. *vlna* ‘ts.’
271. *wiadro, wiedro* ‘duże naczynie do czerpania i noszenia wody’; pie.: **ued-rom-* ‘naczynie na wodę’; comparanda: scs. *vědro* ‘beczka’, ros. *vedró* ‘ts.’, cz. *vědro* ‘ts.’

272. **wiatr**, **wietr** ‘poziomy ruch warstw powietrza’, (w dosłownym przekładzie z łaciny) ‘strona świata, kierunek’; pie.: **h₂ueh₁*- ‘wiać, dąć’; comparanda: scs. *větr* ‘wiatr’, ros. *véter* ‘ts.’, cz. *vítr* ‘ts.’
273. **wicher** ‘silny, gwałtowny wiatr’, ‘północna strona świata’; pie.: **h₂ueh₁*- ‘wiać, dąć’; comparanda: s./ch. *vīhār* ‘silny wiatr’, ros. *vixr* ‘ts.’, cz. *vichr* ‘ts.’
274. **wić**, też pl. tantum **wici** ‘rodzaj powrozu ze skręconych gałązek’, ‘kółko żelazne lub skręcone w obwarzanek z jednej lub kilku gałązek, służące do połączenia grządziela pługa z kółkami’, pl. tantum **wici** ‘znak zarządzający pogotowie wojenne, może laska, do której był przymocowany jakiś znak władcy’; pie.: **ueh₁*- ‘wić, skręcać, splatać’; comparanda: słń. *vjīc* ‘drążek z drewna wierzbowego służący do wiązania dachu krytego strzechą’, ros. *vīt* ‘coś, co zostało splecione’
275. **wiersza**, **wirsha** ‘rodzaj plecionki w kształcie lejka służącej do łapania ryb, rodzaj więcierza’; pie.: **urǵ-* ‘pleść’; comparanda: s./ch. *vřša* ‘kosz służący do łowienia ryb, sieć na ryby’, ros. *verša* ‘ts.’, cz. *vrše* ‘ts.’
276. **wiosło** ‘drewniany drag zakończony płaską łopatką zanurzaną w wodzie, służący do nadawania łodzi biegu i kierunku’; pie.: **ueǵh-* ‘jechać, wieźć’; comparanda: scs. *vesla* (n.pl.) ‘wiosło’, ros. *vesló* ‘ts.’, cz. *veslo* ‘ts.’
277. **wiosna** ‘pora roku między zimą a latem, trwająca od 21 marca do 21 czerwca’; pie.: **ues-r/n-* ‘wiosna’; comparanda: scs. *vesnq* (ac.sg.) ‘wiosna’, ros. *vesná* ‘ts.’, cz. *vesna* ‘ts.’
278. **wir** ‘szybki, gwałtowny ruch wody wokół jakiegoś punktu, miejsce, w którym powstaje ten ruch’; pie.: **uerH-* ‘być gorącym’; comparanda: s./ch. *vīr* ‘wir, głębokie miejsce w rzece’, ros. dial. *vir* ‘ts.’, cz. *vír* ‘wir’
279. **włokno** ‘cienka, włoskowata nitka znajdująca się pod ścianką łodygi lnu’; pie.: **uelk-* ‘pleść’; comparanda: s./ch. *vlákno* ‘włókno’, ros. *voloknó* ‘ts.’, cz. *vlákno* ‘ts.’
280. **wnuk** ‘dziecko płci męskiej (w pl. też w ogóle dzieci) w stosunku do własnych dziadków, czasem może też inny bliski krewny, np. bratanek lub siostrzeniec’; pie.: **h₂en-* ‘potomek’ (?); comparanda: scs. *vnukb* ‘wnuk’, ros. *vnuk* ‘ts.’, cz. *vnuk* ‘ts.’
281. **wojna** ‘wojsko’, ‘wyprawa wojenna’ ‘obowiązek służby wojskowej’, ‘walka, bitwa’, ‘przemoc, gwałt’, ‘danina, którą obowiązani byli złożyć kmiecie panu wyruszającemu na wojnę’; pie.: **ueih₁*- ‘zdążyć ku czemuś, ścigać coś’; comparanda: s./ch. *vōjna* ‘wojna’, ros. *vojná* ‘ts.’, cz. *vojna* ‘ts.’
282. **wola** ‘samodzielna, niezależna decyzja, postanowienie’, ‘możliwość swobodnego decydowania, swobodnego wyboru’, ‘żądanie co do postępowania innej osoby, polecenie’, ‘pragnienie, życzenie’, ‘upodobanie w czymś’, ‘intencja, zamiar, plan’, ‘zgoda, akceptacja, przyzwolenie’, ‘zwolnienie na pewien czas od obowiązków wobec właściciela ziemi, także miejsce, gdzie obowiązuje to zwolnienie’; pie.: **uel(H)-* ‘chcieć’; comparanda: scs. *volja* ‘wola’, ros. *vólja* ‘ts.’, cz. *vůle* ‘ts.’
283. **wonia** ‘zapach, zwykle przyjemny’; pie.: **h₂enh₁*- ‘oddychać’; comparanda: scs. *vonja* ‘zapach’, strus. *vonja* ‘ts.’, cz. *vůňe* ‘ts.’
284. **wtorek** ‘drugi dzień po niedzieli’; pie.: *(*h₁*)*eui-tor-* ‘kolejny’; comparanda: scs. *v̋tor̋nīk̋* ‘wtorek’, ros. *vtórnīk* ‘ts.’, cz. *úterý* ‘ts.’
285. **wymię** ‘narząd u samic ssaków zawierający gruczoły mleczne’; pie.: **H(o)uHd^h-r/n-* ‘wymię’; comparanda: s./ch. *vīme* ‘wymię’, ros. *výmja*, cz. *výmě* ‘ts.’

286. **zarza** ‘blask na niebie poprzedzający wschód słońca, zorza’; pie.: **g^her-* ‘promieniować, świecić’; comparanda: scs. *zarja* ‘świt, blask’, ros. *zarjá* ‘ts.’, cz. *záře* ‘blask’
287. **zehl, zlew** ‘żona syna, synowa’, ‘siostra męża, szwagierka’; pie.: **g^helh₂-u-* ‘siostra męża’; comparanda: cs. *zlva* ‘szwagierka’, ros. dial. *zólva* ‘ts.’, stcz. *zelva* ‘ts.’
288. **ziele** ‘roślina zielna (o pędach niezdrewniałych), tu głównie o bliżej znaczeniowo nieokreślonym zbiorze takich roślin, w tym niekiedy roślin jadalnych lub o właściwościach leczniczych’; pie.: **g^helh₃-* ‘świecić się’; comparanda: scs. *zelije* ‘warzywa, zioła’, ros. *zél’e* ‘trucizna’, cz. *zeli* ‘kapusta’
289. **znoj** ‘upał, spiekota’; pie.: **g^hneiH-* ‘gnić’; comparanda: scs. *znoi* ‘gorąco’, ros. *znoj* ‘uporczywe gorąco’, cz. *znoj* ‘pot, gorąco’
290. **zolza** ‘ropiejący obrzęk, guz, też choroba ludzi i koni’; pie.: **g^helg^h-eh₂* ‘obrzęk, żółw’; comparanda: cs. *žlěza* ‘gruczoł’, ros. *železá* ‘ts.’, cz. *žláza* ‘ts.’
291. **zmij** ‘jadowity gatunek węża, żmija’; pie.: **d^heg^h-* ‘ziemia’; comparanda: scs. *zmij* ‘smok, wąż’, ros. *zmej* ‘smok’
292. **zmija** ‘jadowity gatunek węża’; pie.: **d^heg^h-* ‘ziemia’; comparanda: scs. *zmija* ‘zmija’, ros. *zmejá* ‘wąż’, cz. *zmije* ‘ts.’
293. **żrenica, żrzenica** ‘okrągła plamka w oku otoczona tęczęwką’; pie.: **g^heh₁i-* ‘ziewać, otwierać (usta)’; comparanda: scs. *žēnica* ‘żrenica’, ros. *ženica* ‘ts.’
294. **żal** ‘zło, przykrość, krzywda’; pie.: **g^wēlH-* ‘kłuć, kłujący ból’; comparanda: scs. *žalb* ‘grób’, ros. *žal’* ‘żal’, cz. *žal* ‘smutek, ból’
295. **żar**, też pl. tantum **żary** ‘miejsce po wypalonym lesie, teren wypalony’; pie.: **g^whēr-* ‘gorący, ciepły’; comparanda: s./ch. *žâr* ‘węgielki’, ros. *žar* ‘ciepło’, cz. *žár* ‘ts.’
296. **żarny** ‘urządzenie do wyciskania wina, oleju’; pie.: **g^wer-* ‘ciężki’; comparanda: scs. *žrby* ‘żarna’, ros. *žěrnov* ‘żarna’
297. **żądło** ‘coś ostro zakończonego, kolec, cierń’, ‘narząd kłujący skorpionów oraz samiec niektórych owadów’; pie.: **g^wen-* ‘bić’; comparanda: scs. *želo* ‘żądło’, ros. *žálo* ‘ts.’
298. **żądza** ‘usilne, gorące pragnienie czegoś, życzenie, chęć’, ‘wyrażone słowami pragnienie, prośba’, ‘chciwość’, ‘gorliwość’, ‘miłość, gorące przywiązanie’, ‘przedmiot pragnień’, ‘zamiar, zamiysł, intencja’; pie.: **g^wed^h-* ‘prosić, pragnąć’; comparanda: scs. *žęžda* ‘pragnienie, pożądanie’, strus. *žaža* ‘ts.’, stcz. *žáda* ‘ts.’
299. **żebro** ‘jedna z kości tworzących klatkę piersiową’; pie.: *(*H*)*reb^h-* ‘pokryć’; comparanda: scs. *rebro* ‘żebro’, ros. *rebró* ‘ts.’, cz. *žebro* ‘ts.’
300. **żołądek** ‘część przewodu pokarmowego człowieka i innych kręgowców’; pie.: **g^hel-ond-* ‘żołądek’; comparanda: s./ch. *žělūdac* ‘żołądek’, ros. *želúdok* ‘ts.’, cz. *žaludek* ‘ts.’
301. **żołądz** ‘owoc dębu’, ‘prawo do wypasu świń w dąbrowie dworskiej’, ‘chrząstka tarczowa krtani’; pie.: **g^w(e)lh₂-* ‘żołądz’; comparanda: s./ch. *žělud* ‘żołądz’, ros. *žělud* ‘ts.’, cz. *žalud* ‘ts.’
302. **żółć** ‘według ówczesnych pojęć jeden z czterech płynów, znajdujących się w ciele istot żywych, żółć’, ‘substancja o gorzkim smaku, gorycz, może też trucizna’; pie.: **g^helh₃-* ‘błyszcząć, lśnić’, ‘żółty, zielony’; comparanda: scs. *zlčb* ‘żółć’, ros. *žělč* ‘ts.’, cz. *žluč* ‘ts.’
303. **żywica** ‘kleista substancja, wypływająca naturalnie bądź przez nacięcia, wydzielana przez drzewa iglaste’; pie.: **g^weh₃i-u-* ‘żyć’; comparanda: ros. *živica* ‘miękką żywica’, cz. *živice* ‘bitum’

304. *żywot* ‘życie, istnienie, też czas trwania życia’, ‘sposób życia, zachowanie się, postępowanie, obyczaje’, ‘opis życia, życiorys’, ‘ciało, także jego części’, ‘wyżywienie, pokarm’; *pie.*: **g^weh₃i-u-* ‘żyć’; *comparanda*: scs. *životъ* ‘życie’, ros. *živót* ‘brzuch, żołądek’, cz. *život* ‘życie’życzenie, pragnienie, prośba’

Cechą charakterystyczną kontynuantów pośrednich prasłowiańskich jest ich trzejelementowa budowa: morfem leksykalny oparty na pierwiastku praindoeuropejskim, morfem słowotwórczy oraz morfem gramatyczny – końcówka fleksyjna. Morfemy słowotwórcze występujące w tych derywatach są typowe dla języków słowiańskich, np. w rzeczowniku *jajce* ‘jajko’ (Sstp III: 91) morfemem leksykalnym jest *jaj-* z *pie.* **h₂eui-* (EDSIL: 27), morfemem słowotwórczym -*c-*, a końcówką fleksyjną -*e* (por. m.in. *bi-cz*, *bi-tw-a*, *drob-im-a*, *jęz-yk*, *kor-yt-o*, *ser-c-e*).

Morfemy słowotwórcze występujące w kontynuantach pośrednich prasłowiańskich to nie tylko sufiksy. Wśród derywatów są również wyrazy kontynuujące nie tylko praindoeuropejski pierwiastek, ale i prefiks. W stp. rzeczowniku *sędzia* ‘osoba powołana do wymierzania sprawiedliwości’ (Sstp VIII: 156) morfemem leksykalnym jest -*zi-* pochodzące z *pie.* **d^heh₁-* ‘kłaść, stawiać’. Morfemem słowotwórczym kontynuującym praindoeuropejski prefiks jest natomiast **sę-* z *pie.* **som* ‘razem, z’ (EDSIL: 462–463). Podobnymi przykładami są derywaty kontynuujące *pie.* **peh₃-* > stp. **po-*, np. *pas*, *pokoj*, *powroz*.

Wyrazy należące do kontynuantów pośrednich prasłowiańskich są najliczniejszą grupą residuów praindoeuropejskich (304 rzeczowniki). Odnoszą się do następujących zakresów pojęciowych¹⁵⁹:

A. Życie duchowe człowieka

1. Władze duszy i uczucia: *gniew*, *łaska*, *myśl*, *nędza*, *pamięć*, *wola*, *żał*, *żądza*.
2. Niektóre pojęcia oderwane: *baśń*, *bycie*, *czas*, *czyn*, *dusza*, *działo*, *dziw*, *gorze*, *grzech*, *imię*, *kara*, *koniec*, *leż*, *łża*, *mara*, *miara*, *piekło*, *podoba*, *pokoj*, *robota*, *spor*, *śmierć*, *świat*, *tęga*, *żywot*.
3. Funkcje psychofizyczne: *mowa*, *rzecz*.

B. Świat i życie zewnętrzne człowieka

1. Ziemia, niebo: *bagno*, *blonie*, *burza*, *cień*, *dal*, *dno*, *dura*, *dziora*, *dziura*, *godzina*, *grad*, *gwiazda*, *huście* czy *huszcie*, *jarz*, *kamień*, *kraj*, *kruch*, *krynica*, *las*, *lato*, *łaz*, *miesiąc*, *mrok*, *mroz*, *obłok*, *ostrow*, *piasek*, *pole*, *rok*, *rzeka*, *słońce*, *strona*, *trawa*, *welna*, *wiatr*, *wicher*, *wiosna*, *wir*, *zarza*.
2. Rośliny i ich części składowe: *brzost*, *drzewo*, *dzięgiel*, *głóg*, *jagoda*, *jarzębina*, *jasień*, *jądro*, *jeżyna*, *jęczmień*, *kierz*, *kłoda*, *kłos*, *korzeń*, *kwiat*, *lebioda*, *łub*, *łyko*, *nać*, *osina*, *owies*, *pąk*, *śliwa*, *trzemcha*, *ziele*, *żołądz*, *żywica*.
3. Zwierzęta, ich ciało itd.: *dzięcioł*, *gad*, *glista*, *gnoj*, *jagnię*, *jajce*, *jastrząb*, *kos*, *kość*, *krzczot*, *krzydło*, *kur*, *lis*, *labęć*, *leb*, *mrowka*, *mszyca*, *mucha*, *nietopyrz*, *owca*, *pająk*, *piskorz*, *prosię*, *pszczoła*, *ptak*, *roj*, *runo*, *słowik*, *sowa*, *szczenie*, *świnia*, *wymię*, *żmij*, *żmija*, *żądło*.

¹⁵⁹ Podobnie jak w przypadku kontynuantów bezpośrednich, kontynuantów potencjalnie bezpośrednich, a także kontynuantów pośrednich prasłowiańskich, posłużyłam się klasyfikacją T. Lehra-Spławińskiego (1938: 469–481) oraz zastosowałam te same kryteria co do znaczenia i form staropolskich – por. podrozdział II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*, pp. 131, s. 103.

4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby: *człowiek, czoło, dziąsło, dzieci, dziecię, dziewica, gęba, głód, goleń, gówno, guz, jętry, język, kiel, kolano, krosta, krzyk, łędwie, lice, ludzie, łokieć, łono, miązdra czy międza, młodzieniec, mocz, palec, paznokieć, piega, pięta, plece, podeszwa, ramię, rzyć, serce, skora, słuch, strup, śmiech, wąż, wątroba, znoj, żoźla, żrenica, żebro, żółdek, żość.*
5. Życie społeczne, rodzina: *bitwa, boj, czeladź, dziad, gołota, gromada, kaźń, kopije, mąż, męka, nieć, nieściora, niewiasta, nowak, ociec, orędzie, otrok, przyjaciół, sąd, sędzia, wnuk, wojna, zełw.*
6. Życie gospodarcze: *barć, barg, bicz, brodło, brona¹⁶⁰, brona¹⁶¹, brzytwa, cew, cewka, ciasto, cios, czeran, drob, droga, dzieża, gać, gat, grodź, grzywna, gumno, iskra, jarzmo, jarzyna, jaz, karmia, klej, klucz, kopa, koryto, korzec, kosa, kosz, koszar albo koszara, kroma, krzesło, kuźń czy kuźnia, kwas, lep, łoj, łoże, masło, maść, maź, mąka, miasto, miazga, mieszek, młot, motyka, mydło, niewod, niwa, noż, obora, oje, okno, onuca, oskard, osnowa, para, pas, pągwica, piądz, pica, piec, piwo, płast, plet, płosa, płot, płotno, popioł, powroz, rola, sad, sieć, sień, ściegna, świeca, ulica, uzda, wiadro, wić, wiersza, wiosło, włokno, żar, żarny.*
7. Varia: *ciąg, drobima, glan, krąg, łusk, nog, plesz, sok, środa, wonia, wtorek.*

Pomimo tego, że grupa kontynuantów pośrednich prasłowiańskich jest najliczniejsza ze wszystkich typów residuów praindoeuropejskich, to tendencje w zakresie przynależności do danego zakresu pojęciowego pozostają takie same jak w pozostałych zbiorach rzeczowników odziedziczonych – odnoszą się głównie do świata i życia zewnętrznego człowieka (269 rzeczowników). Życie duchowe człowieka opisuje zbiór 35 leksemów, w tym większość (25 rzeczowników) jest związana z niektórymi pojęciami oderwanymi, mniejszość – z władzami duszy i uczuciami (8) i funkcjami psychofizycznymi (2).

Najliczniej reprezentowanym zakresem pojęciowym wśród wyrazów, które dotyczą świata i życia zewnętrznego człowieka, jest grupa wyrazów określająca życie gospodarcze (88 rzeczowników). Dość licznie reprezentowane są także zakresy związane z człowiekiem, jego ciałem, funkcjami ciała, chorobami (46 rzeczowników), ziemią, niebem (39 rzeczowników) oraz zwierzętami, ich ciałem itd. (35 rzeczowników). Mniejsze grupy stanowią leksemy dotyczące roślin i ich części składowych (27 wyrazów), życia społecznego (23 rzeczowniki) oraz różnych pojęć – varia (11 rzeczowników).

¹⁶⁰ Znaczenie 'brama'.

¹⁶¹ Znaczenie 'brona'.

Rozdział III

Zróżnicowanie semantyczne staropolskich rzeczowników odziedziczonych

Spuścizna praindoeuropejska odegrała kluczową rolę w kształtowaniu się staropolskiego zasobu leksykalnego¹⁶². Po pierwsze, dała podstawę elementarnemu słownictwu z zakresu szeroko pojętego życia człowieka. Po drugie, stanowiła punkt wyjścia do tworzenia kolejnych wyrazów, o czym świadczą liczne derywaty oparte na pierwiastku praindoeuropejskim powstałe w epokach późniejszych – bałtosłowiańskiej i prasłowiańskiej.

Analizując te residua, nie sposób nie zwrócić uwagi na ich stałość oraz przemiany w zakresie ich znaczeń¹⁶³. W niniejszym rozdziale omawiam kwestie związane z semantyką kontynuantów praindoeuropejskich w ujęciu całościowym, w celu ogólnego scharakteryzowania grup residuów pod względem ich znaczenia oraz wskazania tendencji związanych z poszerzaniem danych zakresów tematycznych.

1. Stosunek znaczeń staropolskich do znaczeń praindoeuropejskich

Zbiór staropolskich rzeczowników odziedziczonych z praindoeuropejszczyzny, tj. kontynuujących w morfemie leksykalnym pierwiastek praindoeuropejski, nie jest jednorodny pod względem etymologicznym i semantycznym. Z perspektywy stałości językowej najważniejszą grupę stanowią kontynuanty bezpośrednie – w przypadku tego rodzaju residuów można mówić o całkowitej formalnej odpowiedniości staropolszczyzny względem epoki praindoeuropejskiej. Rzeczowniki te cechuje wyjątkowa stałość gramatyczna ze względu na to, że pozostały niezmiennie od czasów najdawniejszych (przyjmuje się, że rozpad wspólnoty praindoeuropejskiej nastąpił w III tysiącleciu p.n.e. – por. Fortson 2004: 41–43).

Zazwyczaj stałość w zakresie gramatyki przekłada się na stałość semantyczną. Większość prymarnych znaczeń staropolskich odpowiada znaczeniu praindoeuropejskiemu, jak np. stp. *brat* ‘brat rodzony’ (Sstp I: 155) < pie. **b^hreh₂tēr* ‘brat’ (NIL: 38–41), *dar* ‘dar, podarunek, ofiara’, ‘darowizna’ (Sstp II: 26–28) < pie. **deh₃rom* ‘dar’ (NIL: 62), *dym*

¹⁶² Oczywiście o elementach odziedziczonych z epoki praindoeuropejskiej możemy mówić również w przypadku innych aspektów języka staropolskiego. Więcej nt. ewolucji systemu gramatycznego od języka praindoeuropejskiego do polszczyzny – por. artykuł L. Bednarczuka (2018) *Dziedzictwo indoeuropejskie w polszczyźnie*.

¹⁶³ Omówienie relacji znaczenia praindoeuropejskiego względem staropolskiego poszczególnych kontynuantów bezpośrednich przedstawiłam w podrozdziale II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*.

‘dym’, ‘opar’ (Sstp II: 249–250) < pie. **d^huh₂mós* ‘dym’ (Mallory, Adams 2006: 472), *głos* ‘głos, dźwięk, brzmienie, odgłos’ (Sstp II: 421–424) < pie. **galsos* ‘dźwięk, głos’ (Mallory, Adams 2006: 473), *noc* ‘przeciąg czasu od zachodu do wschodu słońca’ (Sstp V: 285–287) > pie. **nok^wts* ‘noc’ (Mallory, Adams 2006: 501), *śnieg, śnig* ‘zimowy opad atmosferyczny w postaci białych płatków’ (Sstp IX: 33) > pie. **snoig^whos* ‘substancja lepka, śnieg’ (NIL: 622–623) etc. Niektóre z residuów uległy przekształceniom semantycznym, jednak nadal dostrzegalne są związki znaczeniowe między stanem praindoeuropejskim a staropolskim, por. np. stp. *kry* ‘czerwony płyn w żyłach człowieka i innych kręgowców, krew’ (Sstp III: 382) < pie. **kreuh₂s* ‘krwiste mięso’ (NIL: 444–448).

W przypadku grupy kontynuantów bezpośrednich, oprócz widocznych związków między znaczeniem praindoeuropejskim a znaczeniem staropolskim, można mówić o wykształcaniu znaczeń wtórnych. Część rzeczowników w toku rozwoju języka zyskała nowe znaczenia i stała się polisemantyczna, jak np. stp. *dom* ‘budynek mieszkalny (często wraz z mieszkańcami i przynależnym gospodarstwem)’, ‘mieszkanie, miejsce stałego pobytu’, ‘świątynia’, ‘zakład, instytucja’, ‘ród, rodzina’ (Sstp II: 124–128) względem pie. **domHos* ‘dom’ (Beekes 2011: 35). Wykształcenie znaczeń wtórnych często było spowodowane terminologizacją wyrazów pospolitych. Wyrazy wieloznaczne tego typu stanowią przede wszystkim wkład w terminologię prawniczą – por. np. stp. *gość* ‘strona procesowa, powód albo pozwany’ (Sstp II: 474). Znaczenia wtórne wykształciły ponadto również te rzeczowniki, które oddalały się znaczeniowo od praindoeuropejszczyzny, np. stp. *czeńć* ‘czeńć, dobre imię, honor’, ‘chwała, sława, rozgłos’, ‘cnota, dobre obyczaje’, ‘siła, moc’, ‘szacunek, uszanowanie’, ‘godność, zaszczyt’, ‘ozdoba, chluba’, ‘stan’, ‘uczta, biesiada’ (Sstp I: 375–378) względem pie. **(s)k^wittis* ‘myślenie, myśl’ (LIV: 382–383). Obecność wyrazów polisemantycznych w grupie kontynuantów bezpośrednich nie determinuje braku rzeczowników o jednym znaczeniu odziedziczonych z praindoeuropejszczyzny. Wiele residuów nie wykształciło znaczeń wtórnych, np. stp. *cena* ‘wartość, cena’ (Sstp I: 217), *dziewierz* ‘brat męża’ (Sstp II: 322) czy *niebo* ‘pozorne sklepienie nad ziemią, przestworza nad ziemią, firmament’ (Sstp V: 156).

Te same wnioski płyną z analizy kolejnej grupy residuów – kontynuantów potencjalnie bezpośrednich, czyli takich wyrazów, które prawdopodobnie powstały już w epoce praindoeuropejskiej, ale ze względu na zbyt małą liczbę dokładnych comparandów nie mogą być uznane za pewne kontynuanty bezpośrednie. Ciągłość znaczeniową reprezentują m.in. następujące wyrazy: *glina* ‘glina, gatunek ziemi nadający się na wyroby ceramiczne’ (Sstp II: 415) < pie. **gleh₁ineh₂* ‘glina’ (EDSIL: 164), *grob* ‘miejsce, dół do pochowania zmarłego, grobowiec, mogiła’ (Sstp II: 502–502) < pie. *g^hrob^hos* ‘grób’ (EDSIL: 190), *luna* czy *luna* ‘księżyc’ (Sstp IV: 129) < pie. **louksneh₂* ‘księżyc’ (EDSIL: 291). O zmianach znaczeń można mówić np. w przypadku wyrazów: *bląd* ‘błądzenie, uchybienie, błąd’, ‘podstęp’, ‘szaleństwo’, ‘bezdroże’ (Sstp I: 106–107) < pie. **b^hlond^hos* (EDSIL: 47), *tok* ‘naczynie na płyny, beczka’ (Sstp IX: 171) < pie. **tok^wos* ‘płynięcie, cieknięcie’ (EDSIL: 495), *wrzeciono* ‘żelazna oś ruchomego, górnego kamienia młyńskiego’, ‘gwintowana oś w prasie’ (?) (Sstp X: 332) < pie. **uertenom* ‘obrót’ (Mallory, Adams 2006: 519); pozostają one jednak w wyraźnym związku semantycznym z podstawą praindoeuropejską. Wytworzenie znaczeń sekundarnych zaszło natomiast w rzeczownikach takich jak: *duch* ‘oddech, tchnienie’, ‘wiatr’, ‘wyziewy’, ‘psychiczna strona człowieka, dusza, duch’, ‘istota niematerialna’, ‘siła boża’, ‘nastrój, stan psychiczny, natchnienie’ (Sstp II: 212–216) < pie. **d^housos* ‘duch’ (EDSIL: 124), *moc* ‘siła fizyczna i duchowa, właściwości zapewniające

przeprowadzenie swej woli, potęga', 'zdolność wywierania wpływu, wywoływania skutków, działanie, wpływ', 'siła sprzeczna z prawem, przemoc, gwałt', 'siła związana z urzędem, uprawnieniami, władza, zwierzchnictwo', 'prawomocność', 'prawo do czegoś, uprawnienie, pozwolenie', 'środki materialne, zasoby, majątek', 'siła zorganizowana, siła bojowa, wojsko' (Sstp IV: 303–310) < pie. **mog^htis* 'moc' (EDSIL: 321), *sen* 'stan wypoczynku fizycznego i umysłowego połączony z zanikiem świadomości', 'marzenie senne, to, co się widzi w czasie spania', 'obcowanie cielesne', 'czas czuwania straży nocnej' (Sstp VIII: 148) < pie. **supnos* 'sen' (NIL: 675–676).

Kontynuanty pośrednie bałtosłowiańskie i słowiańskie to oparte na pierwiastku praindoeuropejskim derywaty późniejsze, nierzadko utworzone za pomocą typowych dla prabałtosłowiańszczyzny bądź prasłowiańszczyzny sufiksów¹⁶⁴. Z tego względu ich znaczenie nie zawsze jest dokładnie takie samo jak znaczenie pierwiastka¹⁶⁵. Związki znaczeniowe między pierwiastkiem a derywatem zazwyczaj jednak zostają zachowane, choć nie można mówić o stuprocentowej dokładności. I tak np. kontynuant pośredni bałtosłowiański *krowa*, którego prymarnym znaczeniem jest 'krowa' (Sstp III: 392), został utworzony na bazie pierwiastka pie. **kerH-* 'rogaty' (Mallory, Adams 2006: 137), a kontynuant pośredni prasłowiański *plотно* 'tkanina lniana, też nazwa ogólna tkaniny' (Sstp VI: 175) – na bazie pie. **pel-(H)-* 'okrywać, zasłaniać' (Mallory, Adams 2006: 372, 375). Na tej podstawie można przypuszczać, że w przypadku większości derywatów związek semantyczny między praindoeuropejską a staropolską został utrzymany.

2. Klasyfikacja semantyczna residuów praindoeuropejskich

Analizowana w pracy próbka materiałowa licząca 564 rzeczowniki¹⁶⁶ jest zróżnicowana pod względem znaczeniowym. W poprzednim rozdziale przy każdej grupie kontynuantów dokonałam klasyfikacji semantycznej danych residuów, opierając się na podziale T. Lehra-Spławińskiego (1938: 469–481)¹⁶⁷. Na kolejnych stronach przedstawiam tabelę sumującą wszystkie dokonane klasyfikacje. Znajdują się w niej informacje na temat przynależności rzeczowników z danej grupy residuów do konkretnego zakresu tematycznego¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Dla prasłowiańszczyzny to np. sufiksy: **-oba*, **-ga*, **-ika* (SP: 61, 65, 91), dla prabałtosłowiańszczyzny: **-tājo*, **-ējo*, **-īb* (Schmalstieg 2014: 1149).

¹⁶⁵ W grupie kontynuantów pośrednich znajdują się też takie rzeczowniki, które są zgodne znaczeniowo z pierwiastkiem praindoeuropejskim, por. np. kontynuant pośredni bałtosłowiański *morze* 'morze, też mniejszy naturalny zbiornik wodny, jezioro' (Sstp IV: 328) kontynuujący pie. **mor-i-* 'jezioro, morze' (Mallory, Adams 2006: 126, 127) czy kontynuant pośredni prasłowiański *prosię* 'młode świni' (Sstp VII: 66) kontynuujący pie. **pork-* 'prosię' (Mallory, Adams 2006: 135, 139).

¹⁶⁶ Oczywiście w stosunku do pełnej liczby rzeczowników odnotowanych w Sstp – ok. 12 tys. – jest to próbka niewielka, jednak sądzę, że na jej podstawie można już mówić o pewnych tendencjach w zakresie kształtowania się słownictwa staropolskiego.

¹⁶⁷ NB w pracy T. Lehra-Spławińskiego większość (421) z prezentowanych w materiale rzeczowników została odnotowana jako odziedziczone z prasłowiańszczyzny.

¹⁶⁸ Przy przedstawianiu materiału zastosowałam te same kryteria co do znaczenia i form staropolskich jak w przypadku poprzednich klasyfikacji – por. podrozdział II. 1. *Kontynuanty bezpośrednie*, pp. 131, s. 103.

Tabela 1. Praindoeuropejskie kontynuanty – generalna klasyfikacja semantyczna

	kontynuanty bezpośrednie	kontynuanty potencjalnie bezpośrednie	kontynuanty pośrednie bałtostowiańskie	kontynuanty pośrednie prasłowiańskie
A. Życie duchowe człowieka				
1. Władze duszy i uczucia	<i>bol</i>	<i>wiara</i>	<i>bojaźń, um</i>	<i>gniew, łaska, myśl, nędza, pamięć, wola, żal, żądza</i>
2. Niektóre pojęcia oderwane	<i>cześć</i>	<i>błąd, cudo, duch, miana, moc, trud, twor, zamię</i>	<i>bies, czar, część, mir, sława</i>	<i>baśń, bycie, czas, czyn, dusza, działo, dziw, gorze, grzech, imię, kara, koniec, też, tza, mara, miara, piekło, podoba, pokoj, robota, spor, śmierć, świat, tęga, żywot</i>
3. Funkcje psychofizyczne	<i>słowo</i>	-	<i>modła</i>	<i>mowa, rzecz</i>
B. Świat i życie zewnętrzne człowieka				
1. Ziemia, niebo	<i>doł, dup, dzień, grom, mgła, niebo, noc, sol, śnieg, wieczor, woda, zima</i>	<i>bor, deszcz, glina, gora, jesień, jezioro, łuna czy luna, mech, rosa, śron, złoto</i>	<i>blask, błoto, brod, čma, deprz, doba, gruda, kąt, krze-mień, morze, piana, wierzch, ziemia, zorza, źródło, żelazo</i>	<i>bagno, błonie, burza, cień, dal, dno, dura, dziora, dziura, godzina, grad, gwiazda, huście czy huszcie, jarz, kamień, kraj, kruch, krynica, las, lato, łaz, miesiąc, mrok, mroz, obłok, ostrow, piasek, pole, rok, rzeka, słońce, strona, trawa, wełna, wiatr, wicher, wiosna, wir, zarza</i>
2. Rośliny i ich części składowe	<i>ciernie, ilem, iwa</i>	<i>brzoza, drzon, marchew, plewa, pyrz, sęk, strąk, żyto</i>	<i>groch, jedn, lipa, oset</i>	<i>brzost, drzewo, dzięgiel, głóg, jagoda, jarzębina, jasioń, jądrow, jeżyna, jęczmień, kierz, kłoda, ktoś, korzeń, kwiat, lebiada, łub, tyko, nać, osina, owies, pąk, śliwa, trzemcha, ziele, żołądź, żywica</i>
3. Zwierzęta, ich ciało itd.	<i>bobr, czyrw, gęś, jaje, mysz, ślimak, tur, wąż, wilk</i>	<i>grzywa, jad, łoś, mol, niedźwiedź, osa, pioro, воск, wydra, zwierz, żółw</i>	<i>drozd, ikry, jażdź, jeleń, jeź, krowa, łani, łapa, łosoś, orzeł, ość, owien, rog, sarna, sirseń, węgorz, wrona, żołna, żoraw</i>	<i>dziesięć, gad, glista, gnoj, jagnię, jajce, jastrząb, kos, kość, krzczot, krzydło, kur, lis, łabęć, łeb, mrowka, mszyca, mucha, nietopyrz, owca, pająk, piskorz, prosię, pszczoła, ptak, roj, runo, słowik, sowa, szczenie, świnia, wymię, żmij, żmija, żądło</i>

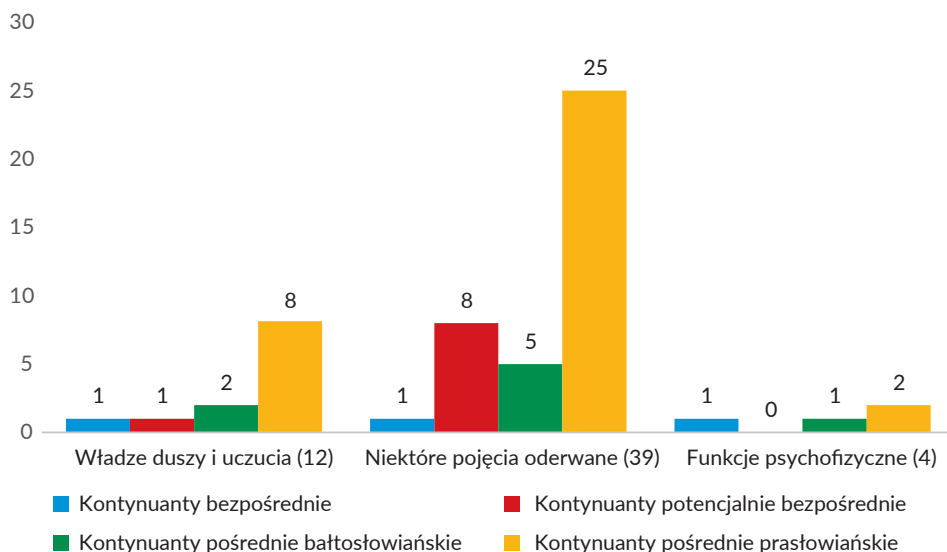
	kontynuanty bezpośrednie	kontynuanty potencjalnie bezpośrednie	kontynuanty pośrednie bałtostowiańskie	kontynuanty pośrednie prastowiańskie
4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby	<i>brew, broda, głos, głowa, krew, mózg, nos, ucho, ząb</i>	<i>brzuch, oczy, pięść, pot, sen, ston, ślina, włos</i>	<i>blizna, błona, dech, dupa, garb, gardło, garść, kaszel, kiła, noga, nozdrze, płuca czy płuca, ręka, twarz, usta, żyła</i>	<i>człowiek, czoło, dziąsło, dzieci, dziecię, dziewica, gęba, głód, goleń, gówno, guz, jętry, język, kiel, kolano, krosta, krzyk, łędwie, lice, ludzie, łokieć, łono, miązdra czy międza, młodzieniec, mocz, palec, paznokieć, piega, pięta, plece, podeszwa, ramię, rzyć, serce, skora, słuch, strup, śmiech, wś, wątrobą, znoj, zołza, żre-nica, żebro, żołądek, żość</i>
5. Życie społeczne, rodzina	<i>brat, cora, dań, dziewierz, gość, jątrew, lud, mać, pąć, siostra, syn, świekier, świekra, wdowa, żona</i>	<i>bracia, drug, stan, stryj, szczyt, wiano</i>	<i>broń, gody, stroż, wrog, wuj, zięć</i>	<i>bitwa, boj, czeladź, dziad, gołota, gromada, kaźń, kopije, mąż, męka, nieć, nieściora, niewiasta, nowak, ociec, orędzie, otrok, przyjaciół, sąd, sędzia, wnuk, wojna, zełw</i>
6. Życie gospodarcze	<i>bydło, cena, dom, dym, grod, koło, lecha, miech, miedza, mięso, miód, mzda, ogień, oś, radio, trzoda, wełna, wieś, ziarno</i>	<i>bidło, brog, cie-sło, drąg, drwa, dwor, drzwi, dział, gniazdo, grob, grzęda, most, prog, siano, siemię, słoma, stado, stog, stoł, syr, tok, tuk, węgiel, włok, woz, wrzeciono, zwon</i>	<i>dłoto, dziegić, jucha, kęs, kij, kleszcze, koł, krupy, lemiesz, łodzia, łopata, nić, pęto, piasta, pierść, plon, proch, rataj, row, sidło, sioto, sito, sok, stdza, szwiec, tło, trzosto, ul, war, węgiel, węzeł, włoka, włosć, wrota</i>	<i>barć, barg, bicz, brodło, brona¹⁶⁹, brona¹⁷⁰, brzytwa, cew, cewka, ciasto, cios, czeran, drob, droga, dzieża, gać, gat, grodź, grzywna, gumno, iskra, jarzmo, jarzyna, jaz, karmia, klej, klucz, kopa, koryto, korzec, kosa, kosz, koszar albo koszara, kroma, krzesło, kuźń czy kuźnia, kwas, lep, łoj, łoże, masło, maść, maź, mąka, miasto, miazga, mieszek, młot, motyka, mydło, niewod, niwa, noż, obora, oje, okno, onuca, oskard, osnowa, para, pas, pągwica, piądz, pica, piec, piwo, płast, płet, płosa, płot, płotno, popioł, powroz, rola, sad, sieć, sień, ściegna, świeca, ulica, uzda, wiadro, wić, wiersza, wiośto, włokno, żar, żarny</i>
7. Varia	<i>chod, dar</i>	<i>brzemie, jędza</i>	<i>mor, smrod, tył</i>	<i>ciąg, drobima, glan, krąg, łusk, nog, plesz, sok, środa, wonia, wtorek</i>

¹⁶⁹ Znaczenie 'brama'.¹⁷⁰ Znaczenie 'brona'.

2.1. Życie duchowe człowieka

Rozkład ilościowy poszczególnych typów residuów w obrębie zakresu semantycznego związanego z życiem duchowym człowieka przedstawia się następująco:

Diagram 1. *Resiuda praindoeuropejskie – życie duchowe człowieka*

Jak widać na diagramie, najliczniejszą grupą w zakresie tematycznym odnoszącym się do życia duchowego człowieka są rzeczowniki określające niektóre pojęcia oderwane (łącznie 39 rzeczowników na 54). Najwięcej kontynuantów pochodzi z epoki prastłowiańskiej (25 rzeczowników). To, że już w epoce praindoeuropejskiej istniały wyrazy odnoszące się do życia wewnętrznego, potwierdzają nie tylko kontynuanty bezpośrednie, ale i derywaty oparte na rdzeniu praindoeuropejskim. Natomiast w okresie prastłowiańskim być może stopniowo zaczęła pogłębiać się świadomość duchowa człowieka, stąd też wzrost wyrazów odnoszących się do strefy życia wewnętrznego.

Mniej liczne są grupy dotyczące władz duszy i uczuć (11 rzeczowników) i funkcji psychofizycznych (4 rzeczowniki). W przypadku tych zakresów najwięcej rzeczowników to kontynuanty pośrednie prastłowiańskie, przy czym w wypadku grupy odnoszącej się do funkcji psychofizycznych różnica ilościowa między poszczególnymi rodzajami residuów jest niewielka.

Pośród dwóch głównych grup semantycznych – życie duchowe człowieka oraz świat i życie zewnętrzne człowieka – to ta druga jest zdecydowanie mniej licznie reprezentowana (55 na 564 rzeczowniki). Potwierdza to tezę Lehra-Spławińskiego (1938: 479), który uważał, że Prastłowianie bardziej skupiali się na odczuciach, przeżyciach dotyczących otaczającego ich świata niż na własnym życiu duchowym. To samo stwierdzenie jest adekwatne również do Praindoeuropejczyków.

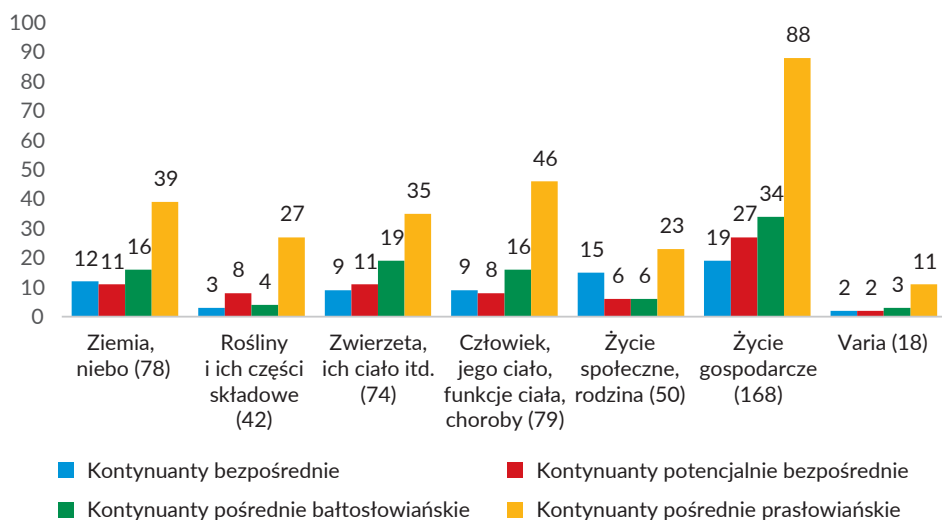
Zasób leksykalny odziedziczony z praindoeuropejszczyzny a związany z życiem duchowym człowieka jest ubogi i dotyczy przede wszystkim podstawowych pojęć, takich jak

np. *błąd, duch, grzech, imię, kara*. Rzeczowniki należące do tej grupy to wyrazy nacechowane zarówno pozytywnie (np. *część, mir, sława*), jak i negatywnie (np. *bies, błąd, gorze*). Prymarne znaczenia residuów określających życie duchowe człowieka wskazują na to, że zakwalifikowane do tej grupy rzeczowniki to abstracta¹⁷¹. To odróżnia je od drugiej głównej grupy semantycznej, dotyczącej świata i życia zewnętrznego człowieka, w której znajdują się przede wszystkim rzeczowniki konkretne. Niektóre z residuów abstrakcyjnych wtórnie wykształciły znaczenia konkretne (por. np. stp. *robota* z prymarnym znaczeniem ‘praca, szczególnie fizyczna, zajęcie, działanie’ (Sstp VII: 469) i sekundarnym ‘to, co zostało zrobione, wyroby, owoc pracy, dzieło’ (Sstp VII: 471)), nie jest to jednak reguła w obrębie tego zakresu tematycznego.

2.2. Świat i życie zewnętrzne człowieka

Rozkład ilościowy poszczególnych typów residuów w obrębie zakresu semantycznego związanego ze światem i życiem zewnętrznym człowieka przedstawia się następująco:

Diagram 2. *Residua praindoeuropejskie – świat i życie zewnętrzne człowieka*

Analizując diagram, można zauważyć, że najliczniejszą grupą w obrębie tego zakresu tematycznego są kontynuanty opisujące życie gospodarcze (168 rzeczowników). Jest to grupa dość zróżnicowana, w której wyrazy odnoszą się do różnych aspektów życia gospodarczego, m.in. do:

- domu i jego wnętrza (np. *dom, prog, sień, węgiel*),
- narzędzi rolniczych (np. *łopata, motyka, radło, trzostło*),
- uprawy pola (np. *brog, lecha, siano, stog*),
- składników potraw i ich przygotowywania (np. *dzieża, jarzyna, masło, syr*),

¹⁷¹ Omówienie prasłowiańskich abstractów – z uwzględnieniem tła indoeuropejskiego – przedstawiła M. Wojtyła-Świerżowska (1992, 2003).

- hodowli zwierząt (np. *obora, trzoda, uzda, wełna*),
- osadnictwa (np. *brona, gać, grod, most*).

Największą część tej grupy stanowią, podobnie jak w przypadku pozostałych grup tematycznych, kontynuanty pośrednie prasłowiańskie, co może wskazywać np. na moment silniejszego rozwoju gospodarczego albo zmiany w typie rolnictwa, osadnictwa.

Dość licznie poświadczone są również grupy tematyczne związane z ziemią i niebem (78 rzeczowników), z człowiekiem, jego ciałem, funkcjami ciała i chorobami (79 rzeczowników) oraz zwierzętami, ich ciałem itd. (74 rzeczowniki). Dwie pierwsze strefy semantyczne odnoszą się bezpośrednio do człowieka i jego najbliższego otoczenia, dlatego nie dziwi fakt, że te grupy mają bogatą reprezentację wśród residuów praindoeuropejskich. Interesujące może być natomiast to, że znacznie więcej wyrazów (74 rzeczowniki) odnosi się do zwierząt i ich ciała niż do roślin i ich części składowych (42 rzeczowniki). Różnica między wskazanymi obszarami tematycznymi dotyczy zarówno całej grupy residuów, jak i poszczególnych typów słownictwa odziedziczonego (np. 15 kontynuantów bezpośrednich odnoszących się do zwierząt obok 4 oznaczających rośliny). Stwierdzenie, że świadczy to o bliższych związkach człowieka ze zwierzętami niż z roślinami, wydaje mi się jednak zbyt daleko idące – dysproporcja tego typu może wynikać z ograniczeń próbki badawczej.

Wśród rzeczowników należących do grupy odnoszącej się do życia społecznego i rodziny najliczniejszymi są te, które nazywają stopnie pokrewieństwa, np. *brat, cora, dziewierz, jątrew, mać, ociec, zięć*. Znamienne jest to, że zdecydowana większość z nich (11 rzeczowników) to kontynuanty bezpośrednie, zatem te, które powstały już w epoce praindoeuropejskiej. Wśród nazw dotyczących rodziny często zdarzają się rzeczowniki wieloznaczne, które odnoszą się do dwóch różnych stopni pokrewieństwa, np. stp. *jątrew* oznaczało zarówno bratową, jak i synową (Sstp III: 134–135), *nieściora* – siostrzenicę, bratanicę albo synową (Sstp V: 240), *zięć* – męża córki, męża siostry albo teścia (Sstp XI: 369–370).

Najmniej liczną grupą rzeczowników należących do zakresu związanego ze światem i życiem zewnętrznym człowieka jest grupa określona jako *varia* (18 rzeczowników), skupiająca te wyrazy, których nie udało się zaklasyfikować do żadnej innej kategorii.

Jak wspomniałam przy opisie rzeczowników należących do zakresu obejmującego życie duchowe człowieka, residua praindoeuropejskie określające świat i życie zewnętrzne człowieka to rzeczowniki konkretne. Wiąże się to z koniecznością nadawania nazw zarówno człowiekowi, częściom jego ciała, jak i przedmiotom – temu, czym się posługuje, co go otacza.

Analizując obie grupy tematyczne, tj. *Życie duchowe człowieka* oraz *Świat i życie zewnętrzne człowieka*, można domniemywać, które przedmioty towarzyszyły ludziom od czasów najdawniejszych, które pojęcia zostały najwcześniej nazwane, co było dla nich ważne. Rozważania nad tymi kwestiami przedstawiam w formie mapy myśli:

Schemat 2. Mapa myśli – dziedzictwo praindoeuropejskie w dobie staropolskiej

Centralne miejsce opisu zajmuje człowiek. Ze względu na liczbę i różnorodność rzeczowników odnoszących się do człowieka jako istoty fizycznej wydaje mi się, że nazwanie tego, co bezpośrednio go dotyczy, co go otacza, było priorytetowe. Z praindoeuropejszczyzny zostały zatem przejęte nazwy części ciała: *brew, broda, głowa, nos, ucho, ząb* (bepośrednio), *gardło, czoło, łokieć, łono, noga, ręka, twarz* etc. Z epoki najstarszej odziedziczone zostały nie tylko podstawowe, „widoczne” części ciała. Wyrazy typu *jętry, kila, mózg, płuca* czy *pluca, zółta* świadczą o tym, że już od najdawniejszych czasów ludzi interesowała anatomia czy dolegliwości cielesne.

Wyrazami odnoszącymi się do człowieka jako istoty społecznej są rzeczowniki określające stosunki międzyludzkie. Podstawowe rzeczowniki określające stopnie pokrewieństwa wykształciły się już w praindoeuropejszczyźnie – *brat, cora, mać, siostra, syn, żona*, etc., co wskazuje na stałość relacji międzyludzkich. Z czasem zaczęły pojawiać się kolejne nazwy pokrewieństw, a także rzeczowniki dotyczące stosunków społecznych – *czeladź, orędzie, sędzia, wojna* (epoka prasłowiańska).

Bezpośrednio z praindoeuropejszczyzny przejęte zostały również nazwy przyrodnicze – botaniczne i zoologiczne, np. *bobr*, *gęś*, *ilem*, *iwa*, *mysz*, *ślimak*. Rzeczowniki (zarówno kontynuanty bezpośrednie, jak i wyrazy z pozostałych grup residuów) odnoszące się do fauny i flory zazwyczaj są bardzo stabilne znaczeniowo, podobnie jak określenia dotyczące czasu (*dzień*, *noc*, *wieczor*, *zima*), zjawisk atmosferycznych (*grom*, *mgła*, *śnieg*), żywiołów (*ogień*, *woda*). Świadczy to o pierwotnych ścisłych związkach człowieka z otaczającą go przyrodą. To natura wyznaczała jego rytm pracy i dzięki niej się utrzymywał, co potwierdzają liczne rzeczowniki dotyczące życia gospodarczego. Z ich analizy wynika, że pierwotnym zajęciem człowieka była praca na roli (*brog*, *lecha*, *miedza*, *radło*) i dogłądanie inwentarza (*bydło*, *drob*, *koryto*, *trzoda*). Jedną z najważniejszych czynności codziennych było przygotowywanie i spożywanie posiłków (*dzieża*, *masło*, *ogień*).

Człowiek epoki najstarszej myślał również o kwestiach niematerialnych. Świadczą o tym przejęte już z praindoeuropejszczyzny wyrazy, takie jak *bol*, *cześć*, *słowo* oraz późniejsze *błąd*, *duch*, *moc*, *pokój*. Być może w tych rzeczownikach odzwierciedlają się lęki (*bies*, *piekło*, *spor*, *śmierć*) i pragnienia (*cudo*, *pokój*, *śława*) ówczesnych ludzi.

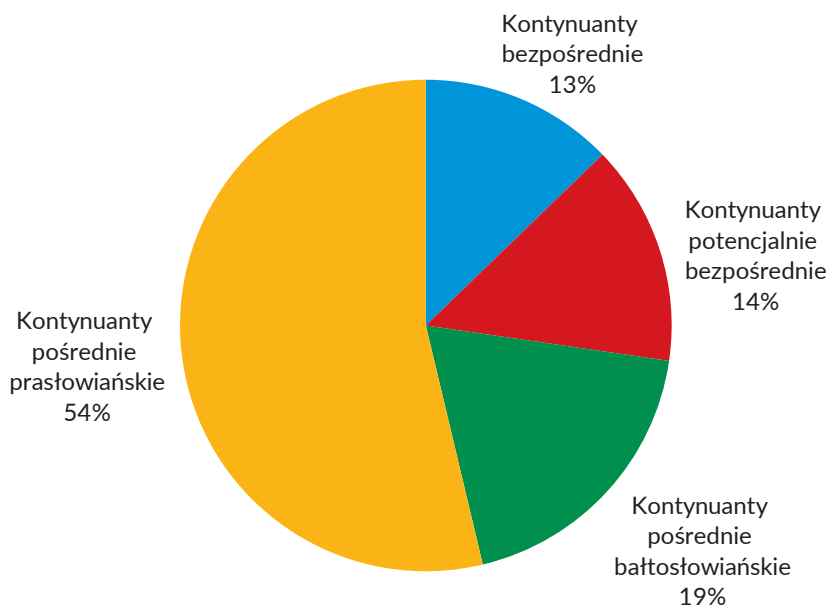
Omówione w niniejszym rozdziale kwestie, tj. stosunek znaczeń staropolskich do znaczeń praindoeuropejskich oraz klasyfikacja semantyczna residuów praindoeuropejskich, potwierdzają, że residua praindoeuropejskie nie dają się opisać w jednorodny sposób. To, że zachowały ciągłość leksykalną od epoki najstarszej po staropolszczyznę, nie zawsze oznacza, że ich znaczenie pozostanie takie samo i że na przestrzeni dziejów nie wykształcą się znaczenia wtórne.

Podsumowanie

Niniejsza praca stanowi próbę usystematyzowania wycinka materiału staropolskiego pod względem struktury etymologicznej. Jej celem było dokonanie opisu nominów staropolskich odziedziczonych z epoki najstarszej oraz wskazanie udziału spuścizny praindoeuropejskiej w kształtowaniu się polskiego leksykonu w zakresie rzeczowników.

W rozprawie przeanalizowałam 564 rzeczowniki staropolskie. Próbką materiałowa została wyekscerpowana ze słownika *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon* (EDSIL) oraz porównana ze *Słownikiem staropolskim* (Sstp) i jego suplementem (S I). Za kryterium uznania wyrazu za residuum praindoeuropejskie przyjął obecność kontynuacji praindoeuropejskiego pierwiastka w morfemie leksykalnym wyrazu. Materiał badawczy podzieliłam na 3 grupy. Zaklasyfikowanie wyrazu do określonego typu dziedzictwa było uzależnione od rodzaju i liczby dokładnych comparandów pochodzących z innych języków indoeuropejskich.

Pierwszą grupą, najważniejszą z punktu widzenia stałości językowej, są kontynuanty bezpośrednie (72 leksemy). To rzeczowniki powstałe w epoce praindoeuropejskiej i kontynuowane w dobie staropolskiej. Posiadają co najmniej dwa dokładne comparanda w innych językach indoeuropejskich (nienależących do grupy bałtosłowiańskiej). Drugim typem residuów są kontynuanty potencjalnie bezpośrednie (82 leksemy), czyli wyrazy powstałe w epoce praindoeuropejskiej i kontynuowane w dobie staropolskiej. Posiadają tylko jedno dokładne comparandum w innym języku indoeuropejskim (nienależącym do grupy bałtosłowiańskiej). Trzecim rodzajem wyrazów odziedziczonych są kontynuanty pośrednie (410 leksemów). Są to wyrazy powstałe na bazie pierwiastka praindoeuropejskiego w epokach późniejszych (bałtosłowiańskiej bądź prasłowiańskiej) i kontynuowane w dobie staropolskiej. W tej grupie residuów można wyróżnić: kontynuanty bałtosłowiańskie, powstałe w epoce bałtosłowiańskiej, mające dokładne odpowiedniki jedynie w językach bałtyckich i słowiańskich (106 leksemów) oraz kontynuanty prasłowiańskie, powstałe w epoce prasłowiańskiej, mające dokładne odpowiedniki jedynie w językach słowiańskich (304 leksemy). Rozkład procentowy rzeczowników odziedziczonych z praindoeuropejszczyzny przedstawia się następująco:

Diagram 3. *Rozkład procentowy residuów praindoeuropejskich – typy dziedzictwa*

Jak widać na diagramie, najliczniejszą grupą residuów są kontynuanty pośrednie prasłowiańskie, w dalszej kolejności pośrednie bałtosłowiańskie, potencjalnie bezpośrednie, a na końcu bezpośrednie. Ta stosunkowo niewielka liczba rzeczowników, które powstały już w epoce praindoeuropejskiej i niezmiennie były kontynuowane w staropolszczyźnie świadczy o tym, że przede wszystkim w późniejszych epokach rozwoju języka leksyka była z jednej strony modyfikowana, z drugiej – wzbogacana. Odziedziczone rdzenie wyrazów wskazują jednak, że nośnik znaczenia (morfem leksykalny) pozostawał taki sam jak w epoce najdawniejszej. Oznacza to, że nie wszystkie wyrazy utworzone w bałtosłowiańszczyźnie czy prasłowiańszczyźnie odnosiły się do nowych desygnatów, część z pewnością istniała już wcześniej. Tym samym stare wyrazy praindoeuropejskie zostawały zastępowane nowymi, opartymi na tym samym rdzeniu, ale z sufiksami typowymi dla późniejszych faz rozwoju języka.

Pomimo że kontynuanty bezpośrednie stanowią najmniej liczną grupę residuów, to one zajmują centralne miejsce w moich rozważaniach na temat spuścizny praindoeuropejskiej w staropolszczyźnie. W wyniku analiz ustaliłam, że rzeczowniki powstałe w epoce praindoeuropejskiej i kontynuowane w staropolszczyźnie cechują się stałością nie tylko gramatyczną, ale również semantyczną. W wielu przypadkach znaczenia praindoeuropejskie były takie same jak średniowieczne. Stwierdzenie to dotyczy przede wszystkim nazw stopni pokrewieństwa, nazw botanicznych, nazw pór dnia. Świadczy to o głębokim zakorzenieniu w tradycji. Oprócz stałości semantycznej warto również zwrócić uwagę na wykształcanie się dodatkowych znaczeń. Część rzeczowników staropolskich, oprócz prymarnego znaczenia odziedziczonego z epoki najdawniejszej, miała również inne, wtórne znaczenia. Najczęściej odnosiły się one do podobnych zjawisk, przedmiotów, chociaż

część wykształciła się poprzez terminologizację wyrazów pospolitych. Liczne derywaty oparte na tym samym rdzeniu wskazują na ogromny potencjał słowotwórczy pierwiastków odziedziczonych z praindoeuropejszczyzny. Uwidacznia się on przede wszystkim w tych pierwiastkach, które opisują podstawowe czynności (np. te kontynuowane w czasownikach *być*, *chodzić*).

Przedstawione w pracy rozważania nad kontynuantami potencjalnie bezpośrednimi oraz kontynuantami pośrednimi bałtosłowiańskimi i prasłowiańskimi dotyczą raczej tendencji językowych kształtujących się w obrębie poszczególnych grup niż omówienia konkretnych przykładów. Z pewnością warto byłoby w przyszłości dokonać szczegółowej analizy tych grup, m.in. spróbować ustalić, które z kontynuantów potencjalnie bezpośrednich są *de facto* residuami praindoeuropejskimi, a które powstały niezależnie od swoich dokładnych comparandów.

Niniejsza praca nie wyczerpuje w pełni tematu słownictwa odziedziczonego z praindoeuropejskiego w staropolszczyźnie. Żeby opis był pełny, należałoby przede wszystkim poszerzyć materiał badawczy o pozostałe rzeczowniki odnotowane w Sstp. Interesujące wnioski na temat bliskości pokrewieństwa językowego w obrębie rodziny indoeuropejskiej mogłaby dać również drobiazgowo analiza wszystkich (nie tylko dwóch) dokładnych comparandów kontynuantów bezpośrednich. Ponadto warto byłoby pokusić się o rozszerzenie materiału badawczego również na współczesną polszczyznę bądź pozostałe języki słowiańskie.

Wątpliwości innych Badaczy może budzić przyporządkowanie wyrazu do określonego typu kontynuantów. Choć starałam się czynić to w sposób jak najbardziej rzetelny i obiektywny, to niekiedy musiałam podjąć własną, arbitralną decyzję co do klasyfikacji rzeczownika. Być może nie udało mi się dotrzeć do wszystkich możliwych comparandów lub źle zinterpretowałam jakąś formę, dlatego też nie traktuję przedstawionego w pracy podziału jako bezdyskusyjnego i w pełni zamkniętego. Mimo wszystko mam nadzieję, że praca choć w niewielkim stopniu uzupełni lukę w badaniach nad słownictwem odziedziczonym z praindoeuropejszczyzny w (staro)polszczyźnie i będzie przyczynkiem do kolejnych badań nad tą fascynującą dziedziną wiedzy.

Bibliografia

Skróty:

- EDSIL – Derksen R., 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Lejda–Boston.
- EJP – Urbańczyk S., Kucala M. (red.), 1999, *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław.
- GHJP – Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1965, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- IEW – Pokorny J., 1959, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Berno.
- LIV – Rix H., 2001 (red.), *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*, Wiesbaden.
- NIL – Wodtko D., Irslinger B., Schneider C., 2008, *Nomina im Indogermanischen Lexikon*, Heidelberg.
- S I – Deptuchowa E. (red.), 2014, *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)*, Kraków.
- SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/>.
- SL – Linde S., 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa.
- SP – Sławski S. (red.), 1974–2001, *Słownik prasłowiański*, Wrocław.
- Sstp – Urbańczyk S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. I–XI, Kraków.
- SXVI – Mayenowa M. (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–38, Wrocław 1966–2020, <http://spxvi.edu.pl/indeks/>.

Arlotto A., 1972, *Introduction to Historical Linguistics*, Lanham–Nowy Jork–Londyn.

Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.

Bańkowski A., 2014, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. 3, red. Królikowski A., Częstochowa.

Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.

Bednarczuk L. (red.), 1986–1988, *Języki indoeuropejskie*, t. I–II, Warszawa.

Bednarczuk L., 2012, *Językoznawstwo indoeuropejskie w Polsce w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku [w:] Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN*, Warszawa, s. 47–64.

Bednarczuk L., 2018, *Dziedzictwo indoeuropejskie w polszczyźnie [w:] Początki i pogranicza polszczyzny*, Kraków, s. 9–22.

Beekes R.S.P., 2011, *Comparative Indo-European Linguistics*, Amsterdam.

- Bičovský J., 2017, *Praindoevropština I. Mluvnice, II. Dodatky*, Praga.
- Boryś W., 1994, *O możliwościach odtwarzania historii słownictwa prasłowiańskiego* [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, red. Wrocławska E., Warszawa, s. 19–24.
- Boryś W., 1999, *Słowiańskie słownictwo z zakresu przyjaznych stosunków międzyludzkich* [w:] *Język, literatura, kultura Słowian dawniej i dziś. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 75 rocznicy powstania UAM-u w Poznaniu i 5 rocznicy powołania Katedry Filologii Słowiańskiej*, red. Świdziński J., Poznań, s. 17–23.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Boryś W., 2011, *Najstarsza słowiańska leksyka intelektualna*, „Linguistica Copernicana”, nr 1 (5), s. 33–51.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Buck C., 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago.
- Buttler D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Delamarre X., 2000, *Le vocabulaire indo-européen: Lexique étymologique thématique*, Paryż.
- Delamarre X., 2019, *Une généalogie des mots*, Arles.
- Deptuchowa E., 2008, *Odpowiedniki czeskiego aorystu w Biblii królowej Zofii*, Kraków.
- Deptuchowa E., 2016, *Czy potrzebna jest errata do „Słownika staropolskiego”* [w:] *Dawne z nowym łącząc...* In memoriam Mariani Kucała, red. Nowak M., Klimek-Grądzka J., Lublin, s. 219–227.
- Eder M., Twardzik W., 2007, *Indeksy do Słownika staropolskiego*, Kraków.
- Elektronický slovník staré češtiny*, 2006–2018, Praga: <http://vokabular.ujc.cas.cz>
- Encyclopedia of Mathematics*: http://www.encyclopediaofmath.org/index.php?title=Editorial_Board&oldid=41109.
- Erhart A., 2000, *Versuch einer statistischen Auswertung des indoeuropäischen Anteils am gemeinslavischen Wortschatz*, „Studia Etymologica Brunensia” 1, s. 43–44.
- Fortson B., 2004, *Indo-European Language and Culture. An Introduction*, Malden.
- Havlová E. (red.), 1989–2014, *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, t. 1–17, Praga.
- Heinz A., 1961, *Fleksja a derywacja*, „Język Polski” XLI, s. 343–354.
- Herej-Szymańska K., 2000, *Z dziedzictwa indoeuropejskiego w słowiańskiej terminologii anatomicznej*, „Studia Etymologica Brunensia” 1, s. 177–181.
- Jakubowicz M., 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa.
- Jankowiak L., 1997, *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, Warszawa.
- Janowska A., Pastuchowa M., 2005, *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*, Katowice.
- Jasanoff J., 1983, *The IE ‘ā-preterite’ and related forms*, „Indogermanische Forschungen”, nr 88, s. 54–83.
- Jasińska K., 2020, *O staropolskich derywatach z sufiksem -ota*, „Studia Linguistica” 15, s. 110–118.

- Jasińska K., 2016, *O zaginionej staropolskiej chrapocie*, „Linguarum Silva”, t. 5, s. 53–60.
- Jasińska K., Piwowarczyk D., 2019a, *Prasłowiańskie *dīl’gostī a hetyc’kie dalugašti – historia derywacyjna* [w:] *Etymologia Slavica. Studia etymologiczne poświęcone prof. Franciszkowi Sławskiemu z okazji setnej rocznicy urodzin*, red. Jakubowicz M., Pogwizd S., Raszevska-Żurek B., „Prace Sławistyczne. Slavica”, nr 146, Warszawa, s. 73–79.
- Jasińska K., Piwowarczyk D., 2019b, *The Indo-European inherited lexicon in Modern Polish – introductory remarks* [w:] *The Indo-European legacy in language and culture*, red. Dudziak A., Zlobin A., Payunena M., Olsztyn, s. 189–197.
- Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- Kleszczowa K. (red.), 1996, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kleszczowa K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice.
- Kleszczowa K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- Kleszczowa K., 2004, *Stabilne w żywocie przemian. Ze studiów nad historią polskich przymiotników* [w:] *Język polski w perspektywie diachronicznej i synchronicznej*, red. Maćkowiak K., Piątkowski C., współpr. Szagun D., Zielona Góra, s. 131–139.
- Klimas A., 1967, *Balto-Slavic or Baltic and Slavic?*, „Lituanus” 13/2.
- Kopečný F., 1981, *Základní všeslovanská slovní zásoba*, Praga.
- Korpanty J., 2001, *Słownik łacińsko-polski*, t. I–II, Warszawa.
- Kucała M., 1978, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław.
- Lehr-Splawiński T., 1938, *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim* [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków, s. 469–481.
- Lowe J., 2011, *Caland Adjectives in *-nt- and Participles in Sanskrit and Proto-Indo-European*, referat wygłoszony podczas the 23rd UCLA Indo-European Conference (handout).
- Łoś J., 1914, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa w dawnej Polsce*, „Język Polski” II, s. 1–7.
- Łoś J., 1922, *Gramatyka polska. Głosownia historyczna*, Lwów.
- Łoś J., 1925, *Gramatyka polska. Słowotwórstwo*, Lwów.
- Łoś J., 1927, *Gramatyka polska. Odmienność (fleksja) historyczna*, Lwów.
- Mallory J., Adams D., 2006, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford.
- Mańczak W., 2017, *Polski słownik etymologiczny*, Kraków.
- McPherson F., 2018, *Indo-European Cognate Dictionary*, Wellington.
- Meier-Brügger M., 2003, *Indo-European Linguistics*, Berlin–Nowy Jork.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Nedoma R., 2006, *Kleine Grammatik des Altislandischen*, Heidelberg.
- Oguibénin B., 2016, *L’héritage du lexique indo-européen dans le vocabulaire russe. Première série: compléments au dictionnaire étymologique de la langue russe de Max Vasmer*, Paryż.

- Olander T., 2015, *Proto-Slavic Inflectional Morphology. A Comparative Handbook*, Lejda–Boston.
- Otrębski J., 1956, *Gramatyka języka litewskiego*, t. III, *Nauka o formach*, Warszawa.
- Otrębski J., 1965, *Gramatyka języka litewskiego*, t. II, *Nauka o budowie wyrazów*, Warszawa.
- Paul H., 1880, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle.
- Perlin J., 2004, *Metodologia językoznawstwa diachronicznego*, Warszawa.
- Piowarczyk D., 2018, *Językoznawstwo historyczno-porównawcze indoeuropejskie a współczesne gramatyki historyczne języka polskiego*, „Polonica”, t. 38, s. 125–134.
- Puzynina J., 1975, *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym języka polskiego*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 173–179.
- Ringe D., Eska J., 2013, *Historical Linguistics: Toward a Twenty-First Century Reintegration*, Cambridge.
- Rzepka W., Walczak B., 1992, *Stratyfikacja prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w polszczyźnie (Uwagi po lekturze „Słownika prasłowiańskiego”)* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 8, Warszawa, s. 217–223.
- Rzepka W., Wydra W., 2004, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław.
- de Saussure F., 1879, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, Lipsk.
- Schmalstieg W., 2014, *Balto-Slavic, Die slavischen Sprachen*, t. 2, Berlin.
- Schwyzer E., 1939, *Griechische Grammatik*, Vol. 1, Monachium.
- Skarżyński M., 1999, *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Kraków.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków.
- Smoczyński W., 2001, *Indoeuropejskie podstawy słownictwa litewskiego* [w:] *Język litewski w perspektywie porównawczej*, Kraków, s. 96–166.
- Smoczyński W., 2006, *Rzut oka na teorię laryngalnych* [w:] *In the Orient where the gracious light. Satura orientalis in honorem Andrzej Pisowicz*, Kraków, s. 119–165.
- Smoczyński W., 2018, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, wyd. II (na prawach rękopisu): <http://romanesc.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>.
- Stieber Z., 1979, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Szymczak M., 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.
- Trubaczow O. (red.), 1974–1990, *Etimologičeskij slovar' slavyjanskich jazykov*, t. 1–16, Moskwa.
- Trypućko J., 1974, *Łacińska końcówka w polskim systemie fleksyjnym: Przyczynek do zagadnienia interferencji językowej*, „Studia Slavica Upsaliensia”, nr 14, Uppsala.
- Twardzik W. (red.), 2005, *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, współpr. Deptuchowa E., Szelachowska-Winiarzowa L., Kraków.
- Urbańczyk S., 1946, *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, cz. I: „*Biblia królowej Zofii*” a staroczeskie przekłady Pisma św., Kraków.
- Urbańczyk S., Kyas V., 1965–1971, *Biblia królowej Zofii (szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*, Wrocław.
- Vaillant A., 1966, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. III, *Le verbe*, Paryż.
- de Vries J., 1977, *Altnordisches Etymologisches Wörterbuch*, Lejda.

- Walczak B., 2012, *Od średniowiecznej do współczesnej polszczyzny, czyli o stałości w języku*, „Studia Językoznawcze”, t. 11, s. 209–220.
- Wanicowa Z., *O zależności języka „Biblie królowej Zofii” od wzoru czeskiego* [w:] *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki*, red. Urban J., Kraków 2006, s. 727–759.
- Watkins C., 2011, *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*, Boston.
- Wojtyła-Świerzowska M., 1992, *Prasłowiańskie abstractum. Słowotwórstwo. Semantyka. I. Formacje tematyczne*, Warszawa.
- Wojtyła-Świerzowska M., 2003, *Prasłowiańskie abstractum. Sufiksálne nomina actionis (Formacje z podstawowym sufiksalnym -n-, -t-)*, Warszawa.

Wykaz skrótów

Symbole:

- < pochodzi z (regularna zmiana fonetyczna)
- > przechodzi w (regularna zmiana fonetyczna)
- zmiana morfologiczna
- || formy oboczne, współistniejące w danej epoce
- † forma potencjalna, niezrealizowana; forma nieistniejąca
- ‘ ’ obejmuje znaczenie wyrazów

Oznaczenia gramatyczne:

H – ogólny symbol spółgłoski laryngalnej

h₁ – spółgłoska laryngalna 1

h₂ – spółgłoska laryngalna 2

h₃ – spółgłoska laryngalna 3

SE – stopień apofoniczny E (stopień pełny)

SO – stopień apofoniczny O

SZ – stopień apofoniczny zanikowy

WSE – wzdłużony stopień apofoniczny E

WSO – wzdłużony stopień apofoniczny O

sg. – singularis

pl. – pluralis

n. – nominativus

g. – genetivus

d. – dativus

ac. – accusativus

l. – locativus

v. – vocativus

Skróty nazw języków:

awest. – awestyjski
biał. – białoruski
bułg. – bułgarski
chor. – chorwacki
chot. – chotański
cs. – cerkiewno-słowiański
cz. – czeski
czak. – czakawski
głuż. – górnołużycki
goc. – gocki
het. – hetycki
lit. – litewski
łac. – łaciński
łot. – łotewski
orm. – ormiański
pbsł. – prabałtosłowiański
pie. – praindoeuropejski
płac. – prałaciński
pol. – polski
ppsł. – późnoprastłowiański
prapol. – prapolski
psł. – prastłowiański
ros. – rosyjski
s./ch. – serbski i chorwacki

Pozostałe skróty gramatyczne:

arch. – archaiczny
coll. – collectivum
dial. – dialektalny
gw. – gwarowy
hypocor. – hypocoristicum
pl. tantum – plurale tantum

scs. – staro-cerkiewno-słowiański
skr. – sanskryt
słń. – słoweński
słow. – słowacki
stang. – staroangielski
stecz. – staroczeski
stgr. – starogrecki
stirl. – staroirlandzki
stisl. – staroislandzki
stłac. – starołaciński
stnord. – staronordycki
stp. – staropolski
stpr. – staropruski
strus. – staroruski
stsaks. – starsaksoński
stwn. – staro-wysoko-niemiecki
śrdn. – średnio-dolno-niemiecki
śrwal. – średniowalijski
śrwn. – średnio-wysoko-niemiecki
toch. A – tocharski A
toch. B – tocharski B
ukr. – ukraiński
wal. – walijski
wpsł. – wczesnoprastłowiański

Inne:

NB – nota bene
pp. – przypis
s.v. – sub verbo
ts. – to samo

Spis tabel, schematów i diagramów

Tabele:

Tabela 1. <i>Praindoeuropejskie kontynuanty – generalna klasyfikacja semantyczna</i>	150
---	-----

Schematy:

Schemat 1. <i>Struktura etymologiczna słownictwa staropolskiego</i>	31
Schemat 2. <i>Mapa myśli – dziedzictwo praindoeuropejskie w dobie staropolskiej</i>	155

Diagramy:

Diagram 1. <i>Resiuda praindoeuropejskie – życie duchowe człowieka</i>	152
Diagram 2. <i>Residua praindoeuropejskie – świat i życie zewnętrzne człowieka</i>	153
Diagram 3. <i>Rozkład procentowy residuów praindoeuropejskich – typy dziedzictwa</i>	158

Aneks

Wyrazy polskie występujące w EDSIL a nieodnotowane w Sstp

<i>chląd</i>	<i>karpa</i>
<i>choja</i>	<i>kępina</i>
<i>chroście</i>	<i>klekot</i>
<i>czad</i>	<i>kluka</i>
<i>czarodziej</i>	<i>klota</i>
<i>czemier</i>	<i>kokot</i>
<i>dola</i>	<i>kopieć</i>
<i>dreszcz</i>	<i>kora</i>
<i>drobiazg</i>	<i>krech</i>
<i>dupło</i>	<i>kręczynka</i>
<i>dur</i>	<i>kroba</i>
<i>dziób</i>	<i>króda</i>
<i>dziupla</i>	<i>kudyś</i>
<i>gąźwa</i>	<i>leń</i>
<i>glej</i>	<i>lik</i>
<i>gliwa</i>	<i>łam</i>
<i>głozna</i>	<i>łuża</i>
<i>głum</i>	<i>łyda</i>
<i>gomół</i>	<i>łysek</i>
<i>gospod</i>	<i>mełnia</i>
<i>gowor</i>	<i>mieł</i>
<i>grzebień</i>	<i>mituś</i>
<i>ił</i>	<i>msta</i>
<i>jabło</i>	<i>muzga</i>
<i>jadro</i>	<i>narów</i>
<i>jarka</i>	<i>nora</i>
<i>jaro</i>	<i>olcha</i>
<i>jarzec</i>	<i>olesie</i>
<i>jato</i>	<i>oselka</i>
<i>jemiesz</i>	<i>osieć</i>
<i>jesień</i>	<i>oścień</i>
<i>jesiówka</i>	<i>osiówka</i>
<i>jesiory</i>	<i>pazucha</i>
<i>jownia</i>	<i>pilść</i>
<i>jugo</i>	<i>płoz</i>

<i>polano</i>	<i>truteń</i>
<i>polica</i>	<i>trzewo</i>
<i>pora</i>	<i>trzop</i>
<i>pszono</i>	<i>warstwa</i>
<i>pulk</i>	<i>wojak</i>
<i>ruch</i>	<i>wstyd</i>
<i>słomka</i>	<i>wyraj</i>
<i>ślój</i>	<i>źlód</i>
<i>szuło</i>	<i>żółwi</i>
<i>ścięgno</i>	<i>żółwie</i>

Wyrazy o obcej proveniencji

<i>bleń</i>	<i>koziel</i>
<i>bog</i>	<i>koża</i>
<i>ciemierzycza, czemierzycza</i>	<i>miecz</i>
<i>chleb</i>	<i>mleko</i>
<i>chomąto</i>	<i>myto</i>
<i>dług</i>	<i>olsza</i>
<i>izba, histba, istba, izdba</i>	<i>osiel</i>
<i>jemiola, jamiola, jemiało, jemioł, jemiolo</i>	<i>siodło</i>
<i>koza</i>	<i>sum, som</i>

Wyrazy niepewne znaczeniowo

<i>blegot</i>	<i>kurzycza</i>
<i>kielb</i>	<i>lisica</i>
<i>kosm</i>	<i>mora</i>
<i>kot</i>	<i>nogieć</i>
<i>kucza</i>	<i>trzon</i>

Wyrazy o niejednoznacznej etymologii

<i>biada</i>	<i>gnida</i>
<i>biodro, biodra</i>	<i>gnus</i>
<i>brozda</i>	<i>gołąb</i>
<i>brzazg</i>	<i>gwoźdź, goźdź</i>
<i>brzeg</i>	<i>igła</i>
<i>chlód</i>	<i>igra</i>
<i>chrost</i>	<i>jabłko, jebłko</i>
<i>ciemie</i>	<i>jabłoń, jebłoń</i>
<i>czosnek</i>	<i>jama</i>
<i>dąb</i>	<i>jarzqb</i>
<i>dłoń</i>	<i>jaszczorka, jaszczorka</i>
<i>drożdża</i>	<i>jesiotr, jasiotr</i>
<i>giża</i>	<i>kielb</i>
<i>glaz</i>	<i>kleć</i>
<i>głoba</i>	<i>kobiec</i>

koń
kopr, koprz
krasa
kuczka
len
list
łuska
mak
moszna
mrzost
ołów
palica
pałka
pchła
pień
piersi, pirsy, pirszi
pies

pleśń
rak
rzemień
sila
sroka
trąd
wesz
wieko
wieprz
wior
wrzos
wywiełga
ząbr, ząbrz, zubr
źdbło
źdźbło, ściebło, śćbło
żaba

Indeks

Rzeczowniki omawiane w pracy*

B

bagno 124, 126, 144, 150
barć 126, 145, 151
barg 126, 145, 151
bark 126
baśń 126, 144, 150
bicz 126, 145, 151
biczowanie 21
bidło 107, 113, 151
bies 116, 123, 150, 153, 156
bitwa 126, 145, 151
blask 116, 123, 150
blizna 116, 123, 151
bluzna 116
bląd 105, 107, 113, 148, 150, 153, 156
blona 115, 116, 123, 151
blonie 126, 144, 150
bloń 126
bloto 115, 116, 123, 150
bobr 34–35, 104, 150, 156
boj 126, 145, 151
bojaźń 116, 123, 150
bol 35–36, 104, 150
bor 107, 113, 150
bracia 36, 108, 113, 151
brat 17–18, 36–37, 104, 147, 151, 154, 155
brew 37–38, 104, 151, 155
brod 114, 116, 123, 150
broda 37, 104, 151, 155
brodło 126, 145, 151
brog 105, 108, 113, 151
brona 126, 145, 151

bronia 115, 117
broń 115, 117, 123, 151
brzemię 108, 113, 151
brzost 126, 144, 150
brzoza 108, 113, 150
brzuch 108, 113, 151
brzucho 108
brzytwa 126, 145, 151
burza 22, 126, 144, 150
bycie 126, 144, 150
bydło 38–40, 104, 151, 156

C

cana 41
cena 41, 104, 148, 151
cew 126, 145, 151
cewka 126, 145, 151
chod 41–44, 104, 151
ciasto 126, 145, 151
ciąg 126, 145, 151
cień 126, 144, 150
ciernie 44–45, 104, 150
cierznie 44–45
ciesło 108, 113, 151
cios 126, 151
cirnie 44–45
cirń 44–45
cirznie 44–45
cora 44–46, 104, 151, 154, 155
cudo 108, 113, 150
czaladź 127
czar 115, 117, 123, 150

* wyłuszczeniem zaznaczono kontynuanty bezpośrednie

czas 127, 144, 150
czeladź 127, 145, 151, 155
czeleść 127
czeran 127, 145, 151
część 46–48, 104, 150
część 117, 123, 150
człowiek 127, 145, 151
czoło 127, 145, 151, 155
czran 127
czroda 91–92
czrzan 127
czrzoda 91–92
czudo 108
czyn 127, 145, 150
czyrw 48–49, 104, 150
czyrzw 48–49

Ć

ćma 117, 123, 150

D

dal 127, 144, 150
dań 32, 49–52, 104, 151
dar 52, 104, 147, 151
debrz 117, 123, 150
dech 117, 123, 151
deszcz 106–107, 108, 113, 150
deżdż 106–107, 108
dłoto 117, 123, 151
dno 127, 144, 150
doba 117, 123, 150
doł 53, 104, 150
dom 53–54, 104, 151, 153
drąg 106, 108, 113, 151
drob 127, 145, 151
drobima 124, 127, 145, 151
droga 127, 145, 151
drozd 117, 123, 150
drug 106, 108, 113, 151
druga 127
drwa 108, 113
drzewo 127, 144, 150
drzon 108, 113, 150
drzwi 108, 113, 151
duch 108, 113, 148, 150, 153, 156

dup 54–55, 104, 150
dupa 117, 123, 151
dura 127, 144, 150
duś 127, 144, 150
dwor 108, 113, 151
dym 55–56, 104, 147, 151
dziad 127, 145, 151
dział 108, 113, 151
działo 124, 127, 144, 150
dziąsło 127, 145, 151
dzieci 128, 145, 151
dziecię 128, 145
dziecięcie 128
dziegieć 117, 123, 151
dzień 56–57, 104, 150, 156
dziwica 128, 145, 151
dziwierz 57, 104, 148, 151, 154
dzieża 128, 145, 151, 153, 156
dzięciół 128, 144, 150
dzięgiel 128, 144, 150
dzięgil 128
dziora 128, 144, 150
dziura 128, 144, 150
dziw 128, 144, 150
dziwo 128
dźwi 108

G

gać 128, 145, 151, 154
gad 128, 144, 150
garb 117, 123, 151
gardło 117, 123, 151, 155
garło 117
garść 117, 123, 151
gat 128, 145, 151
gęba 128, 145, 151
gęś 57–58, 104, 150, 156
glan 128, 145, 151
glina 21, 106, 108, 113, 148, 150
glista 128, 144, 150
głód 128, 145, 151
głóg 128, 144, 150
głos 58–59, 104, 148, 151
głowa 59–60, 104, 151, 155
gniazdo 109, 113, 151

gniew 128, 144, 150
gnoj 129, 144, 150
gody 117, 123, 151
godzina 129, 144, 150
goleń 129, 145, 151
golota 129, 145, 151
gora 105, 109, 113, 150
gorze 129, 144, 150
gość 60–61, 104, 148, 151
gowno 129, 145, 151
grad 129, 144, 150
grob 109, 113, 148, 151
groch 117, 123, 150
grod 62, 63, 72, 151, 154
grodza 129
grodzia 129
grodź 129, 145, 151
grom 63–64, 104, 150, 156
gromada 129, 145, 151
gruda 115, 117, 123, 150
grumada 129
grzech 129, 144, 150
grzęda 106, 109, 113, 151
grzywa 109, 113, 150
grzywna 129, 145, 151
gumno 129, 145, 151
guz 129, 145, 151
gwiazda 129, 144, 150

H

himię 130
hociec 136
horzeł 119
hoskard 136
huszcie 129, 144, 150
huście 129, 144, 150
huzda 141

I

ikro 117
ikry 117, 123, 150
ilem 64, 104, 150, 156
imię 130, 144, 150, 153
iskra 130, 145, 151
iwa 64–65, 104, 150, 156

J

jad 109, 113, 150
jagnię 130, 144, 150
jagoda 130, 144, 150
jajce 130, 144, 150
jaje 65, 104, 150
jarz 130, 144, 150
jarzębina 130, 144, 150
jarzmo 130, 145, 151
jarzyna 130, 145, 151, 153
jasień 130, 144, 150
jastrzqb 130, 144, 150
jaszcz 118
jaz 130, 145, 151
jażdż 118, 123, 150
jądro 130, 144, 150
jątrew 65–66, 104, 151, 154
jątry 65–66
jed 109
jedl 118, 123, 150
jedla 118
jegnię 130
jejce 130
jeleń 118, 123, 150
jerzmo 130
jesień 109, 113, 130, 150
jestrzqb 130
jeziero 109
jezioro 109, 113, 150
jeż 118, 123, 150
jeżyna 130, 144, 150
jęczmień 130, 144, 150
jędza 109, 113, 151
jętry 130, 145, 151, 155
język 130, 145, 151
jirzmo 130
jrzodło 122
jśroda 141
jucha 115, 118, 123, 151

K

kamień 130, 144, 150
kara 130, 144, 150
karmia 130, 145, 151
kaszel 118, 123, 151

kaźnia 131
kaźń 131, 145, 151
kąt 118, 123, 150
kęs 118, 123, 151
kieł 131, 145, 151
kierz 131, 144, 150
kij 118, 123, 151
kiła 118, 123, 151, 155
klej 131, 145, 151
kleszcze 118, 123, 151
klij 131
klucz 131, 145, 151
kloda 124, 131, 144, 150
kłos 124, 131, 144, 150
kolano 131, 145, 151
koł 118, 123, 151
koło 66–67, 104, 151
koniec 131, 144, 150
końc 131
kopa 131, 145, 151
kopije 131, 145, 151
koryto 131, 145, 151
korzec 131, 145, 151
korzenie 131
korzeń 131, 144, 150
kos 132, 144, 150
kosa 132, 145, 151
kosz 132, 145, 151
koszar 132, 145, 151
koszara 132, 145, 151
kość 132, 144, 150
kraj 132, 144, 150
krąg 124, 132, 151
krew 67–68, 104, 151
krnica 132
kroma 132, 145, 151
krosta 132, 145, 151
krowa 22, 118, 123, 149, 150
kruch 132, 144, 150
krupy 118, 123, 151
kry 10, 20, 67–68, 148
krynica 132, 144, 150
krzeczot 132, 144, 150
krzemień 118, 123, 150
krzesło 118, 132, 145, 151
krzydło 132, 144, 150

krzyk 132, 145, 151
kur 132, 144, 150
kuźnia 132, 145, 151
kuźń 132, 145, 151
kwas 132, 145, 151
kwiat 132, 144, 150

L

las 133, 144, 150
lato 133, 144, 150
lebioda 133, 144, 150
lecha 68, 104, 151, 153, 156
lemiesz 118, 123, 151
lemiesz 118
lep 133, 145, 151
les 133
łędźwia 133
łędźwie 133, 145, 151
lice 133, 145, 151
limiesz 118
lipa 118, 123, 150
lis 133, 144, 150
łud 69, 104, 151
ludzie 133, 145, 151
luna 109, 113, 148, 150

Ł

łabęć 133, 144, 150
łani 118, 123, 150
łapa 118, 123, 150
łaska 132, 144, 150
łaz 133, 144, 150
łeb 133, 144, 150
leż 133, 144, 150
łodzia 118, 123, 151
łodź 118
łoj 133, 145, 151
łokieć 133, 145, 151
łono 133, 145, 151
łopata 118, 123, 151
łosoś 119, 123, 150
łoś 109, 113, 150
łoże 133, 145, 151
hub 133, 144, 150
łuna 109, 113, 148 150
łusk 133, 145, 151

tyko 133, 144, 150

łża 133, 144, 150

M

macierz 70

mać 70, 104, 151, 154, 155

mara 134, 144, 150

marchew 109, 113, 150

masło 134, 145, 151, 153, 156

maść 134, 145, 151

maż 134, 145, 151

mąka 134, 145, 151

mąż 134, 145, 151

mech 109, 113, 150

męka 134, 145, 151

mgła 70–71, 104, 150, 156

miana 109, 113, 150

miara 134, 144, 150

miasto 134, 145, 151

miazga 134, 145, 151

miązdra 134, 145, 151

miech 71–72, 104, 151

miedza 72–73, 104, 151, 156

miedźwiedź 110

mier 119

miera 134

miesiąc 134, 144, 150

miasto 134

mieszek 134, 145, 151

mięso 73–74, 104, 151

mięzdra 134, 145, 151

miod 74–75, 104, 151

mir 119, 123, 150, 153

młodzieniec 134, 145, 151

młot 134, 145, 151

moc 109, 113, 148, 150, 156

mocz 134, 145, 151

modła 119, 123, 150

mol 109, 113, 150

mołwa 134

mor 115, 119, 123, 151

morze 119, 123, 149, 150

most 109, 113, 151, 154

motyka 134, 145, 151, 153

mowa 134, 144, 150

mozg 75, 104, 151, 155

mrok 135, 144, 150

mrowka 135, 144, 150

mroz 135, 144, 150

mszyca 135, 144, 150

mucha 135, 144, 150

mydło 135, 145, 151

mysz 76, 104, 150, 156

myśl 135, 144, 150

mzda 76–77, 104, 151

N

nać 135, 144, 150

nędza 135, 144, 150

nić 119, 123, 151

niebo 77, 104, 148, 150

nieć 135, 145, 151

niedźwiedź 110, 113, 150

nieściora 135, 145, 151, 154

nieść 135

nietopyrz 135, 144, 150

niewiasta 135, 145, 151

niewiasta 135

niewod 135, 145, 151

niwa 135, 145, 151

noc 78–79, 104, 150, 156

nog 135, 145, 151

noga 119, 123, 151, 155

nos 79, 104, 151, 155

nowak 136, 145, 151

nozdrza 119

nozdrze 119, 123, 151

noż 136, 145, 151

O

obłok 136, 144, 150

obora 136, 145, 151, 154

ocieć 136, 145, 151, 154

oczy 110, 113, 151

ogień 80, 104, 151, 156

oje 136, 145, 151

okno 136, 145, 151

onuca 136, 145, 151

orędzie 136, 145, 151, 155

orzeł 119, 123, 150

osa 110, 113, 150

oset 119, 123, 150

osina 136, 144, 150
oskard 136, 145, 151
osnowa 136, 145, 151
ostrow 136, 144, 150
oś 80–81, 104, 151
ość 119, 123, 150
otrok 136, 145, 151
owca 136, 144, 150
owien 119, 123, 150
owies 137, 144, 150

P

pająk 137, 144, 150
palec 137, 145, 151
pamięć 137, 144, 150
para 137, 145, 151
pas 137, 145, 151
paznogieć 137
paznokieć 137, 145, 151
pqć 81, 104, 151
pągwica 137, 145, 151
pąk 137, 144, 150
pczola 139
pęto 119, 123, 151
piana 119, 123, 150
piasek 137, 144, 150
piasta 119, 123, 151
piądz 137, 145, 151
pica 137, 145, 151
piec 137, 145, 151
piega 137, 145, 151
piekiel 137
piekło 137, 144, 150, 156
pierść 119, 123, 151
pięść 110, 113, 151
pięta 137, 145, 151
pioro 110, 113, 150
pirzć 119
piskorz 137, 144, 150
piwo 138, 145, 151
pkiel 137
plece 138, 145, 151
plesz 138, 145, 151
plewa 110, 113, 150
plon 120, 123, 151
pluca 114, 120, 123, 151, 155

plast 138, 145, 151
plet 138, 145, 151
płosa 138, 145, 151
plot 138, 145, 151
plotno 138, 145, 149, 151
plta 138
pluca 114, 120, 123, 151, 155
podeszwa 138, 145, 151
podoba 138, 144, 150
pokoj 138, 144, 150, 156
pole 138, 144, 150
popioł 138, 145, 151
pot 110, 113, 151
powroz 138, 144, 145, 151
proch 120, 123, 151
prog 110, 113, 151, 153
prosię 138, 144, 149, 150
przyjaciół 138, 145, 151
pszczoła 139, 144, 150
ptak 139, 144, 150
pyrz 110, 113, 150

R

radło 20, 82–83, 104, 151, 153, 156
ramię 139, 145, 151
rataj 120, 123, 151
redło 82–83
ręka 120, 123, 151, 155
robota 139, 144, 150, 153
rog 120, 123, 150
roj 139, 144, 150
rok 139, 144, 150
roki 139
rola 139, 145, 151
rosa 110, 113, 150
row 120, 123, 151
runo 139, 144, 150
rzecz 139, 144, 150
rzeka 139, 144, 150
rziodło 122
rzyć 139, 145, 151

S

sad 139, 145, 151
sarna 120, 123, 150
sqd 139, 145, 151

scdza 120
sdza 120
sen 106, 110, 113, 149, 151
serce 140, 145, 151
sędzia 140, 144, 145, 151, 155
sęk 110, 113, 150
siano 110, 113, 151, 153
sidło 120, 123, 151
siecia 140
sieć 140, 145, 151
siemię 110, 113, 151
sieno 110
sień 140, 145, 151, 153
sierce 140
siolo 120, 123, 151
siostra 83–84, 104, 151, 155
sirce 140
sirdce 140
sirszeń 121, 123, 150
sito 120, 123, 151
skora 140, 145, 151
śława 120, 123, 150, 153, 156
śłoma 110, 113, 151
śłońce 140, 144, 150
śłowik 140, 144, 150
śłowo 84–86, 104, 150, 156
śluch 140, 145, 151
śluńce 140
smrod 120, 123, 151
sok 120, 123, 145, 151
sol 86–87, 104, 150
sowa 140, 144, 150
spor 140, 144, 150
spora 140
stado 110, 113, 151
stan 110, 113, 151
stdza 120, 123, 151
stog 111, 113, 151
stoł 111, 113, 151
ston 111, 113, 151
strąk 111, 113, 150
strona 140, 144, 150
stroż 121, 123, 151
strup 140, 145, 151
stryj 111, 113, 151
strzeda 91–92

strzosa 121
syn 87–88, 104, 151, 155
syr 111, 113, 151, 153
szczenię 140, 144, 150
szczyt 111, 113, 151
szwiec 121, 123, 151
szyrszeń 121, 123

Ś
ściegna 140, 145, 151
ślimak 88–89, 104, 150, 156
ślina 111, 113, 151
śliny 111
śliwa 141, 144, 150
śliwy 141
śmiech 141, 145, 151
śmierć 141, 144, 150, 156
śmierzyć 141
śmirć 141
śmirzyć 141
śnieg 89–90, 104, 148, 150, 156
śnig 89–90
środa 141, 145, 151
śron 106, 111, 113, 150
śrzoda 141
śrzon 111
świat 141, 144, 150
świca 141
świeca 141, 145, 151
świekier 90, 104, 151
świekr 90
świekra 90–91, 104, 151
świekrew 90–91
świekry 10, 90–91
świnia 141, 144, 150
świokier 90
świokra 90–91

T
tęga 141, 144, 150
tło 121, 123, 151
tok 111, 113, 148, 151
trawa 141, 144, 150
trud 111, 113, 150
trzan 127
trzemcha 141, 144, 150

trzoda 91–92, 104, 151, 154, 156
trzosła 121
trzosło 121, 123, 151, 153
tuk 111, 113, 151
tur 92, 104, 150
twarz 121, 123, 151, 155
twor 111, 113, 150
tył 121, 123, 151

U

ucho 92–93, 104, 151, 155
uj 122
ul 121, 123, 151
ulica 141, 145, 151
um 121, 123, 150
usta 121, 123, 151
uszcie 129
uście 129
uzda 141, 145, 151, 154

W

war 121, 123, 151
wągiel 121
wągl 121
wągle 121
wąs 141, 145, 151
wątroba 141, 145, 151
wąż 93–94, 104, 150
wdowa 94–95, 104, 151
welń 141
welma 141
welń 141
welna 95, 104, 141, 144, 150, 151, 154
węgiel 121, 123, 151
węgiel 106, 111, 113, 151, 153
węgle 121
węgorz 121, 123, 150
węzeł 121, 123, 151
wiadro 141, 145, 151
wiano 111, 113, 151
wiara 112, 113, 150
wiatr 142, 144, 150
wicher 142, 144, 150
wici 142
wić 142, 145, 151
wieczor 96, 104, 150, 156

wiedro 141
wielk 97–98
wielna 95
wieno 111–112
wiera 112
wiersza 142, 145, 151
wierzch 121, 123, 150
wieś 97, 104, 151
wietr 142
wilk 97–98, 104, 150
wiosło 142, 145, 151
wiosna 142, 144, 150
wir 142, 144, 150
wirch 121
wirsza 142
wirzch 121
włok 112, 113, 151
włoka 122, 123, 151
włokno 142, 145, 151
włos 112, 113, 151
włosy 112
włość 122, 123, 151
wnuk 142, 145, 151
woda 98–99, 104, 150, 156
wojna 142, 145, 151, 155
wola 142, 144, 150
wonia 142, 145, 151
wosk 112, 113, 150
woz 112, 113, 151
wrog 114, 122, 123, 151
wrona 122, 123, 150
wrota 122, 123, 151
wrzeciono 112, 113, 148, 151
wtorek 142, 145, 151
wuj 122, 123, 151
wydra 112, 113, 150
wymię 142, 144, 150

Z

zarno 100–101
zarza 143, 144, 150
zqb 99–100, 104, 151, 155
zełw 143, 145, 151
ziarno 100–101, 104, 151
ziele 143, 144, 150
ziemia 122, 123, 150

zić 122, 123, 151, 154
zima 101–102, 104, 150, 156
zlew 143
złoto 112, 113, 150
znamię 112, 113, 150
znoj 143, 145, 151
zółza 143, 145, 151, 155
zorza 122, 123, 150
zwon 112, 113, 151

Ż

żmij 143, 144, 150
żmija 143, 144, 150
żrenica 143, 145, 151
źródło 122, 123, 150
żrzenica 143
źrzodło 122
źrzudło 122
żwierz 112, 113, 150
żwirz 112

Ż

żał 143, 144, 150
żar 143, 145, 151
żarny 143, 145, 151
żary 143
żądło 143, 144, 150
żądza 143, 144, 150
żebro 143, 145, 151
żelazo 122, 123, 150
żełw 112
żołądek 143, 145, 151
żołądz 143, 144, 150
żołć 143, 145, 151
żołna 122, 123, 150
żołw 112, 113, 150
żona 102–103, 104, 151, 155
żoraw 122, 123, 150
żyła 122, 123, 151
żyto 113, 150
żywica 143, 144, 150
żywot 144, 150

Summary

The purpose of the dissertation was the systematic description of the Old Polish nouns regarding their etymology and the investigation of the amount of inherited lexemes in the process of the shaping of the lexicon of the medieval Polish language.

The material basis of the dissertation consisted of 564 nouns inherited from the Proto-Indo-European stage, i.e. continuing the Proto-Indo-European root in the lexical morpheme. The lexemes were excerpted from the *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon* by Rick Derksen (2008), verified with the data from the Old Polish dictionary (*Słownik staropolski* ed. Stanisław Urbańczyk 1953–2002) and investigated as regards their etymology.

The Proto-Indo-European residues were divided into 3 groups depending on the number and type of the exact cognates in the other Indo-European languages:

1. Immediate continuants (72 lexemes) – nouns which were formed in the Proto-Indo-European stage. They have at least two exact cognates in the other Indo-European languages (excluding the Balto-Slavic group).
2. Potentially immediate continuants (82 lexemes) – residues formed in the Proto-Indo-European stage. They have only one exact cognate in the other Indo-European languages (excluding the Balto-Slavic group).
3. Intermediate continuants (410 lexemes) – words formed on the basis of the Proto-Indo-European root in the later stages. In this group of residues certain types can be distinguished:
 - a. Balto-Slavic continuants formed in the Balto-Slavic stage which have exact cognates only in the Baltic and Slavic languages (106 lexemes);
 - b. Proto-Slavic continuants formed in the Proto-Slavic stage which have exact cognates only in the Slavic languages (304 lexemes).

The individual groups of residues were investigated in the dissertation with the stress placed on the detailed analysis of the immediate continuants. Apart from presenting the cognates, the schematic development of the continuants was shown from the Proto-Indo-European stage through the Proto-Slavic to the Old Polish stage, the particular phonetic and morphological changes were described, differences in meaning between the original forms and their Old Polish continuants were stated and other Old Polish words based on the same root were mentioned.

Apart from the classification of the material and its investigation as regards the etymology of the continuants, semantic analysis was presented as well. Every noun was assigned the appropriate thematic scope. The semantic classification whose superordinate categories are „the spiritual life of man” and „the world and the external life of man” were taken over

from the classification by Tadeusz Lehr-Spławiński presented in 1938 in the article *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim*.

The dissertation shows the significant influence of the Proto-Indo-European inheritance on the forming of the Old Polish lexicon. Although the words directly inherited from the Proto-Indo-European stage are not numerous, most of the derivatives based on the Proto-Indo-European roots indicates the indirect relations between the Old Polish stage and the oldest stage of the development of the Indo-European languages.

Podziękowania

Przedstawiona monografia stanowi zmodyfikowaną wersję mojej rozprawy doktorskiej, którą obroniłam w październiku 2018 r. w Uniwersytecie Pedagogicznym im. KEN w Krakowie. Praca nie powstałaby, gdyby nie pomoc i wsparcie wielu osób, którym chciałabym w tym miejscu podziękować. Dziękuję: Pani Prof. Elżbiecie Rudnickiej-Firze za wieloletnią opiekę naukową i wiele cennych wskazówek podczas pisania pracy, Panu Prof. Leszkowi Bednarczukowi, recenzentowi monografii, za wszelkie sugestie, które przyczyniły się do podniesienia jej wartości naukowej, Pani Prof. Aleksandrze Janowskiej, recenzentce rozprawy doktorskiej, za merytoryczne uwagi dotyczące pracy oraz Pani Prof. Ewie Deptuchowej, kierownik Pracowni Języka Staropolskiego IJP PAN, za konsultacje z zakresu staropolszczyzny, wszystkie rady i dobre słowo. Szczególne podziękowania składam Dr. Dariuszowi Piwowarczykowi, mojemu mentorowi i przyjacielowi, który namówił mnie do tego, bym podjęła badania w tym kierunku, z którym konsultowałam swoje wątpliwości dotyczące materiału indoeuropejskiego i któremu tak wiele zawdzięczam. Wreszcie dziękuję mojej wspaniałej Rodzinie – za wszystko.

